

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

Л. О. Крупник

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ: ФОРМУВАННЯ ЕТНОСІВ, НАЦІЇ, ДЕРЖАВНОСТІ

Навчальний посібник

Рекомендовано

*Міністерством освіти і науки України
як навчальний посібник для студентів
вищих навчальних закладів*

Київ
«Центр учбової літератури»
2009

ББК 63.3(4укр)я73
УДК 94(477)(075.8)
К 84

*Гриф надано
Міністерством освіти і науки України
(Лист № 1.4/18-Г-1939 від 24.07.2008)*

*Рекомендовано до друку
кафедрою суспільно-політичних дисциплін
Навчально-наукового інституту підготовки кадрів
громадської безпеки та психологічної служби
Київського національного університету внутрішніх справ
(Протокол № 8 від 26.02.2008 р.)*

Рецензенти:

Бучма О. В. — кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Інституту філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України;

Зіневич Н. О. — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Крупник Л. О. Історія України: формування етносів, нації, державності: **навч.**
К 84 **посіб. [для студ. вищ. навч. закл.]** / Л. О. Крупник — К.: Центр учбової літератури, 2009. — 216 с. — ISBN 978-966-364-729-6

Розглянуто теоретико-концептуальні проблеми розвитку етносів, нації, державності на теренах України від витоків до сучасності. Метою є осмислити ключові аспекти історії, культури, національних та державотворчих процесів, простежити самобутність розвитку української нації. Ознайомлено читача з найновішими теоріями, використано сучасну статистичну інформацію.

Для курсантів, студентів та викладачів, усіх, хто зацікавлений історією, етнопонаціональними проблемами в Україні.

ББК 63.3(4укр)я73
УДК 94(477)(075.8)

ISBN 978-966-364-729-6

© Крупник Л. О., 2009
© Центр учбової літератури, 2009

Зміст

Вступ	4
Модуль 1. Етнічна історія України	7
<i>Тема 1. Формування і розвиток українського етносу</i>	7
<i>Тема 2. Етнічні межі та кордони України</i>	34
<i>Тема 3. Етнічні меншини України</i>	61
Модуль 2. Культурний розвиток	84
<i>Тема 4. Українська культура.</i>	84
<i>Тема 5. Національний характер українців</i>	106
<i>Тема 6. Українська діаспора</i>	127
Модуль 3. Національні та державотворчі процеси	146
<i>Тема 7. Українська нація та націоналізм</i>	146
<i>Тема 8. Еліта в Україні</i>	164
<i>Тема 9. Українська державність</i>	182
Термінологічний словничок	203

Вступ¹

Людей з давніх-давен цікавила таємниця їх походження (згадаймо хоча б античну трагедію Софокла «Цар Едіп»). На цьому шляху поступово виникає інтерес й до з'ясування витоків своєї батьківщини, її історії. Закономірно народжуються запитання: «як давно існує мій народ?», «які саме чинники вплинули на формування його характеру?», «чому саме так склалася його історична доля?», «яке місце займає мій народ поміж інших народів і які його перспективи у сучасному світі?» тощо. Осмислюючи історичне минуле, людина шукала і шукає там відповіді на ті виклики, котрі поставали і постають перед нею у повсякденні.

Саме тому велика увага вчених та громадськості звернена до етнічної історії, національних та державотворчих процесів. На цю тему опубліковано значну кількість наукових та популярних праць. Актуальність їх обумовлена, з одного боку, тривалою забороною даної тематики у вітчизняній науці та повсякденному житті, що спричинила упереджене, часто викривлене сприйняття суспільством низки важливих історичних проблем. З іншого боку, є потреба ознайомитись зі світовим науковим та практичним досвідом. Ці знання є потрібні для самоствердження особистості, як складової народу та нації. Вони є підставою відстоювання своїх національних інтересів на науковому, культурному, політичному, особистому рівнях.

Україна — це результат продуктивного поєднання багатьох культур. Історично вона стоїть на межі взаємодії європейської і азійської цивілізацій, поєднує в собі їх впливи, делегує їх одне одному, але в трансформованому власною ментальністю і культурою вигляді. Балансуючи між Сходом і Заходом, геополітичними інтересами великих держав, українці зберегли свою ментальність і культуру, але втратили державність, на шляху до відродження якої наш народ пройшов складні випробування.

---

¹ Використано статистичні матеріали: Наулко В. І. Формування сучасного етнічного складу населення України // Етнонаціональні процеси в Україні: історія та сучасність / О. Б. Беренштейн, Н. О. Зіневич та ін.; За ред. В. І. Наулка. — К., 2001; Борисенко В. К. Етнічний склад населення України // Українська етнологія: Навч. посіб. / За ред. В. К. Борисенко. — К.: Либідь, 2007.

За своєю чисельністю український народ знаходиться на двадцять першому місці у світі, на шостому в Європі і на другому — в межах колишнього СРСР. Народи світу, чисельність яких перевищує 1 млн чоловік прийнято вважати великими.

Українці належать до слов'янської групи індоєвропейської етнолінгвістичної сім'ї. Вони становлять собою сталу спільність людей, яка історично сформувалася на певній території і зберегла відносно стабільні особливості культури та психіки, а також етнічну самосвідомість. *Українці — основна частина населення держави, другий за чисельністю слов'янський народ.* Із 48 млн 415,5 тис. осіб, які згідно з Всеукраїнським переписом населення 2001 р. проживали на території України, 32 млн 538 тис. осіб — проживали у містах та 15 млн 877,5 тис. осіб — сільське населення.

До складу нашої держави входять різні за походженням і ступенем соціально-економічного розвитку та культури етнічні спільноти. Поряд з нацією, яка дала назву країні, одним з найбільших європейських народів — українцями (три чверті всього населення), значний відсоток складають інші східнослов'янські народи (росіяни, білоруси), а також євреї, західні та південні слов'яни (поляки, чехи, словаки, болгары). З інших етнічних груп найбільш чисельними є романомовні народи (молдавани, румуни), греки, представники фіноугорської (угорці, естонці) та алтайської (татари, гагаузи) мовних сімей. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р. в Україні налічувалося 77,8 % українців (за даними Всесоюзного перепису населення 1989 р. — 72,7 %), 17,3 % росіян (відповідно, у 1989 р. — 21,9 %), 0,2 % євреїв (0,9 %), 0,6 % білорусів (0,8 %), 0,5 % молдаван (0,6 %), 0,3 % поляків, 0,4 % болгар (по 0,4 % поляків і болгар у 1989 р.), 0,1 % становлять азербайджанці, цигани, грузини, німці, гагаузи. Отже, за роки незалежності етнічна карта України дещо змінилася в бік збільшення українців. Біля 80 % автохтонів — це високий показник для XXI ст., враховуючи активні міграційні процеси минулого і сучасності.

Щодо українців — мешканців республік колишнього Радянського Союзу, то можна навести такі цифри. Найбільша їх кількість проживає у Російській Федерації (3,7 млн), Казахстані (898 тис.), у сусідніх Молдові (561 тис.) та Білорусі (231 тис.). У Киргизстані українців налічується 108 тис., Узбекистані — 154,1 тис., Латвії — 992,1 тис., Грузії — 51,5 тис., Естонії — 48,3 тис., Литві — 44,4 тис.

Українці також проживають у сусідніх країнах Європи: у Польщі (близько 300 тис.), Словаччині (понад 47 тис.), Румунії (близько 55 тис.), колишній Югославії (36 тис.), а також у країнах Американського континенту і деяких інших. У США живуть 741 тис. українців, у Канаді — 530 тис., Аргентині — 100 тис., Бразилії — 50 тис., Австралії — 25 тис. Ці дані офіційних переписів, проте, можуть не співпадати з іншими зарубіжними джерелами. Наприклад, за виданою в Торонто «Енциклопедією українознавства», у США налічується 1350 тис. українців, у Канаді — 750 тис., в Аргентині та Бразилії — по 200 тис., в Румунії — 160 тис., у Словаччині — 150 тис. і т.д. Загальна кількість україн-

ців у світі за офіційними даними на середину 1989 р. становила близько 46,2 млн. На сьогоднішній день кількість українців значно вища.

Таким чином, українці є за чисельністю одним з найбільших народів світу, що зумів за несприятливих історичних обставин сформуватись, створити неповторну національну культуру, перетворитись у модерну націю, яка проголосила у кінці ХХ століття свою незалежну державу. Вивчення витоків, етапів становлення українського етносу, його культури, ментальності, творення української нації та державності, що формується усіма народами, які проживають в нашій країні — питання надзвичайно важливі для розуміння історії нашої вітчизни, її перспектив у сучасному світі. Даний курс лекцій дає можливість опанувати необхідним теоретичним матеріалом, сформувати свідому позицію молоді щодо низки проблем нашого минулого та сучасності.

Предметом даного курсу є процеси формування етносів, нації, державності. За основу побудови тематичної структури взято етнічний та територіальний чинники.

Мета курсу: визначити витoki та етапи розвитку етносів, нації, державності в Україні, проаналізувати та узагальнити досвід минулого, простежити зв'язок із сучасністю, порівняти аналогічні процеси в світовій історії; розвинути бачення самобутності української нації.

Курсантам та студентам необхідно

знати:

- ключові терміни та поняття;
- зміст основних концепцій формування українського етносу, нації, державності, національної еліти;
- етапи становлення етносів, нації, державності на теренах України;
- особливості української культури, ментальності;
- історію формування етнічних меж та державних кордонів України;
- проблеми української еміграції.

Уміти:

- на основі принципу історизму розкрити процеси становлення та розвитку етносів, нації, державності на території України, враховуючи багатогранність і суперечливість цих явищ;
- використовувати одержані знання для аналізу сучасних проблем державно-політичного та національно-культурного життя України.

МОДУЛЬ 1

ЕТНІЧНА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

ТЕМА 1

ФОРМУВАННЯ І РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОГО ЕТНОСУ²

План

1. Зміст основних понять.
2. Витоки слов'яноукраїнської прабатьківщини.
3. Проблема походження українців.
4. Найменування України та українців.

1. ЗМІСТ ОСНОВНИХ ПОНЯТЬ

Коріння слова «етнос» веде до Стародавньої Греції, де ним спочатку визначали поняття «рід», «зграя», «група». Пізніше, в історичній літературі V—IV ст. до н. е., воно набуває іншого значення — «плем'я», «народ». Причому ним визначали будь-який народ на відміну від пізніших часів, коли його почали вживати щодо чужого народу. Грецький же народ називався словом «лаос»,

² У даній лекції використано праці: *Балушок В.* Коли ж народився український народ? // Дзеркало тижня. 2005. 23 квітня — 6 травня; *Баран В. Д., Баран В. Я.* Історичні витоки українського народу. — К.: Генеза, 2005; *Бердяєв Н.* Національність і людство // Сучасність. — 1993. — № 1. — С. 154—157; *Борисенко В. Й.* Курс української історії: 3 найдавніших часів до XX ст. 2-ге вид.: Навч. посібник. — К.: Либідь, 1998.

Гончаров О. Концепції етногенезу українців // Українська етнологія: Навч. посібник / За ред. В. К. Борисенко. — К.: Либідь, 2007. — С. 16—26; *Пономарьов А. П.* Українська етнографія: Курс лекцій. — К.: Либідь, 1994; *Попович М. В.* Нарис історії культури України. — К.: «АртЕк», 1999; *Яковенко Н.* Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. — 2-ге вид., перероблене та розшир. — К.: Критика, 2005.

або, коли малась на увазі трудова його частина (виключаючи рабів),— словом «демос». На зламі XVIII—XIX ст. в науковій літературі вперше з'являється цей термін. Слово «етнос» розуміли в різних наукових школах і в різні часи неоднаково. Спочатку його вживають для визначення: а) ранньої стадії в історії людства (Л. Г. Морган); б) історико-культурних провінцій (А. Бастіон); в) просто культурних одиниць (Ж. В. Ляпуж) тощо. Першу характеристику етнічної термінології, в т. ч. терміна «етнос» наближену до сучасного розуміння, дав французький антрополог Ж. Денікер наприкінці XIX — на поч. XX ст. Він, зокрема, вважав, що під етнічною групою слід розуміти народи, племена, нації. В українській науці слово «етнос» майже до XX ст. взагалі не вживалося, його предметна область фіксувалася терміном «народ».

Німецький соціолог М. Вебер у 1920 р. під етнічними групами пропонував розуміти ті групи людей, які поділяють суб'єктивну віру в спільне походження внаслідок подібності фізичного типу та звичаїв або внаслідок однакових спогадів про колонізації та міграції. У 20-х рр. XX ст. російський етнограф С. М. Широкого-ров дає наукове визначення терміна «етнос», у якому вперше враховує об'єктивні й суб'єктивні чинники етногенезу. Етнос він визначає як групу людей, що розмовляють однією мовою, усвідомлюють своє спільне походження, мають певний комплекс звичаїв, особливостей способу життя і відмінності щодо інших етнічних груп.

Перелік основних визначальників етносу сформулював також у 1969 р. російський вчений В. Козлов («Про поняття етнічної спільності»): це етнічна самосвідомість і самоназва, мова, територія, особливості психічного складу, культура, побут, певна форма соціально-територіальної організації або ж прагнення до створення такої організації. *Етнос слід вважати живим організмом, і, як будь-який організм, він народжується, розвивається і вмирає або ж трансформується.*

Найчастіше поняття «етнос» вживається у двох значеннях:

- 1) для визначення донаціональних спільностей;
- 2) для позначення будь-яких етнічних спільнот, включаючи нації.

Виникнення етносів пояснюється різними чинниками: теологічними (створені Богом); дією природних чинників; соціально-економічними; історичними; шляхом утворення самобутніх культур. Етноси перетворюються в нації (насамперед за умов державності) внаслідок того, що етнічна роздробленість долається шляхом культурного уподібнення (формування національних

культур і мов, спільних рис у соціальній і політичній життєдіяльності).

Отже, певне визначення поняття «етнос» формулюється таким чином.

Етнос — це усталена спільність людей, що історично склалася на певній території і позначена спільністю мови, культури, побуту, психічного складу, єдністю етнічної самосвідомості, зафіксованої у самоназві, а також усвідомленням єдності родового походження і водночас несхожістю на інші етноси. Це органічна соціальна система з чітко виявленою структурою, в основі якої лежить система міжпоколінної етнокультурної інформації, освяченої традиціями.

Етнічність — це сукупність суспільних відносин, котрі пов'язують особу як носія етнічних ознак з її етнічним середовищем, родичами, близькими і т. д.

Етнічні спільноти відомі протягом століть і за існування різних суспільних формацій. Формування націй пов'язане з утвердженням капіталістичних стосунків і соціально-політичним об'єднанням населення раніше феодально розпорочених регіонів.

Стосовно осмислення природи етнічності існують дві основні концепції: *первинна* та *конструктивістська*. Перша властива для вітчизняної етнографії та більшості європейських етнографічних шкіл. Її генетичні традиції сягають епохи романтизму (XIX ст.). Згідно з первинною концепцією, етнічність, як і етнічна (національна) приналежність, розглядаються як така властивість людини і людської спільноти, котра нібито закладена у її генетичному коді, проявляючись через мову, психічний склад, культуру і т. ін.

Конструктивістська концепція. У 70-ті роки ХХ століття з появою феномена етнічного відродження почали формуватися інші погляди на етнічність як на певну розумову конструкцію, котру створює інтелектуальна еліта. Звідси національність, мовляв, слід розуміти не як уроджену людську властивість, а як продукт зусиль інтелектуалів, державної та політичної волі, а етнос стає уявною, містичною категорією.

Виникла також *нова концепція* розуміння етнічності, що розкривається за допомогою таких понять: етнічна категорія, етнічна група та етнонація.

Етнічна категорія виявляє основу етнічності, об'єднання людей з однаковими характеристиками — раса, колір шкіри, мова, релігія, звичаї, географічні умови.

Етнічна група — це усвідомленість людиною своєї причетності до соціальної та етнічної спільноти, котра для неї є найбільш цінною (тобто ціннісні орієнтації людей).

Етнонація — така етнічна група, котра намагається досягти в країні гідного політичного статусу та задоволення своїх особливих прав.

Кожне суспільство має у своєму складі всі названі одиниці, співвідношення між якими визначає етносоціальну ситуацію. Мобілізувати національні процеси може тільки етнонація як найактивніша і найорганізованіша етнічна група. Етнічні ж категорії — це більш усталені і найменш мінливі утворення.

Термін «нація» — ключовий як в науці, так і у практиці національної розбудови держави. Одні дослідники вважають поняття «етнос» і «нація» синонімами, інші визначають такими, що стосуються різних соціальних сфер. Істина знаходиться десь посередині, хоча б тому, що нема жодної нації, формування якої б базувалося поза етносом. Інколи новоутворені нації навпаки формують етнос (австрійці). Інша річ, що ці явища в соціальному розумінні різні, хоч і взаємозалежні.

Найбільш поширені дві концепції нації: державницька (нація — держава) і етнічна (нація — етнос). Причому в минулому в країнах Заходу поняття «нація» застосовувалося для позначення політичних спільнот, а пізніше — етнічних. Доцільно характеризувати націю як соціально-етнічну спільність, чим підкреслюється визначальна роль етносу, як правило найчисельнішого, передусім того, який дав назву нації (щодо нього часто вживається термін «титульна нація»). *Зауважимо, що у вітчизняній історіографії склалася традиція терміном «нація» позначати спільності індустріального періоду розвитку суспільства. Саме в цей час етноси, як правило, у своєму розвитку досягають рівня, на якому усвідомлюється життєва необхідність створення власної держави як потреби всіх верств населення. Спільності ж раннього Середньовіччя були утвореннями якісно відмінними від націй модерних.*

Тим не менше, підходів до пояснення понять «етнос» та «нація» досить багато.

Так, В. Ленін обстоював пріоритет соціального (за його виразом — «буржуазних зв'язків»), висуваючи таку схему: на етапі зародження етнічної спільності існували тільки родові зв'язки, в період формування народності — етнічні, з розвитком же капіталістичних відносин формується нація, в основі якої домінують соціальні зв'язки. Ця схема і була покладена в основу прийнятого

в радянській етнографії виокремлення таких історико-стадіальних типів етносоціальних спільностей, як *плем'я, народність, буржуазна нація і нарешті — нація соціалістична*. Відповідно визначалися й ознаки нації. Майже до 1960-х років користувалися запропонованою ще Й. Сталіним «чотиричленною» схемою: *спільність мови, території, економіки та психічного складу, що проявляється в культурі*.

Теоретичні дискусії, започатковані істориками та етнографами у 60-х роках ХХ ст. на сторінках журналів «Вопросы истории» та «Советская этнография», привели до перегляду структурних показників нації. До усталених ознак поступово додавалися нові: *національна самосвідомість, наявність держави, формування єдиного ринку* тощо. Причому пріоритет віддавався соціально-економічним зв'язкам, завдяки яким нація сформувалася і які ставали визначальними, коли вона здобувала державність.

Етнічна історія людства спростовує пряmlinійність названого зв'язку. Для нації соціальні зв'язки мають велике значення, але вони завжди проявляються в етнічному контексті. Російський філософ Ніколай Бердяєв твердив: «Національна єдність глибша від єдності класів, партій та всіх інших минутих історичних утворень у житті народів. Кожен народ бореться за свою культуру і за вище життя в атмосфері національної кругової поруки. І великий самообман — прагнути творити будь-що поза національністю. [...] Національність — складне історичне утворення, вона формується як результат кровного змішування рас і племен, багатьох перерозподілів земель, із якими вона зв'язує свою долю, і духовно-культурного процесу, який витворює її неповторний образ. [...] Душа Франції середньовічної і Франції ХХ століття — та сама національна душа, хоча в історії все змінилося до невпізнання».

Отже, формування системи структуроутворюючих етносу разом із загальнонаціональним піднесенням створює передумови для етно- і націогенезу.

Етно- і націогенез — походження народу, первісний момент етнічної історії, коли формуються головні структуроутворюючі етносу, які визначають його самобутність, оригінальність і несхожість на інші етноси.

Більшість вчених сходяться у позиції, що перші ознаки етногенезу з'являються в епоху неоліту. Щодо власне етносів, то їх слід пов'язувати з виникненням племен — своєрідних спільностей і специфічних етнокультурних одиниць. Отже, *плем'я можна*

вважати першою етнічною одиницею, а момент формування племен — початком етногенетичних процесів.

Щодо закінчення цих процесів, то воно має більшу визначеність. Головними його ознаками є *етнічна самосвідомість* та самоназва етносу — *етнонім*. На останньому робимо особливий акцент, бо саме це (а не назва етносу іншими народами) фіксує усвідомлення людьми їхньої причетності до того чи іншого народу.

Виділення культурно-територіальних (а по суті етнічних) груп слов'янського світу почалося у першій половині I тисячоліття н. е. Від цього часу і можна вести відлік генезису східного слов'янства, котре складало етнічну основу українства. Проте українці як етнос сформувалися значно пізніше, коли у частини східних слов'ян, котрі в основному мешкали на території сучасної України, склалося усвідомлення причетності саме до українства, а не до слов'янства в цілому чи його регіональних відгалужень, і коли це усвідомлення проявилось через етнонім — українці.

2. ВИТОКИ СЛОВ'ЯНОУКРАЇНСЬКОЇ ПРАБАТЬКІВЩИНИ.

Українці становлять етнічну гілку східного слов'янства і пройшли тривалий та складний шлях еволюції від найпростіших до висококультурних форм людської спільноти. Предками українців, як і білорусів та росіян були праслов'яни, походження і етногенез яких на сьогодні остаточно не з'ясовано. Про них можна говорити лише в загальних рисах, використовуючи дані різних наук — історії, археології, лінгвістики, етнографії, антропології тощо.

Слов'яни — мовні і культурні нащадки стародавнього народу, який ми називаємо індоєвропейцями (45,5 % сучасних народів світу розмовляють мовами, що належать до індоєвропейської сім'ї, 23,3 % — китайсько-тібетської, 4,8 % — семіто-хамітської, 3,8 % — дравідійської, 2,5 % — алтайської). Слід наголосити, що термін «індоєвропейський» — передусім лінгвістична категорія. Усі мови, що належать до індоєвропейської родини походять від спільної праіндоєвропейської мови, якою розмовляли десь у Європі понад 5000 років тому. Відтоді ця мовна родина поширилась на величезну територію від Ісландії до Цейлону, а завдяки сучасній цивілізації — ще й на всі континенти світу. Отже індоєвропейці становлять одну з найголовніших мовних спільнот людської історії.

У наш час чотири регіони претендують на право називатися індоєвропейською прабатьківщиною: *Центральна Європа між Рейном, Віслою та Верхнім Дунаєм* (Є. Меєр, Г. Косина, П. Бош-Гімперо, Г. Девото), *Близький Схід* (Т. Гамкрелідзе, В. Іванов, К. Ренфрю), *Балкани* (І. Дьяконов) та *лісостепова і степова зони між Дністром і Волгою* (О. Шредер, Г. Чалд, Т. Сулемірський, В. Даниленко, Ю. Павленко та ін.). Частина дослідників об'єднує у прабатьківщину *Центральну Європу зі східноєвропейськими степами* (А. Хейслер, В. Георгієв, Л. Залізник, С. Конча).

В давнину множина індоєвропейських мов мала інший вигляд, ніж сьогодні. Деякі тодішні мови давно зникли, деякі сучасні мови, такі як вірменська та грецька, зародились вже тоді, деякі мови ще не існували. За висновками лінгвістів мовні предки германців, балтів, слов'ян, італіків, кельтів становили групу, яку називають групою носіїв *давньоєвропейських* діалектів. Етноси, які говорили на цих діалектах, з'являються в Європі десь у III тис. до н.е. вони поступово мігрували на захід, розпадаючись на *кельто-італійську* та *германо-балто-слов'янську* групи. У II тис. до н.е., десь в часи Гомера і Троянських війн, діалекти германський, кельтський, італійський, венетський, ілірійський, балтський і слов'янський ще становили мовну спільність. В цій етнокультурній спільності виробилися терміни в галузі сільського господарства, соціальних відносин, релігії.

На зламі II і I тис. до н.е. з «давньоєвропейського» мовного масиву виділяється праіталійська мова, в I тис. до н.е. мова прибалтів, що вже виокремилася і розпалася на східно- і західнобалтську, а з середини I тис. до н.е. германські діалекти починають розділятися на східні, північні та західні. Праслов'янська мова як система формується тільки в кінці I тис. до н.е. Спростовано твердження про існування балто-слов'янської мовної спільноти, бо розпад балтських мов на східні і західні стався раніше формування праслов'янської мовної системи.

Безперечно слов'янські археологічні культури датуються не раніше, ніж V ст. н.е. Далі вглиб віків спадковість археологічних пам'яток залишається під знаком питання.

За таких обставин можливі два різні підходи. Один з них — окреслити географічний регіон, який сьогодні заселяють слов'яни і шукати своїх предків саме на цій території. Приблизно так вчинив археолог і історик культури Б.О. Рибаків. В радянський час до «нашої історії» включали все, що з палеоліту знайдено на сучасній території розселення українців, росіян, білорусів. Інший метод вимагає ретроспективної реконструкції минулого, тобто

руху назад в історію від справді слов'янських археологічних культур, пошуку відповідностей з культурами-попередниками. Однак, оскільки археологічні матеріали на сьогодні інтерпретуються на етнокультурному рівні не достатньо, нема безсумнівних доказів приналежності тих чи інших археологічних пам'яток в періоди, що передували V ст. н.е.

Проте спроби віднайти історичну прабатьківщину слов'ян і зокрема українців робилися ще давньоруським Нестором Літописцем: «...По долгим же временам сели суть славяне по Дунаеві, где нине Угорская земля й Болгарская. От тех славян разойдетися по всей земле й прозвалася имени своими где сели, на котором месте». Припущення Нестора започаткувало одну з багатьох наукових концепцій — *дунайську*, пізніше обгрунтовану чеським славістом П. Шафариком, а в кінці ХХ ст. підтриману російським вченим О. Трубаховим. Стародавні римські дослідники — Пліній Старший, Тацит, Птоломей, Йордан дали поштовх і іншій концепції — *вісло-дніпровській* (Л. Нідерле, О. Шахматов, В. Петров та ін.), висловивши припущення, що територією розселення слов'янського племені венедів були північні схили Карпат та верхів'я Вісли. Має продовження нині й *вісло-одерська* теорія походження східних слов'ян, започаткована польськими дослідниками Ю. Костшевським та М. Рудницьким і підтримана російським археологом В. Седовим. Вона пов'язує походження слов'янських старожитностей із празькою археологічною культурою (між Віслою і Одером).

Відроджуються і, здавалось би, забуті теорії кінця ХІХ ст., насамперед теорія *азіатського* походження слов'ян-українців. Згідно з нею, витоки східних слов'ян слід шукати у сармато-аланських, скіфських, тюркських і навіть кавказьких племенах. Зокрема, загальновідомо, що в середині VII ст. тюркомовні племена утворили в пониззях Дону і Волги та на Північному Кавказі могутню державу — Хозарський каганат. У VIII ст. він підкорив слов'янські племена полян, сіверян, радимичів та в'ятичів. Ці факти були використані для обгрунтування тези про хозарське походження Київської держави. Наприклад, у Конституції Пилипа Орлика (1710 р.) стверджувалось, що хозари-козаки першими прийняли християнство ще до Володимира Святого. Ключовим елементом азіатської теорії був етнонім «русь» — іранського, на думку її прихильників, походження. Сьогодні ця теорія, підсилена висновками американського вченого українського походження сходознавця О. Пріцака, зажила новим життям. Вчений висунув твердження, що поляни не були слов'янами, а різновидом хозар,

а їхня київська гілка — спадкоємицею роду Кия. Проте археологічні дослідження давнього Києва свідчать про місцеву слов'янську самобутність його матеріальної культури.

Отже, археологічні та лінгвістичні матеріали засвідчили, що на рубежі III—II тисячоліть до н. е. відбувався розпад індоєвропейської спільності на окремі етнокультурні та мовні групи, одну з яких становили германобалтослов'яни. Відокремлення праслов'ян як самостійної етнічної спільності пов'язане з комарівсько-тишинецькою археологічною культурою, що склалася у II тисячолітті до н. е. на території Польщі та Правобережної України.

Ця концепція знайшла подальший розвиток у дослідженнях українських археологів В. Барана, Д. Козака і Р. Терпиловського, котрі більш точно визначили етнічну основу східного слов'янства, в тому числі українства, ареал їх кристалізації та регіон формування. Отож, етнічна основа слов'ян пов'язується з такими археологічними культурами V—VII ст.: *колочинською* (верхів'я Дніпра і Наддністрянщини), *пеньківською* (смуга, що починається у верхів'ях Сіверського Дінця, йде через Середню Наддніпрянщину та Південний Буг до Прута і Нижнього Подунав'я), *празькою* (територія від Прип'яті й середньої течії Дніпра до межиріччя Ельби і Заале) та *дзедзицькою* (Центральна та Північна Польща).

Формування слов'янських спільностей на ґрунті вказаних археологічних культур відбувалося на території України приблизно в середині V ст. н. е., проте їхні витоки сягають римських часів.

Виявлення названих культур дало змогу визначити територію формування східнослов'янської спільності на землях України: її центр знаходився в лісостеповій зоні, де особливо простежується спадкоємність археологічних культур. Саме тут зароджувалось ядро слов'янських етнічних спільностей, і саме звідси почалося у VI ст. н. е. велике розселення слов'ян.

Археологічні матеріали проливають нове світло на витоки процесів, що привели до поділу східних слов'ян на три різні народності. Зокрема, визначають місце склавинів як предків тієї групи слов'ян, що разом з антами брала участь у формуванні українського народу. Розселення слов'ян відбувалося у таких напрямках. Із лісостепової частини України, представлені двома археологічними культурами з відповідними етнічними угрупованнями — *пеньківською* (племена *антів*) та *празькою* (*склави-ни*), східні слов'яни у V—VII ст. почали свій рух на південь. Анти попрямували на Балкани, а потім на Ельбу, змішуючись із

західними слов'янами. Склавіни зупинили своє просування, утворивши у VIII—X ст. ряд етнічних угруповань. Це добре відомі з давньоруських літописів *дуліби* (пізніше вони називались також *волинцями*, а потім *бужанами*), *древляни* і *хорвати* (Правобережжя), *сіверяни* (Лівобережжя). На перетині цих етнічних утворень розміщувалися *поляни*, *уличі*, *тиверці*. Грунтуючись на дослідженнях В. Барана, можна зробити припущення, що саме ці південно-східні племена становили ту частину населення Київської Русі, котра в подальшому привела до утворення своєї етнічної спільності — України-Русі.

Все це — тільки гіпотези, а тим часом пошуки слов'яно-української прабатьківщини далеко не закінчені.

3. ПРОБЛЕМА ПОХОДЖЕННЯ УКРАЇНЦІВ

Ця проблема логічно продовжує проблему етногенезу (від грец. *ethnos* — народ, *genesis* — походження) східних слов'ян, була актуальною протягом попередніх століть і залишається такою й сьогодні. Вона цікавила багато поколінь дослідників — від київських літописців, які так чи інакше були дотичні до неї, до сучасних авторів. На кожному історичному етапі питання походження українського народу тлумачилося по-різному залежно від рівня розвитку науки, обсягу наявного в дослідників фактичного матеріалу, ідеологічних позицій, панівної на той час політичної кон'юнктури тощо.

Історики царської Росії твердили, що державу Русь заснували росіяни, які нібито були найдавнішим слов'янським етносом, а українці і білоруси — відгалуження від росіян. Зокрема, у «Синописі» — основному підручнику Російської імперії (1674—1836) — період Київської Русі трактувався як перший етап російської державності. Своєрідно інтерпретували етнічну єдність східних слов'ян російські історики М. Карамзін, М. Погодін та С. Соловйов, твердячи, що Київська Русь була першим центром Російської держави, яка пізніше злилася з Володимиро-Суздальським князівством. Згодом цей центр перемістився до Москви і, нарешті, до Петербурга. М. Карамзін вважав це законним процесом державотворення. М. Погодін навіть стверджував, що в давньому Києві й на Київщині в часи руської державності й до монголо-татарської навали 1240 р. жили росіяни та їх предки. Після завоювання Київських земель монголо-татарами росіяни нібито переселились на Середню Оку й Верхню Волгу, а

на спустошену Київщину не раніше останніх десятиліть XV ст. прийшли з Прикарпаття українці. Проте далеко не всі російські історики дотримувались такої позиції. В. Ключевський, наприклад, вважав, що росіяни з'явилися на історичній арені лише після розпаду Київської Русі, тобто не раніше другої половини XII ст.

Ще в період середньовіччя під впливом політичних чинників зародилась ідея про спільність походження росіян білорусів і українців з єдиної давньоруської народності, яку образно назвали «колискою братніх народів». Згідно з нею, українці як етнос з'явились не раніше XIV—XVI ст. Стверджувалось, що з давньоруської народності, що утворилась за доби Київської Русі у післятатарські часи і розвинулися російський, український та білоруський народи. Декларувалося, що монгольська навала та польська експансія нібито призвели до розпаду єдиної давньоруської народності на три братні народи. Отже, об'єднання українців, росіян та білорусів Москвою в Російській імперії, а пізніше в СРСР було прогресивним процесом поновлення історичної справедливості.

Витоки цієї концепції давньоруської народності в радянській історичній літературі простежуються з 1930-х років, а від середини XX ст. під впливом політико-ідеологічних чинників вона утвердилась у суспільствознавчій науці як офіційна. Творцями концепції були В. Мавродін, А. Насонов, Б. Рибаків, Л. Черепнін та ін. Якщо ще на початку 1950-х років зазначені проблеми дискутувалися науковцями, то після схвалення цієї концепції вищим партійним керівництвом КПРС й офіційного проголошення в «Тезах ЦК КПРС до 300-річчя возз'єднання України з Росією» (1954 р.) було покладено край всіляким науковим дискусіям з приводу давньоруської народності. Оскільки у цій концепції тодішні ідеологи знайшли відповідне обґрунтування національної політики радянської держави, то невизнання запропонованої партією доктрини розцінювали як політичну незрілість, а її критику прирівнювали до державного злочину.

Згідно з нею, вся етнічна історія українців відповідно до суспільно-економічних формацій та їхніх окремих етапів поділяється на два періоди і шість етапів. Перший період охоплює час від XII до середини XVII ст. — формування феодальної суспільно-економічної формації. Саме вона стала базою для етнічних процесів, які беруть свій початок від давньоруської народності — спільного кореня російської, української та білоруської народностей. У межах першого періоду зароджувалися первісні ознаки

української народності та відбувалася її консолідація, у другому періоді (друга половина XVII — середина XIX ст.) українська народність переростала у буржуазну націю. З середини XIX ст. буржуазна нація консолідувалася, а за радянських часів, перетворилася на соціалістичну націю.

Недосконалість цієї теорії полягає в тому, що вона ґрунтується на чинниках суто зовнішніх, до того ж жорстко прив'язаних до соціально-економічних формацій, ігноруючи відносну автономність етносу як соціальної системи. Через це вона не могла пояснити складні й неоднозначні етногенетичні процеси або ж пояснювала їх спрощено. Природно, виникала необхідність у пошуках інших концепцій.

Значної підтримки серед вітчизняних науковців набула *ранньослов'янська концепція* походження українців як окремого етносу. Її представники вважають, що історію українців як окремого етносу слід починати від середини I тис. н.е., тобто безпосередньо від розпаду праслов'янської етномовної спільності. З цього часу на українських етнічних землях між київською Наддніпряниною, східними Карпатами та Прип'яттю протягом 1500 років розвивався один етнос, який від часів пізнього Середньовіччя має назву українського.

Біля витоків цієї концепції стояли М. Костомаров, М. Грушевський та ін. Так, М. Костомаров, у статті «Дві руські народності» (1861 р.) фактично відкидав офіційну тезу про давньоруську народність і стверджував, що існувала південноруська, сіверська, великоруська, білоруська, псковська й новгородська народності. М. Костомаров наголошував на відмінностях у тенденціях державного устрою українців і росіян, доводив, що «малоросійське плем'я» йшло до федерації, а «великоруське — до самодержавства».

Новий напрям у розробці проблем етногенезу українського народу започаткував наприкінці XIX ст. київський археолог В. Хвойка. Досліджуючи пам'ятки трипільської та наступних культур, вчений дійшов висновку, про автохтонність мешканців Подніпров'я з давніх-давен. Це дало змогу висунути й розвинути ідею про поступальний етнічний розвиток українців із часів трипільської культури через скіфські племена до сучасних українців.

Широку дискусію викликали висновки антрополога Ф. Вовка про антропологічні особливості українців, що наближали їх до південноєвропейських расових груп, на відміну від росіян та білорусів. У 60—70-х роках XX ст. цю концепцію фактично підтримали провідні радянські антропологи.

У кінці XIX ст. канадсько-українським ученим Я. Пастернаком сформульована теорія, що ґрунтується на ідеї самотності українців, котрі нібито не мають нічого спільного зі слов'янами. Вони безпосередньо зародилися на базі трипільської культури, еволюціонувавши пізніше у скіфське плем'я неврів, потім в антів, а відтак і у спільноту часів Київської Русі. Ця теорія безперервності нині має тенденцію до відродження, щоправда, у модифікованому вигляді. Визнаючи окремі етапи етнічної історії, зокрема зафіксовані етнічними, її прихильники, власне, заперечують етногенез як певний момент зародження етносу: на їхню думку, етнос (у даному разі українці) існує стільки, скільки існує людина сучасного типу. Тривалість цієї історії коливається від 30—40 тис. років (Ю. Шрамко) до 6—7 млн (Ю. Копержинський).

Близька до вказаної концепції теорія автохтонності М. Грушевського, обґрунтована на початку XX ст. («Звичайна схема «руської історії і справа раціонального укладу історії східного слов'янства» (1904 р.). Він заперечив постулат про єдину давньоруську народність. Етнічну основу українців становило, на його погляд, населення пізнього палеоліту, що мешкало на території України; росіяни ж та білоруси мали свою етнічну основу і свою територію формування. Початком історичних часів для українського народу вчений вважав IV ст. н.е.: «Перед тим про наш народ можемо говорити тільки як про частину слов'янської групи» (Грушевський М. «Історія України-Руси»). Тобто М. Грушевський убачав перший етап української історії в антській добі (середина I тис. н.е.), наполягаючи на існуванні безперервної лінії етногенетичного розвитку від антів до сучасних українців. На його думку, цілком сформований «україноруський народ» існував уже за часів Київської Русі, а сама ця держава за національним змістом була українською. М. Грушевський категорично відкинув ідею тотожності і спадкоємного зв'язку київської та московської державностей. *Після занепаду Київської держави її спадкоємицею стала не Володимиро-Московська Русь, а Галицько-Волинське князівство, а пізніше — Велике князівство Литовське.* На відміну від великоруської, ця концепція спиралася на літописну спадщину.

Сучасні вчені (Л. Залізняк, Г. Півторак та ін.) підтримують погляди М. Грушевського, водночас розвиваючи їх, уточнюючи деякі положення. Так, Л. Залізняк наголошує на провідній ролі склавинів в етногенезі українців, водночас погоджуючись, що частина розгромлених степовиками-аварами антів злилася зі спорідненими північними сусідами — склавинами — і взяла участь в етногенезі українців.

Визначальними показниками (критеріями) часу зародження конкретного етносу з усіма його характерними ознаками представники ранньослов'янської концепції походження українців вважають культурно-історичну неперервність його розвитку (безперервність етноісторичного розвитку) та відсутність суттєвих змін населення. Вони вказують на те, що вже від самого початку н.е. (від племен зарубинецької культури) на Наддніпрянщині в ареалі від сучасного Києва до Канева простежуються місцеві етнографічні риси, які згодом стали характерними ознаками української побутової культури — зокрема, традиція білити житла зсередини і ззовні вапном, білою глиною або крейдою, розмальовувати піч квітами і птахами, робити призьбу й оздоблювати її червоною глиною тощо. Однак науково доведена й підтверджена археологічними матеріалами неперервність розвитку матеріальної культури на українських землях простежується лише від кінця V — початку VI ст. н. е., тобто за останні 1500 років. Археологи засвідчують безперервний розвиток протягом цього часу подібних традицій виготовлення посуду і зведення житлових будівель на Середній Наддніпрянщині й Верхній Наддністріянщині, на Волині та в Галичині.

Протягом VII—VIII ст. у процесі подальшої економічної, культурної і мовної консолідації відбувалося переростання окремих етнічно-політичних спільнот («союзів племен») у племенні князівства — своєрідні зародкові держави. Внаслідок їхнього поступового об'єднання на рубежі VIII—IX ст. виникла могутня держава Русь, яку пізніше історики почали називати Київською Руссю. Вже на початок X ст. Київська Русь стала нестійкою конфедерацією «племінних князів», демонструючи, за словами М. Брайчевського, драматичне переплетення доцентрових і відцентрових тенденцій.

Розглядаючи питання етнічної належності Київської Русі, представники цієї концепції вважають, що вона виникла як рання українська держава. Дослідники звертають увагу на те, що ця держава спочатку охоплювала лише землі на Середній Наддніпрянщині, тобто не виходила за межі території, на якій жили протокраїнці. Лише значно пізніше вона стала величезною й типовою середньовічною імперією, але її державотворчим і консолідуючим етносом були південні русини, які пізніше отримали етнонім українці. При цьому, як зазначає Л. Залізняк, історична закономірність утворення політичних об'єднань-держав (і національних, кордони яких в основному збігаються з межами відповідних етнічних територій, і імперій, до-яких входять різні наро-

ди) полягає в тому, що започатковує їх один конкретний етнос, якому й належить ця держава, незважаючи на можливі розширення її території в майбутньому за рахунок земель інших етносів.

На думку Г. Півторака, є підстави вважати, що вже наприкінці XII ст. українська народність, у розумінні її представниками радянської етнологічної школи, в основному сформувалась і мала дві гілки: галицько-волинську, що зберегла за собою традиційну назву Русь, і наддніпрянську, для якої з'являється назва Україна. Матеріальна і духовна культури України вирости безпосередньо з культури праукраїнських союзів племен і Київської Русі. Українська людність XVI—XVIII ст. усвідомлювала себе прямим нащадком Київської Русі. Цю тяглість історичної свідомості не перервали ні монголо-татарська навала, ні бездержавність українського етносу в XIV—XVI ст.

Щодо білорусів і росіян, то вони як етноси, на переконання Г. Півторака і багатьох інших представників ранньослов'янської концепції, утворюються пізніше. Білоруський етнос формувався, починаючи від VIII—IX ст. на землях, заселених до приходу слов'ян балтськими племенами. Осередком виникнення і розвитку білоруського етносу і національної державності, на думку білоруських істориків, було Полоцьке князівство X—XIII ст. (наприкінці XI ст. Полоцьк перший із давньоруських міст досягнув фактичної незалежності від київського князя).

Складним і суперечливим було формування російського етносу. Він формувався у стратегічно вигідному регіоні між Середньою Окою і Верхньою Волгою на перехресті великих торговельних шляхів. Цей регіон у середині I тис. н. е. заселяли корінні фіно-угорські племена. Слов'янське населення тут почало з'являтися не раніше VIII ст. Багатоетнічний склад населення і своєрідність історичного процесу, який протягом значного часу тривав в умовах монголо-татарського ярма, спричинилися до того, що формування російського етносу розтягнулося більш ніж на три століття (друга половина XII — кінець XV ст.).

Таким чином, як стверджують представники ранньослов'янської концепції, становлення російського етносу відбувалося далеко від Києва й усієї первісної Русі — Середньої Наддніпрянщини і не має до неї жодного стосунку. До Київської Русі росіяни причетні лише тим, що їхні землі деякий час напівформально входили до складу цієї держави — і майбутні росіяни засвоїли християнську культуру Київської Русі з багатьма українськими впливами, оскільки творцем Київської держави був український

етнос, а також перейняли назву Русь. В умовах спільної держави, природно, відбувалися помітне руйнування племінної замкнутості, зближення і консолідація різних племен і народів. Проте ступінь цієї консолідації та її наслідки і досі викликають жваві дискусії.

Слід зазначити, що серед окремих дослідників-етнологів існує відмінне від попереднього бачення суті етногенетичного процесу в цей період. Так, В. Балушок (автор наступної концепції), поділяючи чимало думок представників ранньослов'янської версії походження українців, водночас піддає сумніву правомірність їхніх критеріїв культурно-історичної неперервності розвитку та відсутності суттєвих змін населення, вказуючи на існування випадків, коли при безперервності культурно-історичного розвитку і відсутності зміни населення етнічна належність останнього змінюється дуже суттєво, а то й кардинально. Натомість представники попередньої точки зору (Л. Залізняк, Г. Півторак) стверджують: саме через те що етновизначальні риси матеріальної та духовної культур, а також мови народу протягом його історії суттєво, а іноді до невпізнанності змінюються, основним, етновизначальним елементом для всякого етносу є навіть не певний постійний набір ознак, а тяглість його етнокультурного розвитку, завдяки чому зберігається генетичний зв'язок між окремими фазами розвитку культури та мови даного етнічного організму протягом усього його життя. Як бачимо, принципова розбіжність між цими поглядами лежить у методологічній площині, тобто у застосуванні їхніми представниками різних етновизначальних критеріїв, а отже, і дещо різному розумінні сутності етносу як основної одиниці класифікації людських спільнот.

Початок етногенезу українського народу В. Балушок пов'язує із завершенням формування української етногенетичної ніші і відносить до порубіжжя третьої і четвертої чвертей I тис. н.е.

На час утворення Київської Русі на території України формується прото-українська метаєтнічна спільність, що складалася з окремих етносів племінного типу (відомих з літопису семи південноруських племен). Ішов процес утворення єдиного етносу, показником чого, на думку автора концепції, можна вважати перші прояви загальнопівденноруської (тобто в перспективі української) самосвідомості етнічного типу.

Оригінальністю і ґрунтовністю вирізняється концепція походження українського народу археолога й мовознавця В. Петрова. У прочитаних українським студентам у 1947 р. лекціях вчений розвивав ідею походження українського народу з часів трипіль-

ської культури. Основу для цього В. Петров вбачав у подібності матеріальної культури трипільців і українців XIV–XVI ст. як наслідку тривалих спадкових процесів. Їхні спільні риси проявлялися в існуванні орного землеробства, наборі й конструкціях основних сільськогосподарських знарядь праці (соха, рало, серп), у тотожності зернових культур (пшениця, просо, ячмінь тощо), фруктів (абрикос, алича, слива та ін.) Як і трипільці, українці зводили житла в «сохи», або тиновокаркасної конструкції, обмазували або штукатурили глиною стіни, накладали глиняні підлоги. Тотожності є і в розписах трипільської кераміки й українських крашанок, а також в інших елементах матеріальної і духовної культури двох історичних спільнот. Разом з тим учений наголошував на тому, що за антропологічним типом і мовними ознаками трипільці відрізнялись від українців.

У 60—70-х роках ХХ ст. деякі українські вчені спробували переглянути концепцію давньоруської народності, намагаючись дещо по новому підійти до питання про походження та розвиток українського народу. Так, М. Брайчевський наголошував на ролі антів, яких ототожнював із літописними полянами. На його думку, Київська Русь була спільним періодом у розвитку українського, російського та білоруського народів. Проте ідеологічна реакція, що посилилась у той період, заблокувала розвиток продуктивних ідей. Колективна праця за редакцією К. Гуслистого «Українці» і його монографія «Історичний розвиток української нації» так і не з'явилася друком. Протягом тривалого часу лише в діаспорі українські вчені могли вільно висловити свої погляди щодо етногенезу українців. У радянській літературі панівною продовжувала залишатися концепція про давньоруську народність.

Лише від початку 1990-х років ця концепція почала переосмислюватись і піддаватися критиці. Її застарілість очевидна вже з того, що сучасна наука здебільшого оперує такими поняттями, як етнос, ментальність, етнічна самосвідомість тощо. Проте навіть на підставі традиційних для радянської історіографії визначень народності й нації — переконані опоненти цієї концепції, зокрема Г. Півторак, довести, що давньоруська народність мала всі необхідні для неї ознаки (спільні територію, мову, економічне життя, культуру), практично неможливо. Так, єдність давньоруської території, на його думку, усвідомлювалася лише на рівні державних структур, та й то в умовах напівконфедерації ця єдність території мала досить своєрідний і відносний характер.

Однією з найбільш цікавих можна вважати концепцію, розроблену сучасним українським істориком Я. Дашкевичем, котрий

також відстоює теорію незалежного розвитку окремих східнослов'янських народів.

Перш ніж викласти її суть, зазначимо, що подібну ідею обстоював у 1960-х роках історик української діаспори М. Чубатий у книзі «Княжа Русь-Україна та виникнення трьох східнослов'янських націй» (Нью-Йорк; Париж, 1964). На його думку, Київська Русь була державою не якоїсь єдиної давньоруської народності, а державою українців-антів, які були пануючою нацією серед решти східнослов'янських народів. Отже, «окремішність» українців виступає наскрізною ідеєю багатьох етногенетичних теорій — від М. Грушевського до сучасних.

Для обґрунтування своєї теорії Я. Дашкевич вводить поняття «етнос-нація» та виокремлює такі східнослов'янські нації: українську, новгородсько-псковську, російську і білоруську. За етнічною основою всі нації — слов'янські, але з іншоетнічними домішками: українська включала іранський та норманський компоненти, новгородсько-псковська — балтський і норманський компонент, російська — угрофінський і білоруська — балтський. Етногенетичні процеси серед слов'янства розпочинаються у VII—IX ст., із часів хозарського наступу та приходу норманів, їх результат — зародження української нації, котра з утворенням Київської держави стає панівною нацією. Етнос, розмірковує дослідник, стає нацією, коли він творить державу, і в цій державі стає гегемоном. Перетворення етносу-українців в націю-українців відбувалося настільки швидко (приблизно одне століття), що спричинило крихкість державного організму, відцентрувавши в ньому ще дві нації: новгородсько-псковську і російську. Причому російська, як найбільш агресивна, асимілює націю-новгородсько-псковську. В той же час на територію нації-українців; починають концентричний наступ агресивні нація-росіян, Степ, Угорщина, Польща, внаслідок чого відбувається занепад нації-українців. Її відродження почалося на рубежі XVI—XVII ст. на хвилі національно-визвольної війни проти численних загарбників, каталізатором якої стала козаччина. Щодо нації-білорусів, то вона сформувалася на базі Полоцького і Смоленського князівств дещо осторонь інших націй. Проте і вона не уникала деякої руйнації з боку агресивної нації-росіян, будучи захищеною такою силою, як нація-українців — козацтвом.

Вітчизняний історик М. Котляр теж стверджує, що східнослов'янські племена були окремими виразними етносоціальними і етнокультурними спільнотами. Археологія, на його думку, свідчить про існування відмінних між собою племен, що виявляється

в пам'ятках матеріальної культури, насамперед у похоронному обряді, прикрасах, деяких побутових речах.

Щодо структури етносу та механізму її функціонування. Підходи до розуміння структуроутворюючих елементів етносу та взаємозв'язку між ними найбільш обґрунтовано визначив російський вчений-історик Л. Гумільов. Початком генезису етносу він вважає певні угруповання людей, об'єднаних спільною долею та єдиною метою, — консорції (цехи, артілі, ватаги тощо, які кристалізують довкола себе соціальну, а можливо і етнічну спільність). Канадський історик О. Прицак головними їх одиницями бачив озброєні групи (банди), маючи на увазі найрізноманітніші етноплемінні утворення: вікінгів, варягів, рутенів, русів і т.д. Збуджуючою їх основою на українському терені можна вважати князівські дружини, котрі, виконуючи захисні функції певної етноплемінної спільності, сприяли її консолідації. Глибинними ж причинами згуртування людей були потреба у протистоянні зовнішнім ворогам та необхідність налагодження внутрішнього життя.

Етнічна історія свідчить про те, що консорції були, як правило, нестійкими об'єднаннями, значна частина яких розпадалася. Ті ж, що зберігалися, перетворювалися на більш усталені групи, що відзначалися спільними рисами культури, побуту та шлюбно-родинними зв'язками. Стосовно слов'ян-українців до них можна віднести князівські дружини, цехи, козацтво. Вони позначені вже етнічною своєрідністю і є зародками етнічної спільності. О. Прицак слушно називав такі одиниці передетносами.

Отже, сучасні історики Я. Ісаєвич, М. Брайчевський, Я. Дашкевич, Л. Залізняк, І. Рибалка як альтернативу концепції східнослов'янської етнокультурної спільності обстоюють тезу про те, українська, російська та білоруська народності почали консолідуватися задовго до утворення Київської Русі. Цей процес, розпочавшись V—VII ст., не був породжений феодальною роздрібненістю, а лише стимульований нею. На базі балто-слов'янських племен у VIII ст. виникли племена кривичів і радимичів — предки білорусів. Північно-східна гілка слов'янських племен інтегрувалася з угро-фінськими племенами (чудь, весь, мордва та інші), ставши основою російської народності. На основі південно-західних племінних союзів (полян, деревлян, сіверян, тиверців, волинян, уличів та білих хорватів) формувалася українська народність.

Проте, на думку істориків В. Танцюри та В. Петровського, було б надто легковажно вважати, що за історично короткий час (одне — два століття існування Київської держави) на величезних просторах могла сформуватися єдина народність і за такий

же приблизно час — розпастися. Територіальна єдність Київської Русі була відносною. В умовах панування натурального господарства вона набула форми конгломерату різних племен і народів. Її територія була заселена нерівномірно, а окремі частини розділені широкими і непрохідними лісами та болотами. Спільність мови, релігії, культури виявилася лише на офіційному надетнічному рівні. Східнослов'янські діалекти різнилися між собою не менше, ніж сучасні українська, російська і білоруська мови.

Політична єдність Київської Русі (єдина назва держави, одна правляча династія, загальнооруська свідомість правлячої еліти тощо) ще не є підставою для тверджень про її етнічну монолітність. За суттю Київська Русь була середньовічною імперією, в якій під номінальною владою київських князів були об'єднані чотирнадцять слов'янських племен. У VIII ст. вони ще не були єдиним народом. Щоб переплавити ці різномірні етнічні утворення в єдину етнокультурну спільноту, необхідні були потужні засоби впливу і час. До того ж Давньоруська держава була не тільки слов'янською. До неї входило багато неслов'янських племен: балтські етнічні утворення, угро-фіни, тюркські народності.

Після розпаду Київської Русі на території величезної імперії з'являється понад півтора десятка суверенних князівств, серед них шість на території сучасної України — Київське, Чернігівське, Переяславське, Турово-Пінське, Володимиро-Волинське та Галицьке. Але й тоді етнічні процеси в цих геополітичних регіонах не припинялися. Наприкінці XII ст. тут сформувалося щонайменше три діалектико-етнографічні зони: південно-західна (галицько-волинська), карпатська, поліська. Південно-східної говірки тоді не існувало взагалі, а київсько-переяславські говірки мали виразну поліську діалектичну основу. Навіть за мовними ознаками до завершення формування української народності було далеко.

Проте не буде помилкою стверджувати, що українська народність як первинна фаза розвитку етносу сформувалася саме на основі земельних субетнічних утворень, їх зародження припадає на VIII—XI ст., завершившись у X ст. утворенням держави — Київської Русі. Первинними ж субетносами українського етносу стали етноплемінні утворення, які мали вже сформовану етнічну структуру: єдність походження, мови, культури, господарського життя, а також етнічну самосвідомість, котра фіксувалася в назвах земель (*етнонімах*). Це відомі нам із «Повісті минулих літ» племена: поляни, древляни, сіверяни, волиняни, тиверці, білі хорвати та уличі. До речі, колишні кордони ареалу проживання цих

племен зберігаються й досі у вигляді історико-етнографічних регіонів, вирізняючись локальною традиційно-побутовою культурою. На терені етноплемінних об'єднань утворювалися етнотериторіальні та етнополітичні одиниці — землі, що, власне, і стали передумовами українського етносу (сіверяни, волиняни, подоляни, буковинці, бужани, перемишляни тощо).

Князівства Середнього Подніпров'я — Київське, Чергівсько-Сіверське та Переяславське — через нескінченні усобиці, активізацію кочівників, міграцію населення з південних районів, а пізніше — монгольську навалу економічно та політично занепадають і втрачають своє колишнє значення.

Кардинально іншою була ситуація у південно-західній частині Русі, де 1199 р. з'явилося нове державне об'єднання — Галицько-Волинське князівство, яке стало безпосереднім спадкоємцем Київської Русі, майже впродовж півтора століття відіграло вирішальну роль у формуванні українського етносу.

Викладені концепції походження українців далеко не вичерпують усього розмаїття думок авторів із цієї важливої проблеми. Попри велику кількість публікацій, присвячених питанню етногенезу українців, їх можна поділити на дві великі групи: автори першої — прихильники існування в минулому єдиного давньоруського етносу («давньоруської народності»), з якого пізніше (після його розпаду) утворюються російський, український та білоруський етноси; другої — ті, хто обстоює точку зору про незалежне від самого початку формування українського етносу (причому різниця в часі такого початку є досить суттєвою).

4. НАЙМЕНУВАННЯ УКРАЇНИ ТА УКРАЇНЦІВ

Уся складність етнічної історії українців віддзеркалюється в розмаїтті їхніх самоназв (*етнонімів*) та назв із боку інших народів (*екзоетнонімів*), а також назв краю або держави (*етно-топонімів* та *етнополітонімів*), в яких вони мешкали.

Перша засвідчена у вітчизняних писемних джерелах назва історичної території майбутньої України — Руська земля міститься у «Повісті минулих літ»:

«У рік 6360 [852]... коли почав Михайло³ цесарствувати стала називатися [наша земля] — Руська земля. А про се ми до-

---

³ Йдеться про візантійського імператора Михайла III Ісавра (842—867); згаданий похід на Константинополь відбувся не 852, а 860 р.

відалися [з того], що за сього цесаря приходила Русь на Царгород».

Це твердження слід сприймати як елемент легенди, бо ототожнення землі з її назвою — справа тривала. Люди X—XIII ст. вживали поняття «Руська земля» у двох значеннях: конкретно — на окреслення ядра політичної спільноти — Середнього Подніпров'я, і розширеному — з охопленням усіх територій, які спершу підпорядковувалися Києву, а згодом тяжіла до нього. Понад 400-літня традиція ототожнення себе з Руською землею не зникла і після розпаду цієї вже на XII—XIII ст. досить ефемерної єдності.

Східнослов'янські землі, що формувалися на території України, завжди були тісно пов'язані між собою, причому не лише духовно, а й економічно, політично і, звичайно ж, спорідненістю та свояцтвом їхніх мешканців. Щодо генетичного їх єднання, то воно підкреслювалося символічною самоназвою «Русь», яка мала багато варіантів: Рустія, Київська Русь, Угорська Русь, Підкарпатська Русь, Червона Русь, Біла Русь, Мала Русь, Чорна Русь, Південно-Східна Русь. Разом із тим це все ж таки єдина Русь, або Руська земля, цілісність якої завжди проявлялась в екстремальних ситуаціях.

Прихильники *норманської теорії* утворення давньоруської держави, до якої належали практично всі російські дворянські історики, багато представників буржуазної російської історіографії, а також українські історики державницького напрямку (В. Антонович, С. Томашівський, В. Липинський, Д. Дорошенко та ін.) схилилися до думки, що назва «Русь» була принесена на східнослов'янський ґрунт варязькими дружинами. Тим більше, що такий погляд впливав з «Повісті минулих літ», в якій говорилося, що стомлені міжусобицями місцеві слов'янські та інші племена «пішли за море до варягів, до Русі. Бо так звали тих варягів — Русь». Там поскаржились на свої безпорядки і запропонували варягам-русі: «Ідїть-но княжити і володіти нами». І от вибралися три брати Рюрик, Синеус і Трувер, «з собою всю узяли Русь»... «І од тих варягів дістала назву Руська земля». При науковому обґрунтуванні цієї літописної легенди: одні вважали, що назва «русь» стосувалася якогось войовничого племені норманів. Інші думали, що у давньогерманській мові означало просто військову дружину.

Українські історики народницького напрямку, серед них і М. Грушевський, скептично ставилися до такого тлумачення питання про походження назви «Русь». У своїй популярній «Ілюс-

трованій історії України» М.Грушевський писав: «В звістках чужоземців, які маємо з IX і X віку, наші князі й їх військо, все зветься Руссю, руськими. У нас же Руссю звалася Київщина. Здогад нашого старого літописця, що ім'я Руси було принесене з Швеції, варязькою дружиною, не справджується: в Швеції такого народу не знали, і шведів ніколи у нас сим іменем не звали. Звідки се ім'я взялось на Київщині, ми не знаємо, й не будемо вгадувати».

Поняття «Русь» виступає символом спадкоємності давньоруської народності. Принципово важливе значення для етнічної історії українців має питання про час і місце виникнення поняття «Русь». Дослідниками це трактується неоднозначно в одних випадках місце обмежується локальним ареалом, в інших — поширюється на різні регіони, нерідко значно віддалені один від одного.

Як свідчать давні джерела, спочатку виникла назва «Рос» — земля на порубіжжі з «амазонками», відома вже у VI ст. Пізніше це поняття трансформувалося в етнонім «рус», який також мав певну географічну прив'язку — узбережжя ріки Рути, потім землі біля Руської гори, а відтак територія розселення полян у Середній Наддніпрянщині. Про це пишуть, зокрема, Бертинські аннали (889 р.), а пізніше (в X ст.) і руські літописи: «поляне, яке нині зовомая русь». Опосередкованим підтвердженням локальності виникнення назви «Русь» може бути система гідронімів з ключовим словом «рос», найпоширеніших саме на Київщині: це і Рось, і Росава, і Росавка, і Росавиця, і багато інших річок. Отже, русь — поляни — Київщина — Київська Русь — логічний ланцюжок в етногенезі східних слов'ян-українців.

Така традиція спадкоємності продовжується і на українському етнічному ґрунті. Князі окремих українських земель, котрі мали свої назви, все ж іменували себе князями Русі, а їх населення — русами, русичами, русинами. До речі, ці самоназви тривалий час побутували (а в окремих регіонах України вони живі й досі) і після того як сформувалися нові — «українець» і «Україна». Нерідко ці етноніми та етнополітоніми співіснували, що дуже часто фіксувалося рукописними джерелами та літературними творами навіть у XVI—XVII ст.

Подвійна етнічність проявлялася і в інших ситуаціях, зокрема в назвах окремих земель України. Так, галицько-волинський князь Юрій-Болеслав в одній із грамот 1335 р. титулує себе «князем Малої Русі» — і це при тому, що Галицьке-Волинське князівство було на той час наймогутнішою і досить самостійною землею-державою, а Київська Русь втрачала своє значення. Прилучення до витоків Русі

набувало загального характеру: нова самоназва слов'янської державності — «Мала Русь» — була зафіксована грамотою царгородського патріарха і мала значення ядра Київської Русі на відміну від Великої Русі — соборних земель східних слов'ян.

Традиція підкреслення давньоруського ядра пізніше набула політичного забарвлення у зв'язку з тим, що московські князі почали іменувати себе «князями всея Русі», хоч власне російські князівства називалися тоді Московією, а їхнє населення — московитянами або московитами. Ці назви тривалий час побутували навіть після того, як офіційно була прийнята нова назва північно-східних об'єднань руських племен — Велика Русь, а пізніше — Росія. Вводячи нові назви, московські володарі мали на меті звеличення своєї держави, що посилювалася, претендуючи на роль «третього Риму» та єдиного та прямого наступника Київської Русі. Саме з цією метою і Київ попервах (до XV ст.) був включений до складу Великої Русі як «мать городов русских». Взагалі Москва й надалі докладала великих зусиль для визнання за Росією пріоритету над «руським світом».

Оцінюючи це явище, дослідники намагалися осмислити походження й етнічну історію народів, що мають спільну слов'янську основу. Найближче до розв'язання цієї проблеми підійшов Л. Гумільов, котрий вважав, що «утворення сучасної Росії — явище нове, і вона не є продовженням Київської Русі. Формування російського етносу відноситься до XIV ст., найважливіший поштовх якому дала Куликовська битва 1380 року, об'єднавши руські князівства проти Золотої Орди». Висловлене положення узгоджується й з етногенетичною концепцією вченого: «Народженню будь-якого соціального інституту передують об'єднання певного числа людей, симпатичних один одному. Почавши діяти, вони вступають в історичний процес, зцементовані обраною ними метою та історичною долею. Як би не склалося їхнє майбутнє, спільність долі — умова, без якої цього досягти не можна».

Назва «Україна» вперше з'являється в Іпатіївському літописі під 1187 роком у зв'язку зі смертю на Переяславщині князя Володимира Глібовича — організатора відсічі половецького вторгнення: «й плакали о нем все переяславцы, ибо он наполнен был всякими добродетелями, а без него Украина много потеряет». Усупереч усталеній думці, що ця назва мала локальне побутування, літописи XII—XIII ст. засвідчують швидке і повсюдне її поширення в землях Київської Русі. Пізніше, у XIV—XV ст., назва «Україна» почала особливо широко вживатися для позначення земель у верхів'ях річок Сейм, Сула, Псел, тобто Сіверщини і

Переяславщини, а затим — Нижньої Наддніпрянщини, Брацлавщини, Поділля, Полісся, Покуття, Белзщини, Люблянщини, Перемишлянщини, Холмщини та Закарпаття.

Загального визнання назва «Україна» набула лише у XVII ст., хоча тоді вона співіснувала з іншими, зокрема з назвою «Малоросія», що утвердилася у зв'язку зі входженням України до складу Московської держави. На відміну від колишньої самоназви «Мала Русь», що підкреслювала генетичний зв'язок із Київською Руссю, термін «Малоросія», як і назва її мешканців — «малоросіяни», сприймався з відтінком певної зневаги до України та українців як до окраїни та провінціалів. Ця обставина позначилася на прискоренні процесу усвідомлення малоросіянами своєї причетності до українських цінностей, зокрема до таких суто національних самоназв, як «козак», «українець». Щодо самоназви «українець», то вона утвердилася в XVI—XVII ст., тобто набагато пізніше самоназви «Україна».

Самоназва «козак», особливо поширена в XVI—XVII ст., означала не лише соціальний стан: вона була символом захисника національних інтересів. Отож не випадково, що поняття «козак» і «українець» нерідко співіснували й ототожнювалися. Співіснували з ними на той час і давні самоназви — руські, русини. Така багаточисельність етнічної самосвідомості не випадкова. Вона стала реакцією на національне тиснення з боку Росії, Польщі та інших держав, що підкорювали окремі землі України. Відстоюючи свої національні права, українці природно зверталися до свого першоджерела — Русі. Такі звернення знаходимо, наприклад, і в першому підручнику української історії — «Синописі» Інокентія Гізеля (1674 р.), і у відомому творі української патріотичної думки — анонімній «Історії Русів». Сам Богдан Хмельницький, котрий очолив національно-визвольну війну українського народу проти Польщі й відродив його державність, іменував себе то «князем руським», то «гетьманом України».

Особливого розвитку традиція спадкоємності набула у XIX ст., в період національного піднесення. Цьому сприяло й остаточне утвердження серед українців самоназви «Україна», котре на побутовому рівні давно замінило офіційний термін «Малоросія». Зазнало суттєвої смислової трансформації й саме поняття «Україна», що колись сприймалося переважно у значенні окраїної землі. Деякі дослідники, щоправда, трактують це поняття ширше — як порубіжжя двох етнокультурних світів: степових кочовиків і слов'ян. Слов'яни ж у IV ст. тут були представлені антами. До речі, на думку вчених, слово «ант» у перекладі з пер-

ської мови означає «край», «кінець», що у фонетичному і семантичному плані цілком бездоганно і символічно. Пізніше поняття «Україна» стало сприйматися у значенні краю, потім країни, а відтак і держави.

Ім'я України утверджувалося разом із надіями українців відродити свою національно-культурну самобутність, і спалах цих прагнень був особливо помітним наприкінці ХІХ ст. «В міру того, — писав Михайло Грушевський, — як зростала свідомість тягlosti і безперервності етнографічно-національного українського життя, це українське ім'я поширювалося на всю історію українського народу. Щоб підкреслити зв'язки нового українського життя з його давніми традиціями, це українське ім'я вживалось в складній формі «Україна-Русь», «українсько-руський»: старе традиційне ім'я зв'язане з новим терміном національного відродження і руху».

Щоправда, вже на рубежі ХІХ—ХХ ст. все більшого поширення стали набувати однопорядкові самоназви — «Україна», «український», «українці», витісняючи всі інші. Певну закінченість цей процес отримав на нинішньому етапі національно-культурного відродження України, що є свідченням формування нового типу національної самосвідомості.

Література:

1. *Балушок В.* Етногенез українців. — К.: ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України, 2004.
2. *Балушок В.* Коли ж народився український народ? // Дзеркало тижня, 23 квітня — 6 травня 2005 р.
3. *Баран В. Д., Баран В. Я.* Історичні витоки українського народу. — К.: Генеза, 2005.
4. *Бердяєв Н.* Національність і людство // Сучасність. — 1993. — № 1. — С. 154—157.
5. *Борисенко В. Й.* Курс української історії: 3 найдавніших часів до ХХ ст. 2-ге вид.: Навч. посібник. — К.: Либідь, 1998.
6. *Вівчарик М.* Україна: від етносу до нації. — К., 2004.
7. *Гончаров О.* Концепції етногенезу українців // Українська етнологія: Навч. посібник / За ред. В. К. Борисенко. — К.: Либідь, 2007. — С. 16—26.
8. Етнічна історія давньої України. — К., 2000. — 280 с.
9. *Петров В.* Походження українського народу. — К., 1992.
10. *Півторак Г.* Звідки ми і наша мова? — К., 1993.

11. *Пономарьов А.* Українська етнографія: Курс лекцій. — К.: Либідь, 1994.
12. Основи етнодержавознавства. Підручник / За ред. Ю. Римаренка. — К.: Либідь, 1996.
13. *Попович М.* Нарис історії культури України. — К.: «АртЕк», 1999.
14. *Чмихов М. О., Кравченко Н. М., Черняков І. Т.* Археологія та стародавня історія України. — К., 1992.
15. *Яковенко Н.* Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. — 2-ге вид., перероблене та рошир. — К.: Критика, 2005.

ТЕМА 2

ЕТНІЧНІ МЕЖІ ТА КОРДОНИ УКРАЇНИ⁴

План

1. Формування території України.
2. Історико-етнографічне районування України.
3. Встановлення державних кордонів.

1. ФОРМУВАННЯ ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

Україна розташована в Центральній і Південно-Східній Європі. Розміщення на перехресті важливих торговельних шляхів сприяло розвитку її господарства, культури, суспільно-політичних відносин.

Візуально знайомі кожному обриси території України усталилися в ХХ ст. Процес цей тривав майже тисячу років. Приєднуючись за різних історичних обставин і в різний час до первісного — Київського ядра, яке відіграло роль своєрідного центру тяжіння, вони поволі формували єдину цілісність. А перша згадка про територію, яка сприймалась як щось цілісне, міститься у трактаті візантійського імператора Константина Багрянородного «Про управління імперією» (948—952 роки): «Зовнішній Русі» (теренам між Новгородом і Смоленськом) тут протиставлено «Внутрішню Русь» — Київську, Чернігівську і Переяславську землі. В баченні автора «Повісти минулих літ» — літописі київського походження, укладеного наприкінці XI — на початку XII ст., — поняття Русь уже охоплено і східнослов'янський ареал: «Бо се тільки слов'янський народ Русі: поляни, деревляни, новгородці, полочани, дреговичі, сіверяни, бужани — бо сидять вони по [ріці] Бугу, а потім же волиняни». Знадобилося ще кілька століть, щоб із цієї розмитої те-

---

⁴У даній лекції використано праці: *Заставний Ф.* Географія України. — Львів: Світ, 1994; *Кияк Т.* Українсько-румунсько-молдавські міжетнічні взаємини // Етнонаціональні процеси в Україні: історія та сучасність / О. Б. Беренштейн, Н. А. Зіневич та ін.; За ред. В. І. Наулка. — К.: Голов. спеціаліз. ред. літ. мовами нац. меншин України, 2001; *Мишанич О.* «Карпаторусинство»: історія та сучасність // Етнонаціональні процеси в Україні: історія та сучасність / О. Б. Беренштейн, Н. А. Зіневич та ін.; За ред. В. І. Наулка. — К.: Голов. спеціаліз. ред. літ. мовами нац. меншин України, 2001; *Пономарьов А.* Українська етнографія: курс лекцій. — К.: Либідь, 1994.; Українська етнологія: Навч. посібник / За ред. В. К. Борисенко. — К.: Либідь, 2007; *Яковенко Н.* Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. — 2-ге вид., перероблене та розшир. — К.: Критика, 2005.

риторії сучасники виокремили простір теперішньої України. Достатньої чіткості його обриси набули аж у першій половині — середині XVII ст., ототожнюючись з Київщиною, Чернігово-Сіверщиною, Волинню, Поділлям та Галичиною. Водночас точніше окреслилися й кордони. Наприклад, у 1670-х рр. гетьман Іван Самойлович бачить західні межі України такими, що обіймають «Поділля, Волинь, Підляшшя, Підгір'я і всю Червону Русь, де стоять славні міста Галич, Львів, Перемишль, Ярослав, Люблін (!), Луцьк, Володимир, Остріг, Заслав, Корець».

Інший тогочасний гетьман, Петро Дорошенко, ототожнює Україну на заході з землями «за Перемишлем і Самбором аж до Сянока», а на сході — «до Севська і Путивля». Сакральним же ядром цієї території уявлялася Руська земля княжої доби з центром у Києві, або Внутрішня Русь Константина Багрянородного. Саме її козацький історик Самійло Величко на початку XVIII ст. назве «предковичною вітчизною нашою, яка сяє правдешнім і несхитним благочестям від святого і рівноапостольного князя Володимира Київського, що просвітив Русь хрещенням».

Отже, в уявленні людей кінця XVII — початку XVIII ст. західні межі української спільноти спиралися на річку Сян і пониззя Західного Бугу, північні — на річку Прип'ять, північно-східні тяглися по Новгород-Сіверщині до Стародуба, східні обмежувалися кордонами лівобережних Гадяцького і Полтавського полків, а півдenni — обжитою в передстеповій зоні Чигиринщиною-Уманщиною-Брацлавщиною. Висунутим далеко в степ форпостом залишалася Запорозька Січ. Такий географічний образ власної території втримався у сприйнятті українців і в пізніші часи — всупереч тому, що багаторазово перерозподілявся між Росією та Річчю Посполитою, Річчю Посполитою і Туреччиною, Росією та Австрією, Радянським Союзом та Польщею.

Згадки про півдenni та східні терени сучасної України у деклараціях XVII ст. відсутні: людям тих часів здалась би абсурдно думка про приналежність до неї татарських кочовищ у Приазов'ї та причорноморських степах, а Закарпаття й Буковина сприймалися за органічні частини Трансильванії та Молдови. Поступове поширення на ці терени уявленнь про їх зв'язок з українським життєвим простором розтяглося з кінця XVII аж до середини XX ст., відбиваючи як міграційні процеси, так і політичні зміни, особливо ті, що змінили карту Європи внаслідок Першої та Другої світових воєн. На сході у другій половині XVII — на початку XVIII ст. фактично українськими стали землі незалюднених південно-степових околиць Московської дер-

жави, де внаслідок козацької колонізації витворилася так звана Слобідська Україна — пізніші Сумщина, Харківщина, Курщина та Вороніжчина (дві останні, як заселені мішаним українсько-російським населенням, у ході адміністративно-територіальної реформи 1923—1925 рр. було віднесено до Російської Федерації). Впродовж XVIII ст., мірою ослаблення Кримського ханату й витіснення з Приазов'я Єдичкульської та Джамбойлуцької ногайських орд, українське, головним чином козацьке, населення, просуваючись вздовж ріки Сіверський Донець у бік моря колонізує території сучасних найсхідніших областей України — Донецької та Луганської (1778 р. російська влада примусово виселила сюди з Криму всіх християн, які проживали на півострові: греків, вірмен та християнізованих тюрків-кипчаків, а паралельно почала розселяти тут же іммігрантів із Туреччини, Австрії та Пруссії; попри русифікаторські зусилля царського, а далі й радянського урядів, цей регіон донині лишається одним із найстрокатіших етнічно).

Паралельний наступ у Причорномор'ї йшов на землі Єдисанської та Буджацької Орд. Унаслідок російсько-турецьких воєн 1768—1774 та 1787—1791 рр., а особливо після ліквідації Кримського ханства (1783 р.) експансія Російської імперії на південь набула масштабів організованого колонізаційного руху. Оскільки частина причорноморського степу на той час уже вважалася володіннями Запорозької Січі (приблизно сучасні Запорізька, Дніпропропетровська і частково — Кіровоградська та Миколаївська обл.), то після ліквідації Січі 1775 р. його було доселено переселенцями з Балкан, Молдови та Волощини, Пруссії, Росії. Стабільне хліборобське населення, яке осіло на колишніх татарських кочів'ях та запорозьких зимівниках, приблизно на дві третини складалося з українського та швидко зукраїнізованого румунсько-сербського компоненту. А все разом це строкате новообжите пасмо від Дінця до Дунаю отримало назву Новоросії (на відміну від Малоросії, тобто козацького Гетьманату). На його краю опинився і Кримський півострів, 1783 р. приєднаний до Російської імперії. Її розпад на окремі державницькі утворення (наприкінці 1922 р. об'єднані з СРСР) уперше поставив питання про демаркацію кордонів України. Серед регіонів, «українськість» яких не викликала сумніву, були й землі колишньої Новоросії. Натомість у складі Росії залишився Крим (Верховна Рада СРСР офіційно передасть його Україні у 1954 р. на доказ «вічної дружби» з нагоди святкування 300-ліття Переяславської угоди). В уточнення міжреспубліканських кордонів у 1923—1925 рр. до Російської

Федерації відійшла також частина старої козацької території — Стародубщини (в склад Брянської обл.).

Друга світова війна принесла нові доповнення. За встановленим після неї розподілом до СРСР (формально — до України було приєднано старі території Австро-Угорщини, які після 1918 р. належали Польщі, Румунії, Чехословаччині, Угорщині. Зокрема, від Румунії перейшов колишній Буджацький степ — причорноморське узбережжя між річками Дністром і Дунаєм (нині південно-західні райони Одеської обл.) і Буковини (нині Чернівецька обл.), від Угорщини — Закарпаття, а від Польщі — стара історична територія Галичини за винятком Сяноччини та західних частин Перемищини й Холмщини з містами Сянок, Перемишль, Холм, Ярослав та ін. — саме тут, згідно з домовленостями Ялтинської конференції 1945 р., проліг кордон між СРСР і Польщею.

Отже, остаточне оформлення кордонів Української держави, здійснене впродовж ХХ ст., стало підсумком політичних домовленостей, які від України залежали хіба в тому розумінні, що факт її існування використовували в аргументації радянські дипломати. Інтересами українського народу керівники СРСР переймалися щонайменше, проте завдяки їхнім стратегічним розрахункам майже всі відлами етносу вперше було об'єднано в рамках єдиного політично-географічного тіла — Української Радянської Соціалістичної Республіки, спадкоємицею якого в аспекті зовнішніх кордонів стала Українська держава.

2. ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНЕ РАЙОНУВАННЯ УКРАЇНИ

Історична доля українців, їх традиційно-побутова культура, маючи багато спільних рис, водночас зберігає певні регіональні особливості. Вони зумовлені характером історичного розвитку певних регіонів, природно-географічними умовами, інтенсивністю культурно-побутових зв'язків з представниками інших етносів, переселень, змішування населення внаслідок міграційних процесів тощо. Це дає підстави для відповідного історико-етнографічного районування України. Головна мета історико-етнографічного районування — дати змогу визначити типові риси тих чи інших явищ культури та генетичні зв'язки між ними.

Уже етнічна спільність за часів Київської Русі, яку можна вважати основою українства, не була монолітним, цілісним утворенням, а складалася з різних племінних об'єднань. З плином часу локальна розмаїтість українців посилювалася через появу племінних

об'єднань окремих земель та інших етнотериторіальних утворень, заклавши основу для історико-етнографічного районування. Літописи вирізняли такі райони, як Рустія, Галицька земля, Холмщина, пізніше — Червона Русь, Поділля, Покуття, Сіверщина, Волинь, Переяславщина, а відтак і Вкраїна, Запоріжжя, Мала Русь.

Процес районування України можна поділити на кілька етапів.

Перший (VI—X ст.) — це формування переважно племінних утворень, зафіксованих у самоназвах населення: поляни, сіверяни, древляни, білі хорвати, дуліби, уличі, тиверці та ін.

Другий етап (X—XIV ст.) характеризується дробленням давньоруської держави на окремі землі та князівства. Основною одиницею районування стала земля — територіально-політичне утворення, яке спочатку підлягало центральній владі, а в подальшому, зі здобуттям «княжого столу» поступово стало незалежним. Основними з таких земель були Київщина, певною мірою Переяславщина, а також Чернігівщина, Сіверщина, Галицька земля, Холмщина, Поділля, Волинь, Прикарпатська Русь, Брацлавщина.

Здобуття окремими краями України статусу землі означало не тільки їх певну суверенність, а й специфічність культури та побуту їх населення, яке мало свої особливі закони та звичаї, національні права і переваги тощо.

Процес районування помітно посилюється на **третьому етапі (XV—XIX ст.)** у зв'язку з колонізацією окремих частин України сусідніми державами: Великим князівством Литовським, Річчю Посполитою, Угорщиною, Австрією, Румунією, Туреччиною, Росією, Чехо-Словаччиною. Ця колонізація, територіально роз'єднуючи український народ, стримувала його етнокультурну консолідацію, поглиблюючи водночас локалізацію культури. Адже кожна держава, що захопила певну землю України, вирізнялася і політичним устроєм, і соціально-економічним розвитком, і конфесійною ситуацією.

Межі локальних етнокультурних зон, утворених на цьому етапі, як правило, не збігалися з колишніми землями та князівствами, хоч поодинокі винятки й були. Практично без змін залишалися такі давні землі, як Прикарпатська Русь (під назвою Угорської України протягом кількох століть вона була складовою частиною Угорщини), а також Буковина. У більшості ж випадків контури давніх земельних утворень не збігалися з колонізованими районами, котрі були звичайно більшими за територією, включаючи декілька земель.

Усю систему регіонального членування України можна найзагальніше подати у такому вигляді: історико-етнографічні області

(суперрегіони), які у свою чергу включали історико-етнографічні регіони, ті — на історичні зони, на терені яких нерідко формувалися етнографічні райони. Первісною ж одиницею всіх цих формувань, безперечно, була «земля».

Щодо конкретних регіональних утворень, то існує декілька наукових підходів до їх вивчення. Вони надзвичайно різноманітні, що зумовлене, з одного боку, числом наукових концепцій, а з іншого — неоднозначністю самого районування — структурно різного у різні проміжки часу.

Одним із перших, хто спробував зрозуміти регіональне багатоманіття України і, отже, зональну специфіку української культури, був французький топограф Г. Левассер де Боплан. Він виділяв в Україні XVII ст. вісім регіонів: Волинь, Поділля, Покуття, Брацлавщину, Київщину, Сіверщину, Чернігівщину та Угорську Русь.

Останніми роками українські етнографи, здійснивши ряд комплексних досліджень традиційно-побутової культури населення, змогли наблизитися до найбільш загальної типології районування, а саме: *Середня Наддніпрянина, Поділля, Карпати, Полісся, Полтавщина зі Слобожанщиною і Південь України. Саме цей варіант був покладений в основу експозиційної зони Музею народної архітектури та побуту України, відкритого під Києвом 1976 року.* Ця типологія в подальшому конкретизувалася: скажімо, Полісся поділялося на Лівобережне, Центральне і Західне; Карпати — на Прикарпаття, власне Карпати і Закарпаття.

Не заперечуючи таку систему районування, все ж зазначимо, що вона далеко не повна і не точна.

Історико-етнографічний регіон — це таке етнотериторіальне утворення в рамках етнічної території, котре за історичною долею та етнічним обличчям його населення є самобутнім, що зафіксовано в історичних документах і відтворене у крайовій символіці та людській пам'яті.

Конкретизуємо це визначення. Якщо торкатися одного з головних індикаторів регіону — його історичної долі, аналіз слід розпочати з розуміння поняття *кордону* (чи то державного, адміністративного або соціального, чи природного), оскільки він є суттєвим фактором ізоляції краю і, отже, однією з умов формування регіонального типу культури. Механізм цього процесу можна показати на прикладі якогось одного регіону — скажімо *Поділля*.

Поділля — історико-етнографічний район, що займає басейн межиріччя Південного Бугу і лівобережного середнього Придністров'я. Він охоплює більшу частину сучасних Вінницької, Хме-

льницької, Тернопільської та суміжну з ними на півдні частину Чернівецької області, а на заході Івано-Франківської та Львівської областей. В етнографічній літературі виокремлюють Поділля східне і західне.

Визначальним моментом зародження регіону, як відомо, є його назва, котра зафіксована документально і зберігається в пам'яті людей. Щодо Поділля, то як окрема земля воно згадується у багатьох документах XIII—XIV ст. під різними назвами: Подолля, Подоль, Подол — так позначали «нижню» частину Галицько-Руського князівства, яка у більш ранні часи іменувалася ще «Руссю долішньою». Протягом наступних століть назва землі змінювалася, зберігаючи, втім, ключове поняття «Подол». З 1434 р. Поділля втрачає свою самостійність і цілісність: одна його частина під назвою Подільського воєводства увійшла до складу Речі Посполитої, а друга — (Брацлавське воєводство) — до Великого князівства Литовського. Після першого поділу Польщі Подільське і Брацлавське воєводства відійшли до Росії, перетворившись на області, потім — намісництва, а в 1797 р. — на Волинську та Подільську губернії. Такий стан зберігався до 1917 р., після ж громадянської війни Подільська губернія була скасована. На її території були утворені в 1932 р. Вінницька, а в 1937 р. Кам'янець-Подільська (з 1954 р. — Хмельницька) області Української РСР. Західні землі Поділля увійшли до складу Польщі і в 1939 р. були возз'єднані з Україною, утворивши Тернопільську область.

Ті землі, котрі весь час входили до складу власне Поділля, стали ядром формування власне подільської культури і головним чинником збереження крайової самосвідомості населення; і навпаки, землі, що час від часу відривалися від Поділля, набули якості перехідних зон до культур суміжних регіонів: волинської, галичанської, буковинської, наддніпрянської. Яким же чином змінювалися кордони Подільського краю, котрі могли б дати уявлення про зональне розмаїття культури його населення?

У найдавніші часи територія Поділля займала великий простір у межиріччі Дністра і Південного Бугу — від їхніх верхів'їв до Чорного моря. На півдні кордоном Поділля був Дністер. У таких межах Поділля існувало понад трьох століть — строк, достатній для формування своєрідної культури та стійкої крайової самосвідомості; всі ж інші райони, що час від часу адміністративно відходили від нього, стали перехідними зонами.

Постійне «мерехтіння» кордонів характерне і для інших історико-етнографічних регіонів України, котрі, як і Поділля, скла-

даються з локальних зон. Це означає, що регіональна культура не одноманітна, вона включає ще й місцеві відмінності.

Особлива роль в етнічній історії українців належить *Середній Наддніпрянщині*, з якою пов'язані зародження українства, його консолідація та здобуття державності (спочатку Київська Русь, потім Запорізька Січ, Українська Народна Республіка і нарешті — нинішня суверенна Україна). У межах сучасного адміністративного поділу цей регіон включає Київщину, Черкащину, більшу частину Полтавської, Дніпропетровської, Запорізької та Кіровоградської областей.

Середня Наддніпрянщина в силу історичних умов стала етнічним ядром українців, сформованим на основі трьох східнослов'янських племен — полян, сіверян та древлян, визначальна роль серед яких належала полянам (русі). Саме під назвою Руської землі виступала у давнину Середня Наддніпрянщина, яка включала три землі: Київщину, Переяславщину та Чернігівщину. До XI ст. вони підкорялися Києву і становили певне цілісне об'єднання. Починаючи з XI ст. зростає роль Чернігівської землі, що сформувалася на території племінних союзів полян і сіверян. У міру зміцнення самостійності Чернігівська земля отримує назву Сіверської, що включала дві землі: Чернігівську та Новгородську. Остання у XII ст. здобуває «княжий стіл», тобто незалежність і відокремлення від Сіверської землі. Внаслідок цього визначилися кордони між Чернігівською та Новгород-Сіверською землями: Чернігову (Сіверщині) стали належати території у пониззі Десни, а Новгороду — в районі Сновська та Стародуба. Новгородська земля дістала назву Сновської. Згодом ці дві самостійні області чимдалі віддаляються від Києва, а за етнокультурним розвитком відпадають од колись єдиної Наддніпрянщини.

Отже, основу Середньої Наддніпрянщини по суті складала дві землі: Київщина і Переяславщина, на терені яких відбувалася консолідація українства. Саме цей регіон, а точніше Переяславщина, сформував нову самоназву його мешканців — українці, котра пізніше поширилася на всі землі Південної Русі — від Закарпаття до Слобожанщини. У своїй першооснові Середня Наддніпрянщина займала досить велику територію — весь правий бік Дніпра, який у XII ст. називався «Київською стороною», на відміну від Лівобережжя («Чернігівської сторони»). Пізніше «Київська сторона» поширилася на значну частину Лівобережжя, в тому числі Переяславщину. Остання з часом втратила статус самостійної землі, злившись із Київщиною, і, мабуть, через це не збереглася в народній пам'яті як історична зона.

Подібне явище характерне і для південної частини Середньої Наддніпрянщини, що включала декілька історичних зон — *Надросся*, *Надтясминня* та *Надпоріжжя*. Процес їхнього формування позначений певною специфікою: адже вони були свого роду «окраїнами», порубіжжям із кочовими племенами Степу. Ця геополітична ситуація зумовила етнічну змішаність їхнього населення.

У районі дніпровських порогів, поблизу о. Хортиця, для охорони купецьких караванів від степовиків ще у X ст. почали створюватися укріплені поселення, які особливо зміцнилися у XII—XIII ст. Поступово на цій основі склалася відносно самостійна земля — Надпоріжжя, котра стала колискою славетної Запорізької Січі.

Давньоруські літописи не згадують про козаків, однак є численні дані про велику кількість втікачів — холопів і смердів із центральних районів Київської Русі, котрі оселялися у прибережній смузі степової течії Дніпра. Словом, козацтво як етносоціальне явище виникло набагато раніше, ніж отримало свою історичну назву. Щодо останньої, то вона набула поширення лише у XIV ст., означаючи людину вільну, неосілу, яка займається «степовим промислом».

Починаючи з XV ст. дещо змінюються склад і райони розселення козацтва. Селяни, опираючись феодальному тискові, що посилювався, масово тікали на околиці: спочатку на Поділля та Київщину, а згодом — на південь, у безлюдні степи. Колонізація йшла бік-о-бік із війною. Ватаги втікачів були завжди озброєні, готові до зустрічі з татарами. Селянин, що вибирався з плугом у поле, брав із собою шаблю і рушницю. «Рідко коли зсідаємо з коня», — казали місцеві землевласники.

Свого апогею міграційний рух у ці райони досяг у другій половині XVI ст. після укладення між Польщею та Литвою Люблінської унії, внаслідок чого значна частина українських земель підпала під владу польського короля та шляхти. Поневолення України супроводжувалося посиленням феодального гноблення та релігійних переслідувань. Найнепокірніші селяни тікали у «Дикий степ», «Гуляй-поле», «Нижню Наддніпрянщину» — спустошені турками й татарами одвічні слов'янські землі. Тут будувалися військові поселення, створювалося Запорізьке Військо, власне формувалося українське козацтво — унікальне явище у світовій історії. Воно поєднувало у собі риси військової та соціальної демократії, відкритої для людей усіх націй та вірувань.

Центром українського козацтва стало *Запоріжжя* — територія південніше дніпровських порогів, котра в ході національно-

визвольної війни весь час збільшувалася до масштабів етнополітичного утворення. Останнє у 1650 р. отримує назву *Гетьманщини*, пізніше поширену на все Лівобережжя. Гетьманщина проіснувала до 1775 р., тобто до скасування Катериною II Запорізької Січі. Історична ж пам'ять українського народу зберігає цю назву, поширюючи її на всю Середню Наддніпрянщину, а також назви її історичних зон, зокрема Запоріжжя і Надпоріжжя.

Прикарпаття, згідно з нинішнім адміністративним поділом України, — це Львівська, більша частина Івано-Франківської, Волинська і західна частина Тернопільської областей. Деякі дослідники називають Прикарпаття *Галичиною*, а її населення *галичанами*. Цей регіон часто поділяють на Опілля, Бойківщину і Покуття, хоча вони можуть розглядатися і як окремі історико-етнографічні області.

Опілля — давньоруська назва безлісих та малолісистих рівнинних територій з родючими ґрунтами в межах лісових зон. Охоплює західну частину Подільської височини — північну частину Івано-Франківської, східну Львівської та західну Тернопільської областей. Воно є своєрідним західним продовженням Подільського історико-етнографічного району.

В ранньослов'янський період тут проживали племена дулібів, бужан і в південній смузі — білих хорватів. Густо заселеною була ця земля за Княжої доби, особливо за часів Галицько-Волинського князівства. Ця традиція збереглась в польський та австрійський період. Українці Опілля зберегли свою етнокультуру самобутність, мову, релігію, культурно-побутові традиції.

Бойківщина займає центральну частину Українських Карпат і охоплює південно-західну частину Рожнятівського і Долинського районів Івано-Франківської області, Сколівський, Турківський, південну смугу Стрийського, Дрогобицького, Самбірського і більшу частину Старосамбірського районів Львівської області, північну частину Великоберезівського, Воловецького і Міжгірського районів Закарпатської області. У верхів'ї Стривігору частина етнографічної Бойківщини належить тепер до території Польщі.

Західною окраїною давньої Київської держави була Червона Русь — Чермні, або Червенські, землі, котрі у IX—X ст. мали статус самостійних, а 981 року підкорилися київському князеві Володимирі Святославичу. Але й після цього вони залишалися порівняно самостійними. Це було, власне, кілька земель: *Холмищина*, *Перемишлянищина*, *Теребовлянищина* та *Звенигородщина*. У XII ст. вони були об'єднані князем Володимиром в одне кня-

зівство — Галицьке (воно мало різні назви: Галицька земля, Галичина, Галиція).

Основною територією *Галичини* були землі карпатських хорватів (дослідники вважають, що останні беруть початок від стародавнього племені карпів, які дали назву всьому західному краю України); з Галичем були пов'язані також південні землі тиверців і землі уличів (улуців), котрі в основному мешкали в пониззі Дністра та Дунаю.

Утворення об'єднаного Галицько-волинського князівства (1199 р.), яке увібрало території дулібів, волинян, карпатських хорватів і тиверців, певною мірою спиралося на традиції політичних зв'язків та етнічної спорідненості південно-західних племен Русі. Водночас дрібніші князівства у складі цього об'єднання зберігали свої давні осередки як адміністративні центри — Галич, Перемишль, Белз та ін. У XII ст. Галицьке-Волинське князівство досягло найбільшої сили, складаючи конкуренцію Київській Русі й виступаючи могутнім щитом проти Польщі та Угорщини. За Ярослава Осмомисла його територія сягала р. Сян, пониззя Пруту й Дністра. Проте вже на початку XIII ст., охоплене смутою, воно потрапляє в залежність від Угорщини, а з 1387 р. — Польщі. Тим самим завершувалося майже 400-річне перебування Галичини та Українських Карпат у складі Київської Русі. Протягом наступних століть Галичина була відірвана від інших українських земель, підлягаючи під назвою «Руське воеводство» Польщі, а після її першого поділу у 1772 р. — Австрії (прибравши назву «Східна Галичина»), потім (з 1914 р.) знову Польщі, возз'єднавшись з Україною лише 1939 року.

Відповідно до нинішнього адміністративного поділу України Галичину складають Львівська область, більша частина Івано-Франківської, південь Волинської, а також західна частина Тернопільської області. Деякі сучасні дослідники іменують Галичину ще й Прикарпаттям, однак із ними навряд чи можна погодитися, оскільки це характеризує радше природно-географічні особливості краю, ніж історико-етнографічні. Народна ж пам'ять зберегла саме первинну його назву, як і всі пов'язані з цим символи та атрибути.

Самобутня історична доля українців і таких історико-етнографічних регіонів, як *Підкарпатська Русь* та *Північна Буковина*, котрі розвивалися дещо ізольовано від інших земель України. Цьому сприяли як географічні, так і політичні чинники: адже за хребтами Лісистих Карпат на заході й півдні та за р. Тисою на півночі розташовувалися агресивно настроєні сусідні держави.

Підкарпатська Русь, наприклад, перебувала під владою Угорщини з XII ст. (у XIII—XIV ст. завершилося підкорення всіх її земель) до 1940 р.; Буковина з 1141 р. входила до складу Галицького, потім Галицько-Волинського князівств, у XIV ст. була підкорена Угорщиною, а з 1359 р. стала частиною Молдавського князівства, пізніше — Румунії. Отже, незважаючи на схожість природних та економічних умов, розвиток культури на цих землях був локалізований, що й зумовило їхню регіональність.

Разом із тим населення вказаних регіонів мало спільну основу — єдність походження, тобто приналежність до східного слов'янства. Про це свідчать, зокрема, численні русинські назви, що побутували там тривалий час, починаючи з XI—XII ст., коли на цих землях мешкали білі хорвати й тиверці. У XIII ст. в Підкарпатську Русь проникають волохи, а в передгір'я Буковинських Карпат — нащадки молдаван і румунів. Проте слов'янський субстрат усе ж превалував. У Молдавському літописі XVII ст., наприклад, указується, що Чернівецька та Хотинська *цинути* (повіти) Північної Буковини були населені русинами (українцями) повністю.

Як Підкарпатська Русь, так і Північна Буковина (її назва вперше згадується у грамотах XIV ст. і походить, як вважають дослідники, від природних особливостей краю — букових лісів) складалися з окремих земель — *жуп*. Вони являли собою своєрідні родові громади. Пізніше на їхній основі угорською владою були створені адміністративні одиниці — *комітати*. Найбільш давні з них (отже, слов'янські) — *Бережський*, *Боржавський*, *Ужанський*, *Марамороський* — набули значення історичних зон Закарпаття (Закарпатської Русі, Прикарпатської України). Нині ж деякі зони, скажімо, Мараморош, становлять частину етнічної території українців за межами України, входячи до складу Румунії.

Витоки Буковини йдуть від Шипинської землі, яка зберігала свою автономію у складі Молдавського князівства. В середині XV ст. ця автономія була скасована, а сама земля поділена на *цинути*, з яких Хотинська та Чернівецька дістали назву «Буковина» (нині — територія Чернівецької області). Це, власне, лише частина Буковини (північна), що залишилася у складі України; інша частина (південна) входить нині до Румунії. За культурно-господарськими особливостями Північна Буковина поділяється на три зони: *Карпатську* (гірську), *Серетсько-Прутську* (передгірську) та *Пруто-Дністровську* (рівнинну).

Крайня частина Східних Карпат — верхів'я Дністра та Попруття — це земля, що віддавна називалася *Покуттям*. Щодо її

статусу, зокрема адміністративного, то він визначався сучасниками по-різному: то як «південно-східна частина Галичини», то як «область Буковини». Етнічна історія Покуття дійсно знала такі ситуації — входження до складу різних князівств або підкорення тими чи іншими державами. Саме така історична особливість краю визначила його відмінність від суміжних регіонів, складовою частиною яких Покуття час від часу було.

Ця самотність і дає підставу вважати Покуття історико-етнографічним регіоном України. Його обриси як регіону були окреслені ще у XVII ст. Г. Левассер де Бопланом. Покуття на сході межувало з Поділлям і Молдаво-Волощиною, на півдні й заході — з Трансильванією, на північному заході — з Червоною Руссю. Такі саме обриси має Покуття і в наш час — між Галичиною, Поділлям та Буковиною, включаючи частину Івано-Франківщини.

Північні області України, які межували з Білоруссю та Росією, здавна ототожнювалися з *Поліссям* — одним з історико-етнографічних суперрегіонів, який вирізняється порівняно стійким збереженням архаїчних пережитків у культурі. Щодо його меж досі точаться дискусії, проте підхід до їх трактування в широкому розумінні сформувався під впливом географів і включає до складу Полісся всю лісисту місцевість. Це майже вся Білорусь, значна частина України, а також російські Смоленщина та Брянщина. За цією концепцією до Полісся відносять усі північні райони України: Волинську та Рівненську області, а також північні райони Хмельницької, Житомирської, Київської, Чернігівської та Сумської областей. Окремі дослідники намагаються локалізувати поліський регіон переважно басейном Прип'яті.

Інколи Полісся поділяється за етнічними ознаками: українське, білоруське, російське, литовське, польське. Цей регіон споконвіку був зоною взаємодії різних народів, насамперед слов'янських та балтських. У минулому тут жили стародавні слов'янські племена дреговичів, волинян, древлян та ін.

Полісся як локальний регіон оформилося в басейнах річок Горині, Прип'яті та Десни. У XVII ст. воно було поділене на дві частини: лівобережна потрапила до сфери впливу Росії, правобережна — Польщі. Звідси сформувалися дві історичні зони Полісся: *Наддеснянська* (Чернігівська, або Лівобережна) і *Прип'ятська* (Правобережна), рубежем яких є Дніпро.

Відомості про Полісся дають картографи XVII ст. — Г. Гаррітсон і Г. Левассер де Боплан. Тут сусідили різні східнослов'янські племена: поляни, сіверяни, древляни, волиняни, дреговичі. Лока-

лізації Полісся сприяло зміцнення сусідніх князівств, котрі увібрали деякі землі, що колись належали до цього краю. На заході це було Галицьке-Волинське князівство, на сході — Новгород-Сіверське і Чернігівське. Посиленню такої тенденції сприяла й політика Великого князівства Литовського, яке розглядало Волинь як відносно самостійну землю. Згодом це стало поштовхом для формування *Волинського історико-етнографічного регіону*, який географічно примикав до Полісся.

Волинь охоплює територію на південь від Прип'яті та верхів'їв Західного Бугу. Це південні райони теперішніх Волинської і Рівненської, південно-західні райони Житомирської, північна смуга Хмельницької, Тернопільської і Львівської областей. До етнографічної Волині прилягає на заході лівобережне Побужжя — Холмщина, корінне населення якої з історичного етногенетичного і етнокультурного поглядів однорідне із суміжними волинянами. Сьогодні Холмщина належить до Холмського воєводства Польщі.

У VII—X ст. Волинь заселяли стародавні східнослов'янські племена — дуліби, бужани, волиняни та ін. Центром її було місто Волинь (Велинь), що згадується у давньоруському літописі під 1018 р. у зв'язку з міжусобною боротьбою за князівський престол на Волинській землі. Існують і інші версії походження цієї назви.

В X ст. входила до складу Київської Русі, Володимиро-Волинського, а згодом Галицько-Волинського князівств, від XVI до XVIII ст. — Волинського воєводства (пізніше намісництва), Волинської губернії (кінець XVIII ст. — 1925 р.) та з 1939 р. — Волинської області.

Волинь завжди була одним із жвавих регіонів у процесі творення державності Київської Русі, Володимиро-Волинського та Галицько-Волинського князівств, а згодом тереном козацько-селянських воєн, національних і соціальних змагань українського народу. Назва *волиняни* може вважатися означенням своєрідної локальної групи українського етносу.

Північно-східні землі України, що межують із Білоруссю та Росією (Сумська та Чернігівська області), коріння яких сягає давньої Сіверської землі, становлять окремий історико-етнографічний регіон — *Сіверщину*. Він є свого роду перехідною зоною від Русі до Московії, від України до Росії. Його населення сформувалося на основі етнічного об'єднання сіверян і родимичів, які жили уздовж Десни, Сейму та Сули і були генетично пов'язані з літописною «сіверою». Нинішні їхні нащадки утримують у своїй

пам'яті давню самоназву «севрюки», як і специфічні риси традиційно-побутової культури.

Південно-східні землі були остаточно освоєні українцями порівняно недавно, у XVII—XVIII ст., внаслідок колонізації Слободи, Дикого поля, Гуляй-поля, Донщини та ін., після упертої боротьби проти кримських татар і Туреччини. Вирішальна роль в освоєнні цих земель належить запорізьким та причорноморським козакам, а у більш віддалені часи — населенню Київської Русі. Як свідчать давні історики (Прокопій, Йордан), давньоруські літописи, а також арабські автори, всі ці «полудневі» землі ще з V—VI ст. були слов'янськими, а пізніше становили частину Київської держави — від Подунав'я до Дону та Тмутарканської землі (Кубані).

Історична пам'ять зберігає цілу низку великих і малих припливів і відпливів української людності у цьому регіоні: відсування під натиском печенігів у X ст. — і новий рух у степи в середині XI ст., коли ослабла печенізька орда; знову відплив з кінця XI ст. під натиском половців — і знову повернення у XII ст. з упадком половецької сили; татарська навала XIII ст., що принесла страшенне знищення всьому українському Подніпров'ю, змінилася колонізаційними успіхами XIV—XV ст., коли орда занепадала у міжусобицях; кримські спустошення кінця XV — першої половини XVI ст. у свою чергу змінив масовий селянський колонізаційний рух за участю козаччини наприкінці XVI—XVII ст. Це повторюється у XVIII і навіть у XIX ст., коли селяни-втікачі залюднюють величезні простори Чорномор'я, Бессарабії та Кавказу... «Усі ці зміни, колонізаційні хвилювання, флуктації,— писав Михайло Грушевський,— мали величезний вплив на українську етніку, полишили глибокі сліди в фізіономії української народності. Вони протягом століть рядом таких перетурбацій неустанно вимішували українську людність, приводячи її до одностайніших форм. Найвиразніше це проявилось в мові: старі архаїчні діалекти вціліли лише на окраїнах, найменше зачеплених колонізаційними хвилями,— ці архаїзми можна зустріти в західному, гірському та північному поясах; решта українських діалектів мають вже пізнішу, новоутворену основу, яка значно відрізняється від давньої. Це новоутворення стало основою української мови і є результатом цього виміщення української людності, яке рідко де у якого народу мало місце в таких величезних розмірах».

Населення «полудневих» земель визначалося особливою спільністю етнічного життя, і тому не даремно дослідники об'єднують їх в один історико-етнографічний регіон — *Південь України*. Однак таке об'єднання видається не зовсім правомірним, оскільки

окремі його землі (Подунав'я, Причорномор'я, Приазов'я, Нижня Донщина, Крим та ін.) мають суттєві відмінності — і у складі населення, і в етнічній історії, і в традиційно-побутовій культурі. Точнішим убачається визначення Півдня України як історико-етнографічного суперрегіону, котрий включає декілька регіонів: *Бессарабію, Таврію. Причорноморське козацтво (Нижню Наддніпрянщину), Донищину*. Ці самоназви вони отримали в різні часи, але як історико-етнографічні регіони сформувалися порівняно недавно, у XVII—XVIII ст. історично нетривале існування такого утворення, як Новоросія, дещо штучно вплетеного в етнічну історію південних українців, не дає підстав для її виділення в окремий регіон. Ядро ж Українського Причорномор'я становили так звані «задніпровські місця» — *Українська лінія. Нова Слобода, Нова Сербія і Слов'яносербія*. Південь України — це своєрідний історико-етнографічний район, який визначається мішаним складом населення, порівняно великою його соціальною рухливістю. Він охоплює територію сучасних Запорізької, Херсонської, Миколаївської, Одеської, південні райони Дніпропетровської, Кіровоградської, Донецької, Луганської областей та північні Кримської автономії.

З перемогою Росії над Туреччиною був підкорений Крим, який у 1783 р. був перетворений на Таврійську область, а пізніше на губернію, яка включала ще й деякі землі Північного Причорномор'я: Бердянський, Мелітопольський та Дніпровський повіти. Внаслідок міграційних хвиль урізноманітнілася етнічна мозаїка населення: до туземних кримських татар додалися українські та російські переселенці, котрі розселилися переважно у степових районах.

Етнічна історія *Таврії* (або Тавриди — так колись називався Кримський півострів за ім'ям легендарного племені таврів) надзвичайно складна. Як писав ще Геродот, крім таврів, тут проживали кіммерійці, які в VII ст. були витіснені скіфами, одночасно тут утворилися грецькі колонії, потім на півострові побували готи, гуни, хозари, печеніги, половці. Після навали Батия Таврія підпала під вплив татар.

Самобутність Таврії та її культури не обмежується регіональною специфікою, а пов'язується з етнокультурними процесами всього східного слов'янства і Східної Європи в цілому. Адже Таврія була перехідним містком до Сходу і східної культури, а в IX—XI ст. — географічне найближчим вогнищем візантійської культури, особливо для слов'янських колоній Північного Причорномор'я. В подальшому етнокультурні процеси

Візантії та слов'янства, Сходу та України набували обопільного характеру.

До південно-західних земель України належить такий своєрідний регіон, як Бессарабія, котрий сформувався внаслідок міграцій українців, а частково й інших народів (росіян, гагаузів, молдаван) після перемоги над Туреччиною. А втім на цій землі вже у V ст. жили східнослов'янські племена, зокрема лутичі й тиверці. Знав цей край і інші народи: скіфів, римських колоністів, готів, обрив, болгар.

Назва «Бессарабія» згадується у XV ст. у волосько-болгарських грамотах. Під цією назвою розумілася Волощина разом із придунайськими землями. У пізніших документах вона поширюється на Буджак, або Ногайські степи. В середині XIV ст. територія Бессарабії увійшла до Молдавського князівства, а на початку XVI її частини — Буджак і Хотинська земля — були підкорені Туреччиною. Згідно з Бухарестською мирною угодою 1812 р. Бессарабія була приєднана до Росії, на її основі створено намісництво, а пізніше — губернія. У 1924 р. Бессарабія ввійшла до складу Молдавської автономної республіки, а після утворення Молдавської РСР — до складу України.

На території Бессарабії в її південно-східній частині (між Білгородом і Килією) виділяється історична зона *Буджак* (у перекладі з турецької — кут), із XVI по XVIII ст. заселена переважно ногайцями. В Україні вони були відомі під назвами «буджаки», «буджакські татари» або «буджак-татари». Цей бунтівливий народ, який не визнавав ні хана, ні турків, постійно гасав по пустельних степах, грабував християн і продавав їх на галери. Основний склад сучасного населення Буджаку почав формуватися у XVI—XVII ст. Це — українці (зокрема «руснаки», що прибули з Галичини, «малороси» — зі Східної України та «козаки»), котрі переселилися сюди після скасування Запорізької Січі), а також молдавани, гагаузи, цигани і росіяни, переважно старообрядці.

Етнічна територія українців збільшувалася і за рахунок їх розселення у східних і південно-східних вільних землях, урятованих від татарських набігів. Це — *Слобожанщина* (вона включає Харківську, частково Сумську, південно-східні райони Дніпропетровської, східні райони Полтавської, північні Донецької, Луганської областей, суміжні західні регіони Білгородської і Воронежської областей, які сьогодні входять до складу Росії), що освоювалася з середини XVII ст. переселенцями переважно з Правобережжя, котрі одержували від уряду певні пільги — слободи; це і *Донщина*, або

Подання (Донецька й Луганська області), — земля, котра заселялася кількома міграційними хвилями і остаточно сформувалася наприкінці XVIII — на початку XIX ст. Вона включає лише частину етнічної території українців, інша частина нині входить до суміжних областей Російської Федерації.

Таким чином, на багатовіковому тлі етнічної історії України та українців яскраво проступають особливості регіональної самобутності, втім, нанизаної на спільну генетичну та історико-етнографічну основу. Це і спільність походження, що сягає корінням у сиву давнину, і єдність етнічної самосвідомості, і спільність самоназви — все, що визначає українців як націю.

3. ВСТАНОВЛЕННЯ ДЕРЖАВНИХ КОРДОНІВ

Сучасні етнографічні межі України не збігаються з державними кордонами — останні оконтурюють значно меншу площу (загальна протяжність державних кордонів України становить 6500 км). Сухопутні кордони розмежовують Україну з Росією, Білорусією, Молдовою, Румунією, Польщею, Угорщиною та Словаччиною.

Протягом історії названі межі та кордони зазнавали суттєвих змін. За часів Богдана Хмельницького, наприклад, до складу козацької держави входили майже всі наявні тоді українські етнічні землі (250—300 тис. км²). У наступні роки південні, південно-східні та східні райони переважно заселяли українці, в результаті чого українська етнічна територія помітно розширилася.

Етнічні межі Української Народної Республіки (УНР), включаючи ЗУНР (1917—1921), також в основному збігалися з державними кордонами. Державні кордони з Польщею згідно з Брестським мирним договором проходили на захід від Холмщини і Підляшшя. За часів Гетьманщини уряд УНР не проводив розмежування на сході і південному сході з Росією. До складу УНР не були включені заселені українцями райони Облaсті Війська Донського, Кубанщини, південні райони Воронежчини, Курщини. Лише на дуже короткий час до складу УНР були включені заселені українцями Буковина, Закарпаття, Лемківщина, Хотинщина, частина Воронежчини. На півночі державний кордон з Білорусією і Росією проходив в основному по етнічній межі (до УНР увійшла частина сучасної Брестщини, чотири північні повіти Чернігівщини). Загальна площа Української Народної Республіки становила тоді 630 тис. км² (без земель, що на короткий час вхо-

дили до УНР; з цими землями (включаючи Крим) — 690 тис. км²).

Після Першої світової війни де на початку 1920-х років УСРР увійшла площею 443 тис. км², де проживало 31 млн населення (23 % населення колишнього СРСР) було включено 132 тис. км² українських земель (Східна Галичина, Західна Волинь, Полісся, Лемківщина, Холмщина, з 10,2 млн населення (29,5 % усього Польщі). Тоді ж 14,9 тис. км² земель (у тому числі 11,4 тис. км² Закарпаття і 3,5 тис. кв. км. — Пряшівщини), де проживало 0,7 млн чол., з них — 0,5 млн українців, було передано Чехо-Словаччині (5 % усього населення цієї країни). А 18 тис. кв. км території (Південна і Північна Буковина, Хотинщина, Марморощина, Акерманщина, Ізмаїльщина), де жило 1,4 млн чол., окупувала Румунія (населення цих земель становило 6,8 % жителів даної країни).

Під час Другої світової війни відбулись зміни в західних кордонах України. У 1940 р. від Румунії відійшли Північна Буковина, північна і південна частини Бессарабії (з переважанням українського населення). В березні 1939 р. всю Карпатську Україну і Східну Словаччину окупувала Угорщина. Захоплення німцями також призвело до певних територіальних змін. До Румунії перейшли колишні землі, які були загарбані нею раніше і тоді входили до її складу, а також значна південно-західна частина республіки (між Дністром і Південним Бугом). У Галичині було створено Генерал-губернаторство з центром у м. Кракові, на інших українських землях — Райхскомісаріат України з центром у м. Рівне.

У повоєнний час від Чехо-Словаччини до України перейшла Підкарпатська Україна; за Румунією залишалися ті українські землі, якими вона володіла до середини 1940 р. Кордон між УРСР і Польщею в основному збігався з кордоном, який проходив тут до вересня 1939 р. (так звана лінія Керзона; з невеликими відхиленнями на схід на користь Польщі).

І в повоєнні роки до складу України також не увійшли всі українські етнічні землі. В Польщі залишилося 19,5 тис. км² (звідти українське населення в 1947 р. згідно з операцією «Вісла» було насильно виселене на колишні німецькі території, в колишній Чехо — Словаччині — 2,6 тис. км², у Румунії — 1,7 тис. км²).

Поза межами України опинилися не включені до її складу південні землі Воронезької та Курської областей, де в 1920-х роках переважали українці (43,9 тис. км², 2,4 млн чол. в 1926 р.) Східна Донщина (західна частина Ростовської обл., 23,8 тис. км², 0,9 млн чол.), частина Ростовщини і Кубані (46,6 тис. км²,

1,9 млн чол.) та інші з переважанням українського населення. Чекає свого уточнення на етнічних засадах кордон між Україною і Білорусією.

За даними переписів населення 1930-х років територія українських етнічних земель переважного розміщення українців становила 741,7 тис. км² (у тому числі за межами колишньої УРСР 165,1 тис. км² з населенням 7,9 млн чол.), на яких жило 49, 2 млн. чол. Крім цього, згідно з оцінками, українсько-російська змішана територія (Крим, Північна Чернігівщина і центральна частина Північного Кавказу) охоплювала площу 203,6 тис. км² з населенням 5,7 млн чол. У свою чергу, до складу України увійшли невеликі райони з переважанням російського (на сході і півдні), румунського (переважно в Чернівецькій обл.) і угорського (Закарпаття) населення. В 1954 р. до УРСР відійшов Крим. Певні зміни в кордонах відбулися, як буде вказано далі, між Польщею і колишнім СРСР.

Відомо, що державний кордон України з Польщею почав формуватися одразу після Першої світової війни, в тісному зв'язку з процесами, які відбувалися тоді в політичному житті цієї країни. Польський уряд відмовився визнати західні кодони УНР, вів зі східними сусідами війни і 6 травня 1920 р. його війська захопили Київ. Неодноразово ставилося питання про передачу Польщі частини західноукраїнських земель.

Після контрнаступу Червоної Армії польський уряд звернувся за допомогою до країн Антанти. 12 липня 1920 р. англійський міністр закордонних справ Керзон запропонував перемир'я з розмежуванням між Україною і Польщею вздовж лінії Гродно—Ялівка—Немирів—Брест—Дорогуськ—Грубешів—Крилів — на захід від Рави-Руської — на схід від Перемишля до Карпат. Ця лінія, відома як «лінія Керзона», неодноразово бралася до уваги при формуванні західних українських кордонів. За даною межею в Польщі залишалася значна площа українських етнічних земель. У зв'язку з контрнаступом польських військ Польща поставила вимоги про переміщення її державного кордону далеко на схід: на лінію Збруч — сучасна східна межа Рівненської обл. Згідно з Ризьким договором (1921), у результаті польсько-радянської війни до Польщі відійшли західноукраїнські землі зі східними межами по сучасних східних кордонах Тернопільської і Рівненської областей. Польща окупувала Східну Галичину (55 тис. км², 5,9 млн чол.), Холмщину і Підляшшя (12,7 тис. км²), Західну Волинь (35,8 тис. км²; 2,4 млн чол.), Західне Полісся (27,8 тис. км²; 1,1 млн чол.).

Після загарбання Польщі нацистською Німеччиною державні кордони між нею і СРСР пройшли по лінії Керзона. Після війни (16 серпня 1945 р.) був підписаний договір про радянсько-польський кордон, згідно з яким значна територія українських етнічних земель була віддана Польщі. Такий «подарунок» зробили Польщі керівники колишнього СРСР, Великобританії, США, Франції. Але польський лондонський уряд не задовольнявся цим. Він вимагав відновлення Польщі в кордонах до 1 вересня 1939 р. Керівники польської Крайової Ради Народової поставили питання про відселення з «нової» Польщі українців, білорусів, литовців, що було зроблено зі застосуванням дуже жорстоких тоталітарних методів.

Документи про східний кордон Польщі (і західний кордон України) були офіційно розроблені на Ялтинській конференції (лютий 1945 р.) керівниками трьох держав — СРСР, США, Великобританії. Зокрема, в їх заяві вказувалося, що «...східний кордон Польщі повинен проходити вздовж лінії Керзона з відступом від неї в деяких районах від 5 до 8 км на користь Польщі».

Згідно з названим договором між Радянським Союзом і Польщею (від 16 серпня 1945 р.) територія, розміщена «...на схід від «лінії Керзона» до ріки Західний Буг і ріки Солокія, на південь від м. Крилів з відхиленням на користь Польщі максимально до 30 км».

У наступний період цей кордон неодноразово «уточнювався», переважно на користь Польщі. Із Львівщини, наприклад, до Польщі повністю чи частково відійшли такі райони: Синявський (0,2 тис. км²; 25 092 чол.), Любачівський (0,3 тис. км²; 25 092 чол.), Городецький (0,3 тис. км²; 22 127 чол.); Угнівський (10 991 чол.), Рава-Руський (14 135 чол.), Немирівський (2410 чол.)

Згідно з «Договором між Польською Республікою і СРСР про обмін ділянками державних територій» від 15 лютого 1951 р. до України відійшли землі, розміщені в трикутнику між Західним Бугом та його лівою притокою р. Солокією, взамін території в районі Нижніх Устрик (південно-західна частина Львівщини).

У Польщі залишилися такі історико-географічні українські землі, як Надсяння, Лемківщина, Холмищина, Підляшшя загальною площею в 19,5 тис. км² (у повоєнні роки ці землі займали частини Білостоцького, Краківського, Люблінського і Ряшівського воєводств).

Питання про державні кордони України з Росією також має значну історію. Воно виникло одразу після Лютневої революції 1917 р., Згідно з «Інструкцією Генеральному секретаріатові», пі-

дписаною О. Керенським 4 серпня 1917 р., юрисдикція Центральної Ради спочатку поширилася на 5 губерній — Волинську, Подільську, Київську, Полтавську і Чернігівську. Від останньої відійшли Стародубський, Мглинський, Суразький і Новозибківський повіти.

На спільному засіданні представників Росії та України 25 лютого 1919 р. за останньою було визнано Волинську, Подільську, Київську, Полтавську губернії (крім двох повітів Чернігівської губернії — Новозибківського і Суразького, які відійшли до Росії). Адже розмежування земель велося за таким принципом: території, де переважає українське населення, коли їх обласний центр зосереджений в Росії, також віддаються Росії.

Таким чином, за Україною було визнано лише частину території, заселеної українцями, що викликало незадоволення більшості розміщеного там населення.

У першій половині 1920-х років на Україні велася підготовча робота щодо уточнення її кордонів з Росією та Білорусією. На союзно-паритетній комісії ЦВК СРСР (вона працювала з 1 липня по 28 листопада 1924 р.) було рекомендовано повернути Україні територію з числом жителів 1 019 230 чол. З цієї кількості українці становили 58,1 %. Зауважимо, що українська делегація запропонувала проект рекомендації (до її обґрунтування залучалися відомі історики М. Грушевський та Д. Багалій; про їх пропозиції щодо українсько-російського кордону про повернення Росією республіці території, на якій жило 2 050 956 чол., з них 69 % українців. Проект же російської делегації рекомендував доцільність повернення Україні території з населенням 236 тис. чол., з яких тільки 53,5 % були українцями.

Питання, про встановлення державних кордонів між Україною і Росією розглядалося на початку 1925 р. у ЦК РКП(б), який прийняв постанову про повернення Україні незначної території (де мешкало 278,1 тис. чол.). Зрештою, за основу вказаної постанови взяли варіант проекту російської делегації. Але й передача цієї території була досить умовною, бо з 1919 по червень 1928 р. від України відійшли до Росії землі з населенням в 478 тис. чол., у тому числі переважно заселені українцями такі важливі індустриальні регіони, як Шахтинський і частина Таганрозького повітів. Таким чином, питання про повернення Україні її етнічних земель практично звелось до їх закріплення за Росією.

Тим часом результати достатньо повного перепису населення, який відбувався в колишньому СРСР у 1926 р., показали, що питання перегляду (не уточнення, а саме перегляду) українсько-

російських державних кордонів стало набагато актуальнішим, ніж було раніше. Зокрема, до перепису вважалося, що в прилеглих до України районах Росії компактно проживало близько 2 млн українців. Фактично тут жило, як виявив перепис, 3357 тис. чол., які назвали себе українцями (66,0 % усього населення). До складу цієї території входили Донщина (частина Ростовської обл., 23,8 тис. км², 597 тис. українців, або 76,8 % усього населення), південні частини Курської та Воронежської губерній (43,9 тис. км², 1412 тис. чол., 64,2 %), західна частина Північного Кавказу (46,6 тис. км², 1348 тис., 63,8 %). Сюди не увійшли так звані змішані території, де питома вага українців становила 10,8 — 33,4 % на цих територіях (203,6 тис. км²) жило 1371 тис. українців — 27,0 % усіх жителів, у тому числі в центральній частині Північного Кавказу — 163,4 тис. км², 1170 тис. чол. (33,4 %), південно-західній частині Брянської губернії — 14,2 тис. км², 124 тис. чол. (14,1 %), Кримській АРСР — 26,0 тис. км², 77 тис. чол. (10,8 %). *Таким чином, на суцільних українських територіях у Росії (228,6 тис. км²), де українці переважали, жило 5093 тис. чол., у тому числі 66,0 % українців і 30,3 % росіян, на змішаних територіях — 5094 тис. чол., у тому числі 27,0 % українців і 59,2 % росіян.*

Слід підкреслити, що вище йшлося лише про так звані суцільні та змішані українські території в складі Росії, де 4728 тис. чол. називали себе українцями. Чисельність же всіх українців, що жили на всій території названих областей, була значно більшою. Так, за даними перепису на Північному Кавказі налічувалося 3107 тис. українців (з них на суцільних українських територіях — 1348 тис., на змішаних — 1170 тис.), в Центральних Чорноземних областях — 1652 тис. (відповідно 1412 тис. і 124 тис.).

Перепис населення 1926 р. дуже гостро висвітлив необхідність якнайшвидшого завершення розмежування територій між Україною і Росією. Його справедливе вирішення мало б принципове значення, оскільки повсюдно в Росії широким фронтом проводилася політика русифікації, особливо українців, їх переслідування на національно-етнічному ґрунті. Ось колективний лист жителів села Воронцовки Добровського повіту Воронежської губернії, який свідчить про це: «Нещодавно в нас було поставлено питання про перехід до України... було проведено мітинг, на якому зібралися тисячі людей. І що ми з цього одержали? Ті люди, які виходили на трибуну, захищали наші національні звичаї, на другий день були заарештовані й передані до суду... Наше 12-тисячне населення одногосно ухвалило приєднатися до Украї-

ни, були обрані делегати, але тепер вони заарештовані». Аналогічні приклади можна продовжити. За умов посилення тоталітаризму до перегляду українсько-російських кордонів уже не поверталися.

Щодо північного державного кордону України (з Білорусією), то він уточнювався протягом 1920-х років і був остаточно сформований після включення Західної України і Західної Білорусії до складу колишнього СРСР.

У 1924 р. після обстеження прикордонних територій України і Білорусії було підготовлено український проект урегулювання державних кордонів між Україною, Росією і Білорусією, згідно з яким до колишньої УРСР повинна була відійти невелика частина Мінської губернії; мало бути проведено розмежування і на півночі Чернігівської губернії, Білорусії, зокрема передбачалося повернути частину Коростенської округи Волинської губернії. Цей проект і було прийнято.

Південно-західний державний кордон між Молдовою і Україною, а також між Румунією і Україною сформувався після Першої світової війни (в грудні 1917 — січні 1918 рр.), коли румунські війська вийшли на р. Дністер і 9 квітня 1918 р. приєднали Бессарабію до Румунії. Цей факт не був визнаний Центральною Радою. Вже 13 квітня 1918 р. Мала Рада прийняла «Заяву румунському урядові», в якій засудила приєднання Бессарабії і запропонувала дати бессарабському населенню можливість вільно вирішити це питання. Цього акту не визнав і колишній СРСР. 12 жовтня 1924 р. на лівобережжі Дністра в складі України була створена Молдавська АРСР, до якої увійшла частина Балтської та Одеської губернії, а також невелика частина Тульчинської округи Подільської губернії. На цій території жило 419 238 чол., у тому числі 48,7 % молдаван, 34,2 % українців, 7,9 % росіян, 5,1 % євреїв, 2,1 % німців, 1 % болгар та інші національності (26 листопада 1924 р. до складу Молдавської АРСР були включені м. Балта і Балтський район Балтської округи, а до кінця 1926 р. від України до Молдавії відійшло ще 11 районів Дністровського Лівобережжя з переважанням українців, у результаті чого вони стали тут більшістю).

28 червня 1940 р. радянські війська окупували Бессарабію та Північну Буковину. В Північній Буковині, Акерманському, Ізмаїльському і Хотинському повітах переважали українці. Тут згідно з даними румунського перепису населення на 29 грудня 1930 р. проживало 1212 тис. чол., у тому числі 763 тис. (близько 65 %) українців і 150 тис. молдаван та румунів.

У межах суцільних українських етнічних земель південної і північної Бессарабії налічувалося 750 тис. чол., у тому числі 461 тис. українців (61,5 %), Північної Буковини — 462 тис. чол., у тому числі 302 тис. українців (65,4 %).

2 серпня 1940 р. була утворена Молдавська союзна республіка. Ряд районів, переданих колишньою УРСР Молдавській АРСР і переважно заселених українцями, було повернуто республіці. 7 серпня 1940 р. на основі Північної Буковини і Хотинського повіту Бессарабії було створено невелику за площею (8,1 тис. км²) Чернівецьку обл. На основі південних районів Бессарабії — Акерманського та Ізмаїльського — була створена Акерманська область (з грудня 1940 р. Ізмаїльська; тепер західна частина Одеської обл.). 4 листопада 1940 р. з України до Молдавії повністю відійшли чотири райони (з Акерманської обл. — Волонтирівський; з Чернівецької обл. — Єдинецький, Бричанський, Липканський) і три — частково (з Акерманської обл. — Олонештський і Вулканештський, з Чернівецької обл. — Окницький).

Слід відзначити, що *етнічна межа між українцями і молдаванами в основному збігається з державним кордоном*. Сучасний державний кордон України з Румунією проходить в межах Чернівецької та західної частини Одеської обл. Він вимагає певного уточнення, оскільки *частина суцільних українських земель з переважанням українського населення (Південна Буковина) віддана Румунії, а частина румунської етнічної території (поблизу Чернівців) відійшла до України.*

У контексті договору 2 червня 1997 р. між Румунією і Україною уточнюється режим державного кордону, вирішення проблем делімітації континентального шельфу. Реалізація договору часто наштовхувалася на різні перепони. Наприклад, виникла проблема острова Зміїного. Румунська сторона наполягає на тому, що о. Зміїний не є островом, а морською скелею, тому вона має право на 12-мильну територіальні води та відповідну економічну зону. Отже, Україна повинна довести, що о. Зміїний відповідає нормам морського права, прийнятих у Гаазі, де серед іншого вимагається, аби острів мав можливості цивілізованого проживання громадян.

Крайня західна частина України (Закарпаття) межує з Угорщиною, Словаччиною і Румунією. Включення Закарпаття після Першої світової війни до Чехо-Словаччини було підтверджено Сен-Жерменським договором (вересень 1919 р.) як результат реалізації рішень проведених в Ужгороді, Хусті та Пряшеві народ-

них зборів. Передбачалося через певний час надати Закарпаттю автономію і незалежність.

Напередодні окупації Чехо-Словаччини німцями в Закарпатті була проголошена автономія (жовтень 1938 р.), а згодом — незалежність. Але скоро за згодою Гітлера війська Хорти зайняли Закарпаття і перебували тут до осені 1944 р., тобто до часу, коли Закарпаття увійшло до складу України (26 листопада 1944 р.) як Закарпатська обл. *Крайня західна частина суцільних українських етнічних земель на межі зі словацьким етносом (Пряшівщина) не була включена до Закарпатської обл. і залишилася в складі Чехо-Словаччини. її площа відносно невелика — 2,6 тис. км². (За переписом на 1 грудня 1930 р. тут проживало 118 тис. чол., у тому числі 87 тис. українців — 73,8 % усього населення).*

Проявом місцевого сепаратизму на Закарпатті стало відродження «карпаторусинства» — культурно-політичної течії, яка виникла у другій половині XIX — першій половині XX ст. Кінцевою метою «карпаторосів» було проголошення себе окремим народом. Після розвалу СРСР відбулась реанімація віджилої і непопулярної ідеї відрубності корінного населення Закарпаття від України, роблячи спробу витворити з нього новий народ з антиукраїнською або ж будапештською чи празькою орієнтацією. Оскільки і Росія, і Угорщина, і Чехія шукають і захищають свої інтереси в Карпатах, виникає ґрунт, що живить політичне русинство, становлячи загрозу цілісності України.

Державні кордони України, як і державні кордони інших європейських країн, не повинні змінюватися. Але державні кордони України, як і державні кордони країн західної і центральної Європи, не повинні бути «прозорими». «Прозорість» кордонів є однією з головних ознак лише часткової незалежності будь-якої держави, в тому числі й України.

Література:

1. Бача Ю., Маркусь В., Мишанич О., Чучка П. «Карпаторусинство»: історія і сучасність. — К., 1994.
4. Балушок В. Етногенез українців. — К.: ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України, 2004.
5. Заставний Ф. Географія України: У 2-х книгах. — Львів: Світ, 1994.
6. Кияк Т. Українсько-румунсько-молдавські міжетнічні взаємини // Етнонаціональні процеси в Україні: історія та

сучасність / О. Б. Беренштейн, Н. А. Зіневич та ін.; За ред. В. І. Наулка. — К.: Голов. спеціаліз. ред. літ. мовами нац. меншин України, 2001.

7. *Мишанич О.* «Карпаторусинство»: історія та сучасність // Етнонаціональні процеси в Україні: історія та сучасність / О. Б. Беренштейн, Н. А. Зіневич та ін.; За ред. В. І. Наулка. — К.: Голов. спеціаліз. ред. літ. мовами нац. меншин України, 2001.

8. *Пономарьов А.* Українська етнографія: курс лекцій. — К.: Либідь, 1994.

9. *Сергійчук В.* Етнічні межі та державні кордони України. — Т., 1996.

10. *Яковенко Н.* Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. — 2-ге вид., перероблене та розшир. — К.: Критика, 2005.

ТЕМА 3

ЕТНІЧНІ МЕНШИНИ УКРАЇНИ⁵

План

1. Етнічна специфіка України.
2. Основні етнічні групи.
3. Міжетнічні взаємини в Україні.

1. ЕТНІЧНА СПЕЦИФІКА УКРАЇНИ

Етнічний склад населення України, як і кожної держави у світі, формувався протягом багатьох століть. Наша держава — один із важливих геоетнічних центрів, територія зародження та розвитку багатьох народів і водночас — перехрестя двох культурних світів — європейського і азійського. Через її землі прокочувалися хвилі Великого переселення народів IV—IX ст. — гунів і аварів, «аспарухових болгар» на Балкани у VII ст., угрів-мадярів у Дунайську низовину в IX ст., норвезьких вікінгів у IX—X ст., татаро-монголів у XIII ст.; тут постійно намагалися за-

⁵ У даній лекції використано праці: Богомолов О., Семиволос І. Alter ego імперії: уявлення цивілізація слов'янського Криму // Критика. — 2008. - Березень. — С. 8–11.; Борисенко В. К. Етнічний склад населення України // Українська етнологія: Навч. посібник / За ред. В. К. Борисенко. — К.: Либідь, 2007. — С. 60—66; Евразійський єврейський ежегодник — 5766 (2005/2006) / Ред. В. Лихачев, В. Полей, А. Федорчук, С. Чарний, М. Членов (гл. ред.). — К.: Дух і Літера, 2006.; *Заставний Ф.* Географія України: У 2-х книгах. — Львів: Світ, 1994.; *Зіневич Н.* Цигани в Україні: формування і сучасний стан // Етнонаціональні процеси в Україні: історія та сучасність / О. Б. Беренштейн, Н. А. Зіневич та ін.; За ред. В. І. Наулка. — К.: Голов. спеціаліст. ред. літ. мовами нац. меншин України, 2001.; *Зіневич Н. О.* Циганський етнос в Україні (історіографія та джерела). — Автореф. — на здобуття наук. ступеня к. і. н. за спец. 07.00.06 — історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. — К., 2005.; Ісламська ідентичність в Україні / Богомолов О. В., Данилов С. І., Семиволос І. М., Яворська Г. М. — К.: AMES, 2005; *Наулко В.* Формування сучасного етнічного складу населення України // Етнонаціональні процеси в Україні: історія та сучасність / О. Б. Беренштейн, Н. А. Зіневич та ін.; За ред. В. І. Наулка. — К.: Голов. спеціаліст. ред. літ. мовами нац. меншин України, 2001.; *Пономарьов А.* Українська етнографія: курс лекцій. — К.: Либідь, 1994; *Сергійчук В.* Польська етнічна меншина України // Етнонаціональні процеси в Україні: історія та сучасність / О. Б. Беренштейн, Н. А. Зіневич та ін.; За ред. В. І. Наулка. — К.: Голов. спеціаліст. ред. літ. мовами нац. меншин України, 2001.; *Шевченко А.* Росіяни України в контексті етнонаціональних процесів // Етнонаціональні процеси в Україні: історія та сучасність / О. Б. Беренштейн, Н. А. Зіневич та ін.; За ред. В. І. Наулка. — К.: Голов. спеціаліст. ред. літ. мовами нац. меншин України, 2001.

кріпитися такі сусідні держави, як Польща, Туреччина, Кримське ханство, Угорщина, Австрія, Румунія, Литва, Росія.

Кожне переміщення народів, що проходило через Україну, залишало слід на її етнічному ґрунті. Вони проявлялися або у мовних компонентах, у запозиченні деяких елементів матеріальної та духовної культури, або у доповненні слов'янсько-українського населення іншоетнічним. Однак, переважаючим завжди залишався корінний етнос — українці.

Етнічний склад населення сучасної України — результат тривалого історичного процесу. Він об'єднав представників не тільки різних етносів, а й різних етнолінгвістичних сімей: *індоєвропейської, уральської та алтайської*. Індоевропейська представлена шістьма групами народів: *слов'янською* (українці, росіяни, білоруси, поляки, чехи, словаки, болгари), *романською* (молдавани, румуни), *албанською* (албанці), *грецькою* (греки-татари, греки-елліни), *індійською* (цигани) та *германською* (німці, євреї). *Уральська* етнолінгвістична сім'я представлена двома групами: *фінською* (естонці) та *угорською* (угорці); *алтайська* — однією тюркською групою (гагаузи, татари, чуваші, караїми, кримчаки та кримські татари). *Відповідно до етнічної карти України, на її території окрім корінного етносу українців проживають представники 17 етнічних меншин. Україна меншою мірою поліетнічна, ніж будь-яка країна Центральної і Південної Європи. Усі ці етнічні угруповання складають приблизно третину населення України (27,2 %).*

Протягом ХХ ст. відбулися значні зміни в чисельності і територіальному розміщенні етнічних спільнот України, оскільки посилились міграції через революційні та воєнні події. Окрім основних закономірностей міграційних потоків, були й свої особливості, що пов'язані з більшовицькою політикою переміщення людей різних національностей шляхом насильницьких переселень, депортацій, заслань тощо. Мільйони українців заслано до Сибіру і Далекої Півночі. Після Другої світової війни значно збільшилась кількість росіян у промислових та західних регіонах. Це переважно мігранти у першому поколінні (майже половина росіян в Україні є мігрантами у першому поколінні).

Відомо, що у 1980-х роках зросійщення набуло великої сили, що вплинуло на зростання числа росіян. Траплялося у міському середовищі, що в одній сім'ї старші діти записані як українці, молодші — як росіяни. В останні десятиліття, особливо у 1991—1993 рр. питома вага росіян в Україні почала спадати. Це був по-

чаток переважання чисельності росіян-емігрантів над росіянами іммігрантами.

Україна не є багатонаціональною державою, як Індонезія, Індія. Це держава з переважно корінним населенням і національними меншинами, яким надані рівні права у національному і культурному розвитку.

2. ОСНОВНІ ЕТНІЧНІ ГРУПИ

Росіяни — найбільша після українців національна група (11 356 тис. осіб, складають 22,1 % всього населення). Вони представлені двома основними етногенетичними шарами: автохтонним давньослов'янським населенням — *горюнами* — та мігрантами із внутрішніх губерній Росії, що переселялись на українські землі у XV—XIX ст. Горюни зберегли архаїчні риси побуту і регіональну самосвідомість. Мешкають вони у Путивльському районі Сумської області (села Линово, Нова Слобода, Юр'єво, Горки та ін.).

Основна ж частина росіян України — це нащадки мігрантів — «служило-ратних людей», так званих одноворців, які за свою службу отримували «слободні» землі. Таке ж право мали військові поселенці в районі Чугуєва на Харківщині, а також донські козаки, котрі, охороняючи південні кордони Російської держави, поступово колонізували (разом із українцями) Слобожанщину. Це була перша форма колонізації Слобідської України. Другою стала «державна колонізація» — переведення «дворових» селян Ростовської, Ярославської та Костромської губерній на «слободні» землі. Лише на початку XVIII ст. їх було переведено близько 9 тис. Масово переселялися на Слобожанщину і селяни втікачі, заснувавши цілий ряд поселень у Куп'янському, Ольховатському, Волчанському повітах спочатку на Слобідській Україні, а з приєднанням Новоросії — у причорноморсько-приазовських землях. Ці поселення просувалися на південь після звільнення цих земель від кримських татар, утворюючи так звані лінії, що мали військово-стратегічний характер. Такими були поселення Української лінії (Слов'янський, Бахмутський, Маріупольський повіти), після російсько-турецької війни — Катеринославське козацьке військо, а з оволодінням Кримом — поселення у Сімферопольському повіті (Нова Слобода, Санкт-Петербурзькі Мазанки, Мангуш, Куруї).

Окрему категорію російських переселенців становили «розкольники» та сектанти, котрі тікали від релігійних переслідувань.

У XVI ст. в Росії виник релігійно-громадський рух, який породив цілу низку сектантських відгалужень. Перші з них склалися на ґрунті протесту проти релігійних утисків (скопці, духобори, молокани), а у XIX ст. поширилися секти західноєвропейського походження (баптисти, євангелісти, адвентисти, штундисти та ін.).

Перші старообрядські поселення в Україні з'являються на початку XVII ст. в Чернігово-Сіверщині (села Машево, Добрянка, Радуль), пізніше — у Новосербії (Микольське, Клинци, Лиса Гора), а відтак — у Херсонській та Катеринославській губерніях. З освоєнням південних районів України чимало переселенців, у тому числі старообрядці, одержують пільги (звільнення від податей, військової повинності тощо), що пожвавило їхню міграцію. *Духобори* в основному розселилися в Мелітопольському повіті (на річці Молочні Води); там же пізніше, у 1817 р., поселилися *молокани* (частина їх згодом перебралася до Хотинського повіту); нащадки донських козаків, що зазнали поразки під с. Вилково. Останні прибували також із-за Дунаю та з Бессарабії, оселяючись на Буковині (села Біла Криниця, Липовани, Грубна) та на Поділлі (с. Пилипи Боровські). На Поділлі розташувалася ще одна гілка старообрядців — *пилипівці* (с. Курники сучасної Вінницької області).

Росіяни в Україні мають добрі можливості для розвитку. Станом на 1 січня 1997 р. за даними Державного комітету України в справах національностей та міграції в Україні видавалося 1356 російськомовних газет і журналів, причому значна їхня частка мала державну підтримку. На початку 1996 р. російською мовою навчалися 56,2 % студентів у вузів, а в Луганській, Донецькій, Дніпропетровській областях і досі відсоток викладання російською мовою сягає цифри 95—97 %, і ця цифра має тенденцію до збільшення. В Україні російськомовними залишаються 35 театрів, а 36 існують як змішані російсько-українські. На одну українську припадає 69 російських книг. Проте, на цьому тлі піднімається проблема українізації росіян. На жаль, окремі російські національно-культурні товариства, політичні партії, як «Союз», «Партія слов'янської єдності України» та інші не стільки опікуються проблемами культури, скільки прагнуть скористатися етнічним фактором для сприяння вирішенню тих політичних питань, у яких виявляє зацікавленість Російська держава.

Білоруси — друга за чисельністю національна група населення України (439,9 тис. осіб). Значна їх частина — автохтонне населення Полісся, а також ті, що переселилися до суміжного з Білоруссю Українського Полісся у XVIII ст. після першого поділу Польщі (так

звані *пінчуки* — вихідці з Пінської округи). Чимала кількість білорусів мігрувала у Слобідську Україну (на початку XIX ст. на Харківщині налічувалося аж 27 білоруських поселень — Каменецьке, Ніцаха, Протопопівка та ін.). Переселення білорусів у південні райони України припадає на першу половину XIX ст. Переселенців заохочували пільгами, особливо з тих губерній Росії, що були перенаселеними, а такими, зокрема, були Могилівська та Смоленська губернії. Білоруси заснували ряд сіл у Катеринославській губернії (Гусарське, Сурське-Литовське та ін.). Мешканці останнього, до речі, зберегли давній етнонім — *литвини*, жителі ж інших населених пунктів, як правило, називалися білорусами. За даними переписів, значна частина білорусів Півдня України втратили свою етнічну самосвідомість, бо записувалися росіянами — на відміну від тих, що мешкали в районах Полісся, Сіверщини (там вони вважали себе литвинами) та частково Слобожанщини.

Поляки налічують в Україні 218,9 тис. осіб. В основному вони мешкають на Правобережжі України та у Східній Галичині (в селах Житомирської, Вінницької та Хмельницької областей, частково на Волині, Донбасі, Дніпропетровщині). Переселення поляків в Україну розпочалося ще з колонізацією Польщею Галицько-Волинського князівства у XIV ст. і продовжилося з її експансією на Правобережжя у XV—XVIII ст., а відтак — із колонізацією західноукраїнських земель у 1918—1939 рр.

Першими польськими переселенцями в основному були заможні шляхтичі, духовенство, службовці, меншою мірою — «чиншова шляхта», міщани та селяни; наступна міграційна хвиля включала переважно селян та міську бідноту з Краківського, Жешувського, Люблінського та Келецького воєводств, котрі отримували тут вільні землі.

Найбільш масові переселення польських селян припадають на XVII—XVIII ст., зумовлені посиленням у Речі Посполитій феодального гноблення та її поразкою у війні з Туреччиною.

У ті ж часи чимало поляків осідає на Катеринославщині, де вони залучалися до роботи на Луганському ливарному заводі. Разом із російськими старообрядцями вони утворили там низку сіл: Городище, Ольховатку, Петропавлівку, Чорнухіно, Хвощівку. Поляки брали участь і у військово-землеробській колонізації Півдня, зокрема межиріччя Дністра та Бугу. З приєднанням у 1814 р. Бессарабії так звані «варшавські переселенці» разом із німецькими колоністами освоювали Буджак, заснувавши там с. Католицьке.

Специфічність колонізації поляками українських земель зумовила і своєрідність їхнього розселення: як правило, це окремі

компактні етнорелігійні громади, вкраплені в суцільний український етнічний масив. Проте склад польських колоній не був однорідним, а включав дві групи: *мазурів* — бідних селян, вихідців із Мазовії, та *шляхту* — дрібне дворянство, котре забезпечувало охорону польських кордонів та порядок на охопленій території. Цей порядок мав на меті, зокрема, насаджування чужої для українців релігії. Наслідком стало не лише покатоличення значної частини місцевого населення, а й його спольщення: чимало українців, які жили поблизу польських колоній, стали називати себе поляками. У цьому проявлялися і певні меркантильні інтереси: ті, хто приймав католицьку релігію і польську національну приналежність, отримував відповідні пільги.

Після другої світової війни кількість польського населення в Україні значно зменшилася. Це відбувалось як за рахунок репатріації майже мільйона поляків згідно з договором між Радянським Союзом і Польщею, так і внаслідок асиміляційних процесів, особливо відчутних у польському середовищі.

Сьогодні в Україні функціонують польські школи, полоністика вивчається у Київському, Львівському національних університетах, у Тернопільському педагогічному та приватному Слов'янському університетах.

Молдовани в Україні налічують 324,9 тис. осіб, розселених переважно в Чернівецькій та Одеській, частково в Кіровоградській, Миколаївській та Донецькій областях. Романський субстрат, як відомо, брав участь в етногенетичному процесі формування населення Українських Карпат, наслідком чого стало, зокрема, формування *волохів* — етнічної основи молдован. Ці процеси сягають ще V—VII ст., а починаючи з X—XIII ст. присутність молдовського населення стає постійною: спочатку в Київській Русі, пізніше — в Галицькому та Галицько-Волинському князівствах, а відтак і в Україні.

Історичні зв'язки українців і молдован завжди були найтіснішими, навіть більше, ніж зі спорідненими слов'янськими народами. Свого часу українці шукали притулку в Бессарабії, а молдовани, рятуючись від експлуатації власних господарів та репресій турецьких завойовників, переселялися в Україну. Особливо масовими міграції молдован стають у XVI ст.: саме тоді з'являється велика кількість молдовських та молдовсько-українських поселень у Буковині та Лівобережній Наддністрянщині. Пізніше, в XVII—XVIII ст., молдовські поселення виникають на Правобережжі та у межиріччі Дністра і Бугу (Тираспольський та Ананьївський повіти), а також у південніших районах

Сіверського Донця — мало військово-землеробський характер. Так, молдовський гусарський полк заснував села Віска, Піщаний Брід, Плетений Ташлик та інші, а колишні військові-молдовани утворювали своєрідні селища — роти (наприклад, сучасне село Осьма на Кіровоградщині). Наприкінці XVIII ст. молдовські поселення склали до 18 % у Херсонській губернії, до 5 % — у Катеринославській, у тому числі в Єлисаветградському повіті — 11,3 %. Із звільненням від турків Південної Бессарабії на початку XIX ст. молдовани інтенсивно колонізують (разом із болгарами) цей край, а після возз'єднання з Україною Буковини — північні її райони (наприклад, Хотинський). Назагал молдовські поселення були або компактними, або мішаними з українцями, проте повсюдно молдовани зберігали етнічну самосвідомість, виявляючи її часом навіть через давній етнонім — волохи. Це особливо характерно для Дніпропетровщини та Донбасу.

Румуни (134,7 тис. осіб) — одна з найдавніших національних груп населення України. Перші поселення румунів засновані в XIII ст. у Підкарпатській Русі (нинішні Тячівський та Рахівський райони) вихідцями з Марамурешу (Північно-Західна Волощина) і Південної Трансильванії та в Північній Буковині (переважно Глибоцький район). З утворенням у середині XIX ст. румунської держави і відсутністю держави у молдован, частина молдаван почала ідентифікувати себе з румунами. Це явище спостерігається і нині — з відродженням руху за возз'єднання Молдови з Румунією.

Румуни та молдаван задовольняють свої культурні запити у молдавських й румунських школах, а вищу освіту здобувають на спеціальних відділеннях Чернівецького університету. На території Буковини працює 187 шкіл з румунською мовою навчання; румуни мають 35 годин на місяць ефірного часу на телебаченні і радіо, виходить друком за державної підтримки більше десяти періодичних видань румунською мовою.

Євреї (їх чисельність становить нині 103,6 тис. осіб). Існує версія, що перші єврейські общини на території України з'явилися в перших століттях н.е. в елліністичних державах Криму і Причорномор'я. Наступний етап єврейської історії України пов'язаний з Хозарським каганатом, який контролював значну частину території сучасної України (у VIII ст. підкорив слов'янські племена полян, сіверян, радимичів, в'ятичів), правителі якого сповідували іудаїзм.

Відомо про існування єврейських общин на території України за часів Київської Русі. Походження цих переселенців остаточно не з'ясоване, проте це були слов'яномовні групи, розселені в ос-

новному в Києві окремими етнорелігійними громадами — *кенаанімами*. Згадки про єврейські общини регіону зникають після монгольської навали.

Масове переселення євреїв в Україну відбулося пізніше і йшло з Європи через Польщу, коли остання захопила Західну та Правобережну Україну, відкривши, зокрема, шлях для *ашкеназі* — європейських євреїв, які розмовляли мовою *їдиш*. Цей процес тривав майже чотири століття, з XV по XVIII, і мав кілька етапів. Перший (XV—XVI ст.) і визначався поступовим переселенням єврейських сімей переважно до західних районів України — Галичини та Буковини, і особливо до міст — Львова та Чернівців. В середині XVII ст. в часи повстання Б. Хмельницького значна частина єврейського населення (в першу чергу на лівому березі Дніпра) були винищені, вигнані або втекли. З поділами Польщі 1792 і 1795 років до складу України відійшла частина білоруських губерній, де проживала значна кількість єврейського населення, — як правило, найбільш бідна його частка. Аби розвантажити перенаселені райони Білорусії, а разом із тим заселити малоосвоєні південні землі Російської держави, уряд сприяв переселенню сюди частини білоруського населення, у тому числі євреїв. Щоправда, законодавство 1796 р. обмежило територію їх проживання дискримінаційною «смугою осілості» — у невеличких містах Правобережної України (Барі, Білій Церкві, Бердичеві, Житомирі та ін.). Проте чисельність євреїв швидко зростала, досягнувши наприкінці XVIII ст. 3,5 % усього населення Правобережжя. Пізніше, у 1804 р., царський уряд розширив права єврейства, скасувавши, зокрема, закон польського сейму 1778 р., який забороняв євреям займатися торгівлею та ремісництвом. Відтоді вони дістали таку можливість і були зараховані до станів купців, міщан, а згодом і землевласників.

Наслідком прийнятого законодавства стало утворення великих єврейських громад у містах, а пізніше — землеробських колоній. Громади складалися переважно у південних районах України (Новоросії, Бессарабії та колишній «смугі осілості»). У Новоросії, наприклад, у тому числі в Одесі, кількість єврейських громад зросла у чотири рази. Щодо землеробських колоній, то в середині XIX ст. лише у Новоросії їх утворилося до 20, у Херсонській губернії — 26, Катеринославській — 17, у Бессарабії — 18. Усі вони будувалися на основі традиційної громади — *кегили* та усталених принципів громадського самоуправління — *кагалу*.

Поступове розширення прав єврейського населення позначилося на зростанні його чисельності. У 20-х роках XX століття в

Україні мешкали близько 2 млн євреїв, напередодні війни — до 3 млн. Під час нацистської окупації вижило не більше 10 000 євреїв (в основному в румунській зоні окупації), і більше мільйона встигли евакуюватися. Всі інші були знищені. У вересні 1941 р. у Києві в Бабиному яру лише за три дні було розстріляно більше 33 000 євреїв.

В кінці 1940-х років були закриті останні єврейські культурні установи, що існували в Україні. З цього моменту і до кінця 1980-х рр. єдиним легальним єврейським інститутом залишалась синагога. Число релігійних общин суттєво скоротилось в період антирелігійної кампанії 1958—1964 рр. В 1960—1980-і рр. Україна стала одним з центрів єврейського руху незалежності. В Україні для євреїв відкрито гімназію та Соломонів університет у Києві, єврейські школи є в багатьох областях Правобережжя.

Згідно з переписом населення 1989 р., на Україні проживало 487,3 тисячі євреїв. В основному це жителі крупних і середніх міст. В 1989—1990 рр. з республіки в Ізраїль, США, ФРН виїхало понад 450 000 осіб. В останні роки спостерігається процес повернення євреїв в Україну. За деякими даними, повернулись від 30 до 50 тис. осіб. За даними перепису 2001 р., чисельність єврейського населення України складає 103 600 осіб.

Болгари проживають в основному в селах Одеської (у Нижньому Подунав'ї), Запорізької, частково — Миколаївської та Кіровоградської областей. Нині в Україні їх налічується 232,8 тис. Переселення болгар пов'язано з агресивними діями Туреччини проти християнського світу. Рятуючись від знищення, болгари шукали притулку в Російській державі, зокрема в Україні. Спочатку це були військові переселенці, розміщені царським урядом у 1752 р. в так званій Новосербії, і пізніше, у 1774 р., передані до Бузького козацького війська. Згодом вони утворили і власні військові поселення Новоросії. До речі, болгарські переселенці, котрі осіли на території Буджаку (Бендерський, Аккерманський та Ізмаїльський повіти), намагались утворити своє козацтво на зразок Донського. Проте ця ідея не знайшла підтримки з боку царського уряду, котрий унікав небажаних інцидентів з Туреччиною.

Міграційний рух болгар в Україну був тривалим і відбувався у кілька етапів. Він розпочався у середині XVIII ст. і наприкінці століття стає масовим та інтенсивним, особливо у Подунав'ї. У 1819 р. царський уряд надав цьому стихійному рухові певного спрямування, виділивши переселенцям землі Бессарабії. До середини XIX ст. там було засновано 92 колонії. У 60-ті роки XIX ст. значна частина Бессарабії була підкорена Румунією, котра скасу-

вала привілеї болгарським колоністам, через це значна їх частина мігрувала у Приазов'я.

Майже одночасно з бессарабською колонізацією відбувалося переселення болгар Чорним морем до Криму та Новоросії. Так виникли села поблизу Одеси (Великий Буялик, Малий Буялик, Катаржино, Кубанка), біля Миколаєва (Тернівка) та в Криму (Кишлав, Балточокри, Старий Крим). Ці переселенці, на відміну від бессарабських, одразу ж одержали права колоністів, і тому їхнє життя на новому місці мало надійнішу основу. Всі болгарські переселенці — землероби за родом занять, крім усього іншого, привнесли до української скарбниці багату культуру городництва.

Греки — найдавніше етнічне угруповання на території України (нинішня чисельність — 98,6 тис). Перші грецькі колонії у Криму та Північному Причорномор'ї, на місці яких виникла низка південноукраїнських міст, відомі з VI ст. до н.е. Тривала історія грецької діаспори в Україні складалася відповідно до різних етнополітичних ситуацій на території Кримського півострова та прилеглих земель. Протягом XV—XVII ст. Туреччина неодноразово проводила масові виселення греків у межі Кримського ханства, а останнє, у свою чергу, розселяло їх по своїх провінціях. Такі переселення проводилися і за спільною угодою між кримським ханом та царським урядом з метою освоєння південних земель «єдиновірцями». Так, у 1778 р. частина греків була переселена на Катеринославщину, пізніше — у Приазов'я, де з'явилися місто Маріуполь та 12 сіл, і т.д.

Давні й тісні зв'язки Візантії з Київською Руссю, Росією та Україною визначили особливі права та привілеї грецьких колоністів, як і своєрідність їх соціальної організації. Вони нерідко утворювали братства як в пізньому середньовіччі, котрі відігравали важливу роль в економічних та культурних взаєминах між східними слов'янами і народами Балкан.

Розселені в Україні греки етнічно неоднорідні й поділяються на дві групи: *греки-елліни* (новогрецької мови) та *греки-татари* (тюркської мовної групи). Греки-татари формувалися в умовах багатомовного спілкування з кримськими татарами, частково перейнявши їхню мову, етнонім і топоніміку (поселення Урзуф, Ялта, Аутка у Приазов'ї). Греки-елліни (самоназва — *румеї*) — переселенці пізнішого часу — мешкають переважно поблизу Маріуполя в селищах Сартана, Стила, Волноваха, Константинополь. Нині серед греків функціонують обидві мови, щоправда, в обмеженій сфері — сімейно-побутовій. Проте помітна тенденція до відродження новогрецької мови, що свідчить про наявність серед греків України етнічної

самосвідомості. В сучасній Україні для греків створено факультет у Маріупольському гуманітарному університеті.

Корінними народами України є кримські татари, караїми, кримчаки.

Татари представлені в Україні переважно двома етнографічними групами — *казанськими (поволзькими)* та *кримськими*. Етногенетичні основи кожної з них різні. Казанські татари формувалися на Середній Волзі на ґрунті давніх тюркських племен, частково змішавшись із місцевими фіноугорськими племенами і прийнявши давню самоназву — *татар*. В Україну вони мігрували порівняно недавно у зв'язку з потребою робочих рук у промисловості, передусім на шахтах Донбасу. Нині поволзькі татари являють собою дисперсні вкраплення в середовище міського населення цього регіону, налічуючи 86,8 тис. осіб.

Кримські татари (самоназва — *крим татарлар*) формувалися на просторах Великого Степу з різних тюркськомовних племен — хозарів, половців, татаро-монголів. VII—XIII ст. вони дісталися Кримського півострова, де змішалися з місцевими етнічними групами. Нині їхня чисельність — до 44 тис. Кримські татари живуть також у Туреччині (близько 3 млн чоловік) й інших країнах світу.

Караїми (від арамейського «караїм» — читець, самоназва — *карай*) — народ, що живе переважно у Криму, Тракайському та Паневежському районах Литви. Загальна чисельність у колишньому СРСР — 2809 чоловік (1989 р.), з них в Україні — 1396. За мовою належать до кипчацької підгрупи тюркської групи народів. Їхнє походження остаточно не з'ясоване, проте є дві досить обґрунтованих гіпотези. Одна пов'язує етногенез караїмів з карамістичною сектою іудаїзму, котра виникла у VIII ст. в Месопотамії і не визнавала Талмуду; інша — з правлячою верхівкою Хозарського каганату, яка прийняла іудейську релігію, а після розгрому каганату київськими князями осіла у Криму. Останню гіпотезу, до речі, — підтверджують антропологічні дослідження.

Більшість нинішніх караїмів живуть на своїй етнічній батьківщині — у Криму, а також невеликими групами представлені у місцях їх давнього (з XV ст.) розселення — Києві, Львові, Луцьку, Самборі, Галичі та ін. Ці колонії утворювалися різними шляхами; нерідко караїмів запрошували як умілих ремісників, а були випадки, коли їх брали у полон. Колонії склалися з окремих етнорелігійних общин, очолюваних *хазаном*, котрий виконував як адміністративно-судові, так і релігійні функції. Таке управління зберігалося майже до XIX ст. Нинішні караїми чітко усвідом-

люють причетність до своєї етнічної спільності, рідної мови (хоча володіють російською, українською і навіть польською), зберігають традиційну антропоніміку.

Кримчаки — невелика етнічна група тюркської гілки кримського населення, що мешкає переважно у містах: Сімферополі, Севастополі, Керчі та Феодосії. Їхнє походження також не виявлене до кінця. Самі кримчаки вважають себе самостійною автохтонною народністю іудейського віросповідання, проте антропологі вважають, що їхньою етнічною основою було не лише корінне населення, а й хозари, татари, євреї і навіть італійці (багато кримчакських родин мають прізвища Ломброзо, Тіастро та ін.). Існує й інший погляд на походження кримчаків: вважається, що це єврейське населення Криму, яке перейняло тюркську мову.

Гагаузи — тюркськомовна, православного віросповідання етнічна група, що проживає в Ізмаїльському, Килійському та Болградському районах Одеської області (чисельність — до 32 тис.).

Донедавна існувало з десятків гіпотез щодо походження гагаузів. Одні вважали їх слов'янським народом балканського походження зі значними домішками інших етнічних елементів; інші — болгарами, котрі прийняли тюркську мову, але зберегли православ'я. Найбільш обґрунтованою нині вважається «тюркська» гіпотеза, хоча і вона не є загальноприйнятою. Основні розбіжності стосуються визначення етнічної основи гагаузів: чи то тюркськомовні кумани, що переселилися з Північного Причорномор'я у Добруджу, чи то турки-сельджуки, чи гагаузи. Останнім часом з'явилися комплексні дослідження, що дають підстави твердити: гагаузи — неоднорідна етнічна група, яка увібрала в себе кілька етнічних субстратів: або нащадків кочових тюрків, які змішувалися з різними етнічними групами Балкан, або ж північнотюркських племен — печенігів, узів та куманів, котрі ще в доосманський період переселилися на Балкани, уникнувши там болгарської асиміляції. На користь останнього говорить насамперед мова гагаузів: вона належить до огузької лінгвістичної групи, куди входили узи та печеніги. Це підтверджується і гагазькою термінологією, яка ґрунтується на скотарській лексиці, характерній для їхніх давніх предків і не притаманній болгарам.

Певна річ, проблема етногенезу гагаузів потребує подальшого дослідження. Зокрема невідомо, коли і на якій основі формувалася їхня релігія — спільна з релігією болгар. Скоріше за все у процесі формування гагаузів брав участь і слов'янський субстрат. Для цього є серйозні підстави: адже гагаузи і нині не є однорідною етнічною спільнотою, а складаються з двох етнографічних

груп: так званих «болгарських» гагаузів, які в основному проживають в Україні, і «приморських», або «справжніх», — ближчих грецького етносу (Болгарія та Румунія). Українська частина гагаузів досить міцно зберігає етнічну самосвідомість, рідну мову та релігію і залишається одним із найсамобутніших народів у складі населення України.

Угорці (самоназва — *мадяра*) належать до угорської підгрупи уральської етномовної сім'ї. Їхнє формування відбувалося на початку нашого тисячоліття у зауральських землях, звідки вони поступово рухалися у західному напрямку, через Поволжя та Приазов'я. У Приазов'ї в VI—VII ст. вони потрапили під владу онгурських племен, а після розпаду останніх — під владу Хозарського каганату, звільнившись від нього в середині IX ст. Наприкінці IX ст., пройшовши слов'янські землі, у тому числі Карпати, угорці розселилися у Середньому Подунав'ї. Це була перша хвиля міграції угорців у слов'янство.

Друга хвиля відбувалася в XI ст. і йшла вже із заходу, коли угорські феодалі здійснили наступ на слов'янське населення Карпат, частково відтіснивши його у гірську частину. Третя хвиля пов'язана з нападом на Угорщину Оттоманської імперії, що примусило частину угорського населення мігрувати у передгірські райони Карпат. Переселення угорців тривало й пізніше, по мірі зміцнення влади Угорщини у Підкарпатській Русі, що дало можливість угорцям колонізувати найбільш родючі карпатські землі. У долинній частині Закарпаття угорці розселені і нині. Це — переважно Берегівський, частково Виноградівський, Мукачівський та Ужгородський райони Закарпатської області. Всього угорців в Україні налічується 163,3 тис. осіб. У місті Берегово Закарпатської області функціонує Угорський університет.

Естонці (інший фіноугорський народ) з'явилися в Україні у 1861 р. Це були учасники сектантського руху, котрий розгорнувся в Естонії на знак протесту проти соціального та релігійного гноблення з боку прибалтійських поміщиків та духовенства. Очолював рух ярвамаський селянин Ю. Ленберг (пророк Малтсвєт). Перші поселення естонців були засновані в Криму, поблизу Севастополя. (Самруки), та у степовій частині півострова (Кончі-Щавва, Сирт-Каракгора, Учкуй-Тархан, Куят-Орка, Джурчі-Перекопек та ін.). Ці місця естонські родини заселяли протягом (1861—1879 рр.).

Нині естонці компактно проживають переважно у Червоногвардійському районі, в інших селах та містах Криму — дисперсно.

Циган (самоназва — *рома*) в Європі налічується від 7 до 12 млн чол., в Україні — 40—100 тис. чол. Вони належать до індоарійської групи індоєвропейської етномовної сім'ї. Як етнос цигани сформувалися у північно-західних районах Індії, звідки наприкінці I тисячоліття н. е. розпочали рух на захід. Щодо походження циган, то в XVIII—XIX століттях розглядалися три основні теорії: «азіатська», «єгипетська» та «індійська». Мовознавчі та антропологічні дослідження другої половини XIX ст. увінчалися підтвердженням індійської теорії походження циган та започаткували глибше вивчення романі. Вперше було відзначено неоднорідність циганського етносу, значні діалектні, культурно-побутові відмінності в різних регіонах Європи і проголошено необхідність регіонального дослідження циган. Характерною особливістю циганського етносу є те, що він перебуває і функціонує у вигляді етнічних груп. Сучасне територіальне розшарування циган стало результатом різних за часом міграцій, які подекуди продовжуються і до сьогодні. Цигани прибували на терени України різними міграційними маршрутами і осідали в різні історичні періоди протягом XV—XX ст.

Поділ циган на групи був обумовлений їхньою історичною долею: способом життя, часом і місцем розселення. *Руска рома* є нащадками тих циган, які прибули на терени Росії в XVI—XVII ст. із Німеччини через Польщу і Литву. Вони розмовляють діалектом, який належить до балтської або північної мовної групи циганської мови (*романі*). Нині представники *руска рома* мешкають не лише в Росії та країнах Балтії, а також в Україні, Білорусі, меншою мірою в Казахстані, Киргістані, і досі підтримують шлюбні зв'язки. Так звані «українські» цигани є другою за чисельністю групою в СНД. Вони називають себе *серви* (*сервуря*). Лінгвісти визначають їх діалект як «провлашський» *романі*. Вони оселились на Лівобережній Україні в XVI—XVII ст., куди прибули із земель Валахії і Молдови. Крім України, вони мешкають в Росії (Москва, південні області Поволжя) і Казахстані. На Правобережжі України живуть *влахи* (*влахуря*), які прибули із Валахії і Молдови у XVII—XVIII ст., нині мешкають також в південній Росії та на Поволжі.

Представники найбільшої балканської діалектної групи *романі* мігрували на терени України з Балканського півострова в різні історичні періоди. Насамперед це *крімітіка* (*крімлітіка*) *рома* (себе називають *крімуря* або *крімчі*). їхнє минуле пов'язане з Кримом, однак нині більшість представників групи мешкає па півдні України та на Поволжі, Кубані, Північному Кавказі, Москві

та Підмосков'ї. Деякі родини, які мешкали в кавказьких республіках та Середній Азії, на початку 90-х рр. ХХ ст. повернулися в Росію та Україну. *Дайфа (тайфа)* — з Балкан або Малої Азії у точно не встановлений час мігрували в Крим. Нині це найбільша циганська група в Криму, яка розмовляє *романі*. Обидві групи сповідують мусульманство. Представники балканської діалектної групи *урсарі*, які мігрували на терени Молдови і України у XVIII—XIX ст., є православними християнами.

За часів т.зв. «великої *келдерарської* інвазії» (масового переселення циган-*келдерарів*) в кінці XIX — на початку ХХ ст., носії нововлашського діалекту, з теренів сучасної Румунії розселилися по всьому світу, і, зокрема, переселилися в Україну. Це т.зв. *кишиньовці*, їхня ізольована підгрупа *брїждя* мешкає на півдні України, а в Молдові споріднені *катунаря* і *чукунаря*. Імовірно, останні представники цієї хвилі міграції прибули на українські землі з теренів Австро-Угорщини на початку ХХ ст. — групи *келдерара* і *ловара*. Румуномовні цигани (*бесарабці*, *лінгурарі* та ін.) мешкають в Молдові та на півдні України, куди переселились з Румунії.

У карпатських регіонах України, які тривалий час входили до складу Австро-Угорщини, живуть групи *сервіка рома*, які розмовляють карпатським діалектом *романі* та *унгріка рома* («угорські» цигани), які називають себе *румунгри* або *мадяри* (угорці). Вони розмовляють угорською мовою і сповідують католицизм. Група *плацунів* переселилася на ці терени, ймовірно з півдня України, розмовляють центральним карпатським діалектом *романі*.

В останнє десятиліття з Узбекистану і Таджикистану на схід України та в Київ мігрували невеликі групи *люлі (мугат)*, які ідентифікують себе таджиками, та, на думку вчених, ймовірно мають індійське походження.

Представники більшості циганських груп у неконфліктних ситуаціях визнають свою спорідненість. В таких випадках вони називають себе «ром» (з мови *романі* — «чоловік, «людина»). Найменування, які семантично походять від слів — «людина», «люди», «справжні люди», характерні для багатьох народів, що підбиває певний етноцентризм. Щодо етнічної самоназви циган, ступеня її сформованості, вчені вважають, що формування її ще незавершене, а її виокремлення тісно пов'язано із стосунками з оточуючим нециганським середовищем. Неадекватність між етапом розвитку, досягнутим циганами, і оточуючим їх етносоціальним середовищем, вимагають певного державного втручання, оскільки відсутність такого веде до поглиблення етнокультурної маргіальності. Зокрема, потребує вирішення проблема ромської

освіти, як одна з передумов збереження самобутності циганської національної меншини України. Існує зв'язок між підвищенням освітнього рівня, збереженням мови і культури і інтеграцією циган в українське суспільство.

В українському етнічному масиві є й багато інших етнічних краплень, що колись становили досить великі осередки. Серед них вірменські, грузинські, азербайджанські, албанські, словацькі поселення, а також колонії західноєвропейських переселенців, з яких, варто виділити шведів, що є протестантами.

Перші *вірменські* колонії виникли у VII ст. в Криму; в VII—XI ст. відбувалося масове переселення вірменів, викликане анти-вірменською політикою арабів, турків-сельджуків, а пізніше Візантії. Крим був для них своєрідним плацдармом, звідки вони розселилися по Україні, переважно у Подунав'я та в західні землі. У XIII—XVIII ст. постало понад 20 вірменських колоній у Львові, Луцьку, Кам'янці-Подільському та інших містах. Ці колонії постійно поновлювалися переселенцями, у тому числі в останні роки. Загальна чисельність вірменів в Україні становить до 60 тис.

Грузинські поселення в Україні з'являються у 40-х роках XVIII ст., коли картлійський цар Вахтанг VI мігрував у Росію, розраховуючи на її військову допомогу в боротьбі проти турецьких та перських завойовників. Разом із царем переселилося багато військових, які сформували гусарський полк, розміщений в Україні — поблизу Полтави, Миргорода, Прилук. У подальшому, як правило, невеликими партіями грузини переселялися на Південь України або стихійно, або під контролем царського уряду, який не заперечував, аби схильні до торгівлі грузини, вірмени та греки «увійшли б до складу міщан». Такі мігранти-грузини утворили, зокрема, свої поселення у Приазов'ї та Криму.

Албанські переселенці ще на початку XIX ст. склали разом із греками так звані албанські війська. Насадки давніх мігрантів у Добруджу з Південної Албанії, вони потрапляли в Україну кількома партіями, кожна з яких утворювала свої села у Приазов'ї, Таврії (Тиюшки, Гамівка) та Бессарабії (Каракурт). Тепер албанці проживають, як правило, в етнічно мішаних селах.

Словаки (близько 10 тис. осіб) здавна проживають на українсько-словацькому міжетнічному порубіжжі, переважно в Ужгородському та частково Мукачівському районах Закарпатської області.

Серед західноєвропейських колоністів найбільш чисельними були *німці*, розселені у Чернігівській губернії (1763—1774 рр.),

Новоросії та Правобережжі (1804—1858), а також у Галичині, Буковині та Закарпатті (50-ті роки XVIII ст.). Німецькі (як і австрійські, шведські, голандські, швейцарські, французькі) переселенці запрошувались царським урядом для освоєння вільних земель та для роботи на промислових підприємствах. Їм надавалися особливі пільги, тому, природно, їхня чисельність зростала. За даними перепису 1897 р., вони становили до півмільйона, а напередодні Великої Вітчизняної війни — понад 600 тис осіб. На початку війни більша їх частина була депортована у східні райони СРСР. Тепер це неправомірне рішення скасовано, і українські німці помалу повертаються в Україну. Нині в нашій державі налічується 47,9 тис. німців.

3. МІЖЕТНІЧНІ ВЗАЄМИНИ В УКРАЇНІ

За даними перепису населення 1926 р., тут найчисельнішими етнічними групами були росіяни — 9,3 %, євреї — 5,4, поляки — 1,6, німці — 1,4. Етнічні українці становили 80 %. За переписом 1989 р., відбулися істотні зміни: корінний етнос, найчисельніший, — українці становили 37,4 млн., або 72,7 %; іншоетнічне населення — понад 14 млн., або 27,3 %, у тому числі 21,9 % — росіяни, 0,9 % — євреї, 0,8 % — білоруси, 0,6 % — молдавани, по 0,4 % — поляки і болгары, 2,8 % — представники інших етносів. Отже, відбулися зміни в бік збільшення частки росіян і зменшення українців, інших етнічних груп. При цьому важливо, що ці етнічні групи представляють нації, основне ядро яких знаходиться за межами України. Виняток становлять *кримські татари, кримчаки і караїми, що, як і українці, є корінними етносами в Україні.*

Зрозуміло, що етнічні групи, які мешкають в рамках певної національної держави, повинні мати відповідний правовий статус. Так, у 20—30-х роках ХХ ст., коли здійснювалася так звана політика коренізації, вони мали право на рідну мову в судочинстві, освіті, на участь у роботі державних та громадських організацій, розвиток своєї культури. В Україні, зокрема, створювалися національні адміністративно-територіальні одиниці. Це були національні райони, селищні, сільські радянські органи з діловодством рідною мовою більшості населення. У 1929 р. тут функціонувало 24 районні, 106 селищних і 1087 сільських національних Рад (німецькі, болгарські, польські, єврейські та ін.). У 1924 р. у складі України було утворено Молдавську автономну республіку.

Створювалися національні школи з німецькою, єврейською, молдавською, польською, болгарською, татарською та іншими мовами навчання. Мови етнічних груп запроваджувалися у вузах та середніх спеціальних навчальних закладах, бібліотеках, клубах, театрах, засобах масової інформації. У системі Академії наук діяли інститути єврейської і польської культури. Однак унаслідок утвердження в СРСР у середині 1930-х років централістсько-шовіністичної концепції в усіх сферах суспільного життя ця робота припинилася, почався період активної русифікації, цілі народи зазнали гонінь і репресій.

Новий етап у розвитку етнічних груп почався після розпаду світової соціалістичної системи та СРСР, в умовах становлення суверенних держав. У низці країн (колишніх республік Радянського Союзу) перемогла ідея етнонаціоналізму, тобто така, за якою нації оголошуються типом етнічної спільноти, етносоціальним організмом, основою для легітимізації державності. Такий підхід відрізняється від світового досвіду, коли нація розглядається насамперед як співгромадянство, політична спільність громадян держави. Саме в цьому контексті існують і вживаються поняття «національна держава», «національні інтереси» тощо. Тут йдеться про те, що принципи демократії вищі за етнонаціоналізм. Ураховуючи те, що в Україні проживають громадяни понад 100 національностей, держава, демократичні сили домагаються створення найсприятливіших умов для міжетнічної солідарності та консолідації.

Верховна Рада України 1 листопада 1991 р. прийняла Декларацію прав національностей України. Виходячи з Декларації про державний суверенітет України, Акта про незалежність України, керуючись Загальною декларацією прав людини та ратифікованими Україною міжнародними пактами про права та свободи особистості, Українська держава гарантує всім етнічним групам, громадянам, що проживають на її території, рівні політичні, економічні, соціальні та культурні права. Дискримінація за національною ознакою забороняється й карається законом. Держава гарантує всім етнічним групам права на збереження їх традиційного розселення і забезпечує існування національно-адміністративних одиниць, бере на себе обов'язок створювати належні умови для розвитку їх мов і культур. Верховна Рада України 25 червня 1992 р. прийняла закон «Про національні меншини України», який регламентує статус національних меншин, їхні права, гарантії задоволення національних прав людини й етнічних груп. Україна підтримує рішення женевської конференції (1990 р.) про

пошанування державами прав національних меншин. Але нехтується в Україні рішення, прийняте на тій же конференції, про те, що й меншина повинна бути готова до співробітництва з державою, на території якої вона проживає. Тобто — поважати культуру, звичаї, мову українців.

Свідченням демократичної етнополітики Української держави є Конституція України, прийнята в 1996 р. Зокрема, ст. 11 Основного Закону гарантує державне сприяння розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України. Згідно із ст. 24 не може бути у громадян привілеїв чи обмежень за ознаками етнічного походження. Ст. 53 гарантує «громадянам, які належать до національних меншин», право на навчання рідною мовою чи на вивчення рідної мови у державних і комунальних навчальних закладах або через національні культурні товариства.

Важливим здобутком етнополітики в Україні є організація добровільного повернення кримськотатарського народу та представників інших етнічних груп, яких було незаконно депортовано. У 1941 р. з південних районів України вивезено майже 400 тис. етнічних німців, у 1944 р. з Криму — 200 тис. кримських татар, 12,5 тис. болгар, 15 тис. греків, 9,6 тис. вірмен. Нині державою вишукуються чималі кошти на облаштування їх в Україні. На 1 липня 1995 р. вже прибуло близько 260 тис. кримських татар (72 % з Узбекистану, 16 % з Росії та 3 % з Казахстану), 1387 болгар, 4785 вірмен, 3437 греків, 2066 німців.

В Україні відбувається активний процес створення етнокультурних товариств, об'єднань, асоціацій тощо. На кінець 1999 р. діяло 430 офіційно зареєстрованих національно-культурних товариств, 26 з яких мали всеукраїнський статус.

Державну програму випуску літератури мовами етнічних груп реалізують відповідно до постанови Кабінету Міністрів 1992 р. «Про спеціалізовані редакції для випуску літератури мовами національних меншин України» всеукраїнські державні видавництва «Каменярь» у Львові (польською мовою), «Карпати» в Ужгороді (угорською, чеською, словацькою), «Маяк» в Одесі (єврейською, болгарською, гагаузькою), «Донбас» у Донецьку (мовою греків Приазов'я), «Січ» у Дніпропетровську (німецькою), «Таврія» у Сімферополі (кримськотатарською).

У 1995 р. Кабінет Міністрів схвалив Концепцію розвитку культур етнічних груп. Було створено Центр циганської культури в Києві та болгарський культурний центр у Болграді Одеської області. У серпні цього ж року прийнято постанову «Про заходи

щодо розв'язання політико-правових, соціально-економічних та етнічних проблем в Автономній Республіці Крим».

Забезпечуючи права етнічних груп на власній території і спираючись на діючі міжнародні механізми їх захисту, Українська держава активно виступає за досягнення відповідного рівня захисту українців у всіх країнах їх проживання. У ст. 12 Конституції України проголошується, що наша країна дбає про задоволення національно-культурних і мовних потреб українців, які проживають за межами держави. Здійснюється допомога їм через різні державні й громадські організації — літературою, культурницькими акціями тощо. Україна бере участь у розробці універсальних міжнародно-правових норм у рамках ООН, ОБСЄ, Ради Європи, інших міжнародних організацій. Проте заходи ці є вкрай недостатніми, а зволікання з вирішенням окремих питань є просто небезпечним. Особливо це стосується ситуації в Криму.

Як відомо, наша держава, разом з країнами Балканського півострова, належить до групи європейських країн, які мають *власне корінне мусульманське населення*. Серед мусульман чітко виділяється провідна етнічна група — це кримські татари, які складають майже 57% загальної чисельності мусульманських народів, три найбільші етнічні групи (кримські татари, волго-уральські татари, азербайджанці) разом становлять 84%. Абсолютна більшість з 248193 кримських татар проживає в Криму (близько 245 тис. чол.) та найближчих районах Херсонської (2072 чол.) та Запорізької областей (570 чол., з них 255 у м. Мелітополь). В інших регіонах проживає вкрай незначна кількість кримських татар, і навіть у Києві їх чисельність складає лише 44 особи.

Друга за чисельністю етнічна група — волго-уральські татари (73 тис. в 2001 р.), географія розселення яких: Донецька обл. (19 116 чол.), Луганська обл. (8543 чол.), Херсонська (5353 чол.). За останні два-три десятиліття серед волго-уральських татар України відбуваються активні асиміляційні процеси. Зараз наявність серед волго-уральських татар Донбасу групи впливових бізнесменів є одним із чинників збереження громадою свого місця на етноконфесійній карті України. У Криму релігійна активність національно-культурних товариств волго-уральських татар (як і башкир) є досить незначною. Значно менші за чисельністю *башкири* (4253 чол.), як правило, солідаризуються з волго-уральськими татарами в культурних та релігійних заходах.

Чисельність *азербайджанців* в Україні за період між переписами 1998 і 2001 року зросла на 22,2% і становить 45 176 чоловік.

Більшість азербайджанців проживає на Сході країни. В окремих регіонах (Харківська, Дніпропетровська, Одеська, Миколаївська, Полтавська, Київська, Кіровоградська, Вінницька, Черкаська, Сумська, Чернівецька, Рівненська області та м. Київ) саме азербайджанці становлять більшість мусульманського населення.

Чисельність *турок-месхетинців* в Україні оцінюється в межах близько 9 тис. чол. Чисельність *арабів*, згідно перепису, складає 6575 чоловік, які проживають у великих містах — столиці (1426 чол.) і регіональних університетських центрах: Одесі (1320 чол.), Харкові (985 чол.), Дніпропетровську (525 чол.), Донецьку (470 чол.), Запоріжжі (271 чол.) та інших студентських центрах.

Іслам є однією з важливих тем суспільної дискусії в Криму, особливо серед молодших вікових груп. Всі учасники дискусії *надають перевагу ісламській ідентичності перед етнічною, мовною* тощо. Серед етнічних груп, окрім кримських татар, найбільш активною в царині ісламського «відродження» є волго-уральські татари.

За період між переписами 1989 та 2001 років зросла чисельність лише кримських татар, азербайджанців, чеченців, таджиків, туркменів, турок-месхетинців. Всі інші народи, що традиційно сповідують іслам, скоротили, в деяких випадках, суттєво свою чисельність. Найзначнішою подією для ісламу в Україні стало повернення кримських татар на свою історичну батьківщину. Структура та чисельність народів, що традиційно сповідують іслам, в значній мірі склалася саме протягом 1990-х років. Вирішальним чинником у формуванні сучасного становища стали міграційні процеси, які активно проходили після розпаду СРСР. Зменшення інтенсивності міграційних процесів, яке спостерігається з кінця 90-х рр. ХХ століття, дозволяє стверджувати, що національний склад мусульманських народів України склався і в середньостроковій перспективі картина не зазнає суттєвих змін.

Особливою напруженістю вирізняються ситуація в Криму. Між Україною і Росією не втрачає гостроти суперечка щодо історичних прав на півострів. Ще до часів перших руських князів Аскольда та Дира сягають зв'язки наших предків з таврами. У 945 р. князь Ігор уклав з Візантією договір про захист Криму від нападів чорних болгар з Приазов'я. У 965 р. князь Святослав організував похід проти Хозарського каганату. У той же час на Керченському та Таманському півострові засновано Тмутараканське князівство.

Похід київського князя Володимира у Херсонес закріпив тривалі зв'язки з Тавридою. У Корсуні князь Володимир прийняв хрещення. Син Володимира князь Мстислав правив у Тмутаракані. Згодом після цього тут були князі Гліб, Роман і Олег — сини чернігівського князя Святослава. За легендою після відвідин Босфору і Феодосії в Корсуні або Херсонесі побував апостол Андрій Первозванний.

У середині XV Крим повністю підпадає під владу татарської держави, очолюваної династією Гіреїв. До XVI ст. землеробська Україна-Русь серйозно постраждала від набігів татар. Її захисниками стає козацтво. В кінці XVIII ст., значною мірою, завдяки досвіду боротьби з татарами та військовій майстерності козацтва, Російська імперія здобуває Крим.

Сьогодні в російськомовних засобах масової інформації претензій щодо півострова обґрунтовані тим, що росіяни утвердилися в Криму раніше, ніж тут з'явилися татари, а в Тавриді існувало російське князівство Тмутаракань. Особливо наголошується на тому, що православ'я в Криму з'явилося раніше, ніж іслам. Ці дві тези використовуються як аргумент на користь права первородства на Крим і спростування тверджень нібито анексія Криму, що її вчинила Катерина II, була окупацією. Публікації, що звеличують політику Катерини II в Криму, почастишали після рішення мера Севастополя та міської ради відновити пам'ятник російській царіці в центрі міста.

Присутність на півострові до 2017 р. Чорноморського флоту Росії, що дислокується у бухтах Козача, Карантинна, Південна і Севастопольська і складається з 50 бойових кораблів, понад 120 допоміжних суден, 90 літаків та гелікоптерів, корабельних баз, аеродромів та берегових військ, спричиняє напруження в цьому регіоні. Проросійські сили, які впливають на ситуацію в автономії, ведуть політику, яка неодноразово спричиняла гострі конфлікти з кримськими татарами, загрожує територіальній цілісності України.

Отже, Україна є державою в якій окрім переважаючих чисельно корінних українців проживають інші народи. Більшість національних груп сприймають Україну за батьківщину, як і третина українців — в інших державах і серед інших народів. При цьому слід наголосити, що реальна етнічна картина набагато розмаїтіша, ніж та, що міститься в рамках даної лекції. Будучи громадянами незалежної України, етнічно-національної групи залишаються своєрідними утвореннями з притаманною їм етнічною самосвідомістю та самобутньою культурою.

Література:

1. Богомолов О., Семиволос І. Alter ego імперії: уявлена цивілізація слов'янського Криму // Критика. — 2008, березень. — С. 8–11.

2. *Борисенко В. К.* Етнічний склад населення України // Українська етнологія: Навч. посібник / За ред. В. К. Борисенко. — К.: Либідь, 2007. — С. 60—66.

3. *Заставний Ф.* Географія України: У 2-х книгах. — Львів: Світ, 1994.

4. *Зіневич Н. О.* Цигани в Україні: формування і сучасний стан // Етнонаціональні процеси в Україні: історія та сучасність / О.Б. Беренштейн, Н. А. Зіневич та ін.; За ред. В. І. Наулка. — К.: Голов. спеціаліз. ред. літ. мовами нац. меншин України, 2001.

5. Ісламська ідентичність в Україні / Богомолов О. В., Данилов С. І., Семиволос І. М., Яворська Г. М. — К.: AMES, 2005.

6. *Наулко В. І.* Формування сучасного етнічного складу населення України // Етнонаціональні процеси в Україні: історія та сучасність / О. Б. Беренштейн, Н. А. Зіневич та ін.; За ред. В. І. Наулка. — К.: Голов. спеціаліз. ред. літ. мовами нац. меншин України, 2001.

7. *Пономарьов А.* Українська етнографія: курс лекцій. — К.: Либідь. 1994.

8. *Сергійчук В.* Польська етнічна меншина України // Етнонаціональні процеси в Україні: історія та сучасність / О. Б. Беренштейн, Н. А. Зіневич та ін.; За ред. В. І. Наулка. — К.: Голов. спеціаліз. ред. літ. мовами нац. меншин України, 2001.

9. *Шевченко А.* Росіяни України в контексті етнонаціональних процесів // Етнонаціональні процеси в Україні: історія та сучасність / О. Б. Беренштейн, Н. А. Зіневич та ін.; За ред. В. І. Наулка. — К.: Голов. спеціаліз. ред. літ. мовами нац. меншин України, 2001.

МОДУЛЬ 2

КУЛЬТУРНИЙ РОЗВИТОК

ТЕМА 4

УКРАЇНСЬКА КУЛЬТУРА⁶

План

1. *Культура, її етнічні та національні прояви.*
2. *Мова, як феномен культури.*
3. *Традиційна та сучасна культура України.*

1. КУЛЬТУРА, ЇЇ ЕТНІЧНІ ТА НАЦІОНАЛЬНІ ПРОЯВИ

Поняття «культура» — багатозначне, його зміст залежить від сфер його застосування. Науці відомо до півтисячі визначень поняття «культура». Найбільш загальне філософське визначення: культура — це все те, що створено людством на відміну від того, що створено природою.

⁶ У даній лекції використано праці: *Дзюба І. Між політикою і культурою.* — К.: В-во «Сфера», 1998; *Енциклопедія етнокультурознавства / Ю. Римаренко, В. Г. Чернець та ін.; За ред. Ю. І. Римаренка.* — К.: Державна академія керівних кадрів культури і мистецтв, 2000; *Кримський С. Деякі універсалії української культури // Українська культура.* — 2003. — № 1. — С. 6.; *Культура. Ідеологія. Особистість: Методолого-світоглядний аналіз / Губернський Л., Андрущенко В., Михальченко М.* — К.: Знання України, 2002; *Нельга О. Теорія етносу. Курс лекцій.* — К.: Тандем, 1997.; *Огієнко І. Українська культура.* — К.: Абрис, 1991; *Пономарьов А. Українська етнографія: Курс лекцій.* — К.: Либідь, 1994.; *Попович М. Нарис історії культури України.* — К.: «АртЕк», 1999; *Українознавство: Посібник (М. Тараненко, С. Болтівець, К. Гордиця та ін.).* — К.: КМПУВ ім. Б. Грінченка, 1999.

Матеріальна і духовна культури засвідчують, що у світі не існує таких людських спільнот, яким би не була властива культура. Кожен етнос має свій стиль життя — властиві йому культурно-побутові особливості, що проявляються в матеріальній і духовній культурі, етнічних стереотипах. Кожна культура — це інтерпретація тлумачення життя. Етноси, будучи певними традиційними культурно-побутовими спільнотами, є носіями величезного комплексу етнічних особливостей та специфічної культурної інформації. Саме вони складають основу етнічної культури — ядро своєрідних і специфічних рис, що виконують етноідентифікуючу роль, дають можливість себе протиставити іншим: «ми не такі, як...». У культурі кожного етносу виділяються такі явища, які властиві лише йому, чи навіть окремим його частинам (субетносам, етнографічним групам чи етнографічним районам). Такі риси культури називають етнічними.

Людина, яка несе з минулого в майбутнє властивості свого народу, властивості етнічності, є результатом культурного розвитку етносів і людства. Цим засвідчується культурно-побутова і психологічна єдність кожного з етносів, стиль їхнього життя: японець не може зрозуміти, чому людина ходить в одному взутті на вулиці і вдома; корейцю дивно, якщо хтось відмовиться від собачого, чи котячого м'яса; південний китаець гидує, якщо хтось п'є коров'яче молоко; єврей обуриться, якщо йому запропонувати свинину і т. д. Саме в етнічній культурі спостерігається нерозривна лінія збереження і передачі традиції з покоління в покоління.

Це свідчить, що *етнічна культура — успадкований від предків комплекс господарського і соціального життя, матеріальної і духовної культури, які визначають стиль життя, виконують етноідентифікуючу роль, дають можливість виділити і протиставити себе іншим етносам. Культурно-побутові особливості передаються з покоління в покоління, стають традиційними, стійкими і живуть навіть тоді, коли умови життя етносу змінилися.*

Традиція (лат. traditio — передача, розповідь) — це процес позабіологічної передачі від покоління до покоління усталених культурно-побутових особливостей. Складаються вони в різні історичні епохи у зв'язку з особливостями проживання етносів у своєрідних природно-географічних, соціально-економічних, історико-культурних та інших умовах. Комплекси, сукупності усталених способів господарювання, форми матеріальної і духовної культури суспільного життя і побуту етносів, що передаються

від покоління до покоління в незмінному вигляді, називаємо етнічними традиціями.

Культурно-побутова специфіка і культурне обличчя є дуже важливими критеріями за якими розмежовують етноси. Культурна специфіка етносів — це не лише сукупність традиційно-побутових особливостей матеріальної і духовної культури, що склались у минулому, а й культурні досягнення народу, його внесок у сучасну світову культуру. Нині люди визначають свою належність до того чи іншого етносу по тому, що вони є спадкоємцями культурного надбання свого народу, є продовжувачами його традицій у господарському, суспільному, культурному житті і мистецтві.

Втрата етносом культурно-побутової специфіки є свідченням того, що він сходить з історичної арени як самостійна етнічна спільнота, бо в культурному відношенні починає поглинатися сусідами, асимілюватися ними. Чимало етносів не вимерло біологічно, а зійшли з історичної арени, бо в культурно-побутовому відношенні злилися з сусідніми етносами.

У вітчизняній науці склалося так, що інтереси дослідників концентрувалися переважно на вивченні етнічної культури (традицій, звичаїв, обрядів, ритуалів), залишаючи осторонь осмислення національної культури. Коли ж про неї все-таки йшлося, то здійснювалося це, як правило, з односторонніх позицій, у рамках ідеологізованих концепцій. Зокрема, більшовицька культурна програма полягала в тому, щоб створити нову культуру, гідну нового суспільства. Ця культура мала бути вищою за всю попередню культуру людства настільки, наскільки нове суспільство буде досконаліше і справедливіше за всі попередні. Але мета була утопічною, а засоби злочинними (тим більше, що для « нової » культури доводилося розчищати місце, усуваючи ті культурні елементи і явища, які « заважали »). В результаті, ми не можемо навіть дати чіткого визначення того, що ж являє собою національна культура, і це при тому, що у сучасній публіцистиці це слово — найпопулярніше. Науковці ж, як і колись, намагаються уникати цього терміна, застосовуючи більш нейтральні поняття — традиційно-побутова або ж народна культура. Але вони радше придатні для традиційного суспільства, етнонаціональні процеси в якому ще не пробуджені.

У сучасній науці існують дві основні точки зору на національну культуру. Прихильники першої твердять, що національну культуру може мати лише той народ, який має або принаймні мав у минулому власну державу. З іншої точки зору, фактор державно-

сті не є обов'язковим для виникнення й розвитку національної культури, хоча його наявність відіграє позитивну роль у цьому процесі. Наприклад, не можна заперечувати наявність шотландської культури, відмінної від англійської чи ірландської, хоча традиції національної державності Шотландія позбавлена протягом багатьох століть. У зв'язку з цим, дослідники проблем національних культур відзначають, що *найважливіший механізм самозбереження культури, є продуктом розвитку не держави, а етносу. Держава може бути суто політичним об'єднанням різних народів, кожний з яких має, зберігає й творить власну культуру.*

Національну культуру не можна обмежувати рамками лише традиційного, оскільки відбувається постійна взаємодія нового й старого, тобто інновацій і традицій, а поряд із національно-специфічними особливостями існують та розвиваються загальнолюдські, які стають надбанням усіх народів. На думку сучасного українського філософа С. Кримського: «Нація, на відміну від етносу, який може вести й ізольоване існування, характеризується саме виходом народу на арену світової історії, знайдення свого досвіду творення загальнозначущого...».

Можна сказати напевно, що народна творчість і саме життя народу визначили характер професійного мистецтва на Україні. Адже українська література починалася з творів про народне життя, український професійний театр — із п'єс про народне життя, образотворче мистецтво — з народних картин «Козак-бандурист» і «Козак Мамай», а творчість простих українських селянок Катерини Білокур і Марії Приймаченко стоїть в одному ряду з професійними митцями. Між високим народним і високим професійним мистецтвом не існує непереборних кордонів.

У творенні української культури брали участь усі соціальні верстви суспільства, як і, до речі, представники усіх народів, що живуть серед українців. І тому культура України — це творча спадщина і сина молдавського господаря, видатного політичного, церковного й освітнього діяча Петра Могили, і одного з засновників Слов'яно-греко-латинської академії білоруса Симеона Полоцького, і полотна росіянина Іллі Рєпіна, який оспівував героїчне минуле України, і полум'яні вірші поляка Юліуша Словацького, і пронизані теплим гумором твори єврея Шолом-Алейхема, і малюнки «чужинки з чистим серцем» — француза Деля-Фліза. Це і наукові здобутки француза Гійома Левассера де Боплана, німця Зігмунда Герберштейна, поляка Зоріяна Доленги-Ходаков-

ського, шведки Софії Русової, грузина Миколи Цертелєва, росіянки Олександри Єфименко...

Проблема вивчення історії української культури постає насамперед як проблема національного самоусвідомлення з усіма її позитивами та «хворобами зростання». Українська національна культура пройшла складний шлях, увібравши в себе кращі надбання минулого, збагатившись культурами інших народів і збагативши світову культуру. На цьому шляху було багато досягнень і втрат. *Українська національна культура є узагальненим вираженням творчих зусиль усього українського народу, його світо розуміння, релігії, моралі, художнього мислення, науки і філософії. І водночас — видом самореалізації.* Культура стає способом вираження національної ідентичності та виявлення сенсу буття народу.

Отже, *національна культура — категорія не етнічна, а етносоціальна. Це система національних символів, в яких у концентрованому вигляді виражені гасла, етносоціальні сподівання та національні інтереси. Вона пов'язана з певним станом національного розвитку — загальним національним піднесенням та спалахом національної самосвідомості. Саме у такі історичні моменти і формується національна культура — свого роду вибух духовності нації. Він не тільки концентрує сплеск національного життя, а й тривалий час слугує джерелом, яке живить культуру у більш спокійні періоди, включаючи певні спади національного розвитку.* Яскраво виражену національну культуру здатний мати не кожний етнос. Спади у розвитку культури не є трагедією для нації, а становить обов'язковий компонент механізму її розвитку, період накопичення духовно-національного потенціалу народу.

2. МОВА, ЯК ФЕНОМЕН КУЛЬТУРИ

Серед факторів, що найактивніше впливають на формування національної свідомості будь-якого народу, найважливіше місце посідає культура та її окремі елементи. Пріоритет серед цих елементів належить мові. Видатний вітчизняний філософ і філолог О. Потебня розглядав мову не тільки як етнодиференціюючу, а й як етноформуючу ознаку будь-якого народу. При цьому «етнічна специфіка полягає не в тому, що виражається, а в тому, як виражається». З цього положення випливає ряд наслідків:

- 1) втрата народом своєї мови рівнозначна денационалізації;
- 2) двомовність у ранньому дитячому віці призводить до маргіналізації;
- 3) культурний та, зокрема, мовний розвиток у ранньому віці сприяє розвитку національної свідомості.

Мова є однією з основних ознак етносу. Динаміка етномовних процесів віддзеркалює особливості етоногенезу. *Мова — це знакова система будь-якої фізичної природи, яка виконує пізнавальну та комунікативну функції людського буття.*

За своєю природою мова — явище соціальне. За своєю фізіологічною основою мова виступає як друга сигнальна система (за І. Павловим). Вона формує свідомість. Саме завдяки існуванню мови можливе абстрактне мислення.

Мова є сховищем знань, здобутих впродовж історії розвитку етносу та виступає засобом передачі соціального досвіду від покоління до покоління. Мова — це не лише засіб спілкування, але й природний резервуар інформації про світ і, насамперед, про власний народ.

Ідея про взаємозв'язок мови та етносу вперше отримала оформлення в працях німецького мовознавця і філософа Вільгельма Гумбольдта. Він висловив думку про нерозривність мови та людського способу життя, мови та світогляду. Подальшої розробки ця ідея В. Гумбольдта отримала в працях українського мовознавця О. Потєбні, який відстоював необхідність збереження і розвитку національної мови, як найглибшої «стихії» народного буття. Він обстоював думку про зв'язок між культурою і мовою народу.

Потенційно всі мови світу здатні передавати людську думку, але кожна мова неповторна у відображенні дійсності.

Про національну мову як феномен культури неодноразово говорив І. Огієнко. У своїй праці «Українська культура» він писав: «Мова — це наша національна ознака, в мові — наша культура, ступінь нашої свідомості. Мова — це форма нашого життя, життя культурного і національного організування. Мова — душа кожної національності, її святощі, її найцінніший скарб... Звичайно, не сама по собі мова, а мова, як певний орган культури, традицій... і поки живе мова — житиме й народ, його національність. Не стане мови — не стане й національності: вона геть розпоршиться між іншим народом».

Вчені схильні думати, що характер нації визначає своєрідність його мови. А сам він є похідним від географічних особливостей території поселення народу, його історичного розвитку, своєрід-

ності формування нації, обставин її життя. Втім, коли мова склалася, вже вона починає впливати на вироблення рис національного характеру. Національна ментальність міститься в думці, а думка в свою чергу відбивається в мові. Звідси можна зробити висновок, що національна ментальність є змістом кожної національної мови, а остання формою цієї ментальності.

Мови народів, що живуть у горах, насичені і перенасичені приголосними, і, навпаки — тих, які оселилися на берегах морів і океанів, — надміру багаті на скупчення голосних. В іберсько-кавказькій мові на 80 приголосних звуків є лише два голосних. На противагу цьому в полінезійській мові народу маорі в Новій Зеландії на чотири — п'ять і навіть шість голосних припадає один — два, а то й нема жодного приголосного звуку.

Носії мови свідомо або підсвідомо відбили в ній своєрідність свого середовища: гірські народи — твердість, гуркіт лавин; океанські — переливчастість водної стихії, її м'якість, плинність. Це характеризує не лише звучання слів, фонетику мови, але і її лексику. Різні мови дивляться на світ зовсім по-різному, кожна зі своєї точки зору. Мова відображає ментальність, оскільки є засобом формування думки — людина мислить у мовних формах, які мають свою особливість, свою логіку. Щоб переконатися в цьому, варто простежити етимологію деяких українських і російських слів:

ВИХОВАТИ — заховати від зла
ВОСПИТАТЬ — выкормить
ЛІКАРНЯ — лікувати, давати здоров'я
БОЛЬНИЦА — терпеть боль, страдать
ПОДРУЖЖЯ — дружба, приязнь
СУПРУГИ — сопряженная, запряженная пара
ШАНУВАЛЬНИК — пошана, повага
ПОКЛОННИК — поклонение

Українська мова склалася переважно в умовах рівнини, а російська — в смузі лісів. Для позначення простору росіянам достатньо одного слова — «горизонт», дуже рідко «окоем». В українській мові виникла ціла низка слів-синонімів: крім горизонту, ще обрій, виднокруг, видноколо, крайнебо, небокрай, овид.

Особливості формування української нації є те, що її роздирали на частини Росія, Литва, Польща, Австро-Угорщина — це з одного боку мало негативні наслідки, а з іншого сприяло зростанню словникового ресурсу української мови, розширенню та зміцненню лексики. Зокрема, наша мова багата синонімами. Так, у російській мові вживається слово «ждать», у польській «че-

каць», в українській і «ждати», і «чекати». Так само, як слова «хазяїн» і «господар» тощо.

Загальновідомі ліризм, поетичність української мови, що відображає риси характеру народу. Навіть російськомовні письменники українського походження, зокрема, М. Гоголь, назвав «Мертві душі» поемою, ввів у неї ліричні відступи, що не притаманні російській літературі. Українська мова дає простір для віршування, носить співучий, пісенний характер, яскраво відбиваючи ці риси національної ментальності. Цьому сприяє ряд особливостей української мови, зокрема варіативність в ній слів типу «гуляє — гуля», «співає — співа», «працювати — працювать», «червоні — червоніі» тощо. Це створює величезні можливості для різноманітної ритмізації, і не лише поетичної, а й прозової мови. Так само працюють на це чергування на початку і в кінці слів «із — з — зі», «в — у — уві — ві» тощо. Індивідуальна риса української мови — її ікання: в російській мові — «кось», «хлєб», «алтарь», в українській — «кінь», «хліб», «вівтар». Властивість нашої мови гумористичність, сарказм: «Я вже вигрошився, а тому зовсім безгрішний».

Всі мови, як і їх носії, від природи наділені неповторною, єдиною в світі цілісністю. В процесі розвитку вони змінюють свій кількісний і якісний склад, елементи структури, але при цьому зберігають саму структуру. Кожна мова органічно асимілює лише те, що відповідає її духовному ладові, інше ж поповнює її арсенал тільки як функціональні елементи для міжнародного спілкування. Як і люди, мови можуть вступати в найуніверсальнішу взаємодію, однак і при цьому справжні мови, а не штучно «збагачені» не втрачають своєї неповторності (внутрішнього ладу): вони або відстоюють свій суверенітет, або гинуть.

Мовознавці А. Бурячок та І. Юрчук стверджують, що в Київській Русі існувала церковнослов'янська або староболгарська мова, якою Кирило і Мефодій переклали богослужбові книги і якою вели богослужіння після прийняття християнства. Але основною розмовною мовою народу, який заселяв простори від Закарпаття до Дону й від Прип'яті до Причорномор'я, була українська мова, яка відрізнялась від сучасної, проте, зазнавши змін, дійшла до наших днів. Про союз українських племен і їхню мову, які згодом утворили український народ, можна вже говорити, починаючи з VI століття. Церковнослов'янська мова, ставши літературною в Київській Русі, поступово видозмінюється, вбираючи дедалі більше місцевих, тобто українських рис. Про це, зокрема, свідчать написи київських графіті XI—XIII ст.

З рукописного напівуставу розвинувся скоропис, а в книжному письмі — напівуставна графіка. Український скоропис відрізняється від російського та білоруського накресленням літер, з'єднанням їх, розміром тощо.

Друкарство, що виникло в Україні в XVI ст. (перша друкована книга «Апостол» з'явилась у Львові 1574 р.), використовувало теж кириличну азбуку. На початку XVIII ст. внаслідок реформи азбука була спрощена й удосконалена, нею почали друкувати світські книги, тому вона дістала назву громадської. У цьому письмі числа, які позначалися кириличними літерами, замінені арабськими.

Орфографія української мови в царській Росії не була вироблена, оскільки українська мова зазнавала постійних переслідувань і заборон. Першою працею, в якій закладалися основи українського правопису, була «Грамматика малоросійського наречія» (1818 р.) О. Павловського. У ній вживалася буква і на позначення звука [і] (чоловік, віль, тін), буквосполучення дж, дз (джерело, дзвін), звук [г] передавався буквосполученням кг (кгуля) тощо.

Подальша робота над правописом пов'язана з виробленням його принципів, перевагу віддавали то фонетичному, то етимологічному. Так, в Східній Україні значного поширення набула так звана кулішівка фонетичний правопис, укладений П. Кулішем, а в Західній — пристосований до місцевої вимови фонетичний правопис Є. Желехівського, так звана желехівка

У Галичині значну роль у формуванні українського правопису зіграв альманах «Русалка Дністрова» (1837 р.). Його автори М. Шашкевич, Я. Головацький та І. Вагилевич вперше в Галичині запровадили громадську азбуку, у сучасному значенні вживали букви : та буквосполучення «йо» і «ьо».

У XIX ст. було відомо ще багато різних систем українського правопису, всі вони (А. Метлинського, М. Гатцука, К. Шейковського, М. Драгоманова та ін.) відіграли певну роль у становленні орфографії української мови. Проте в 1863, а згодом і в 1876 р. українське письмо заборонене царським урядом, і аж до 1905 р. навіть деякі оригінальні українські твори друкувалися російською азбукою. Найфундаментальніше у дореволюційній українській лексикографії видання «Словаря української мови» здійснив Б. Грінченко, працюючи над яким, письменник замінив собою цілу мовознавчу інституцію.

Отже, офіційно схваленого й обов'язкового для вжитку українського кодексу орфографії не було. Це не давало можливості

українській мові виконувати необхідні суспільні функції. Тому 1921 р. дано «Найголовніші правила українського правопису», створені УАН під керівництвом академіка А. Кримського і схвалені державою.

Невеликі за обсягом «Найголовніші правила», звичайно, не охопили всіх питань правопису, проте відіграли значну роль у нормуванні української орфографії. Новий повний орфографічний кодекс, яким і тепер в основному послуговується українська діаспора (відомий як «скрипниківський», його затвердив нарком освіти УРСР М. Скрипник), вийшов 1928 р. У ньому поєдналися східноукраїнські (відносно більшої частини правил) та західноукраїнські (щодо правопису іншомовних слів) традиції.

Над правописом працювали визначні українські мовознавці Л. Булаховський, В. Ганцов, М. Грунський, М. Калинович, акад. А. Кримський, О. Курило, М. Наконечний, І. Свенціцький, О. Синяковський, С. Смаль-Стоцький, М. Сулима, Є. Тимченко та ін.

За обсягом і повнотою висвітлення проблем цей правопис став значним явищем у нормалізації української мови.

Наступне видання правопису 1933 р. фактично відкидало попереднє у дусі того часу як ідеологічно неправильне. У ньому докорінно змінено правопис іншомовних слів, усунуто з українського алфавіту літеру г і т.п. Він був обов'язковим до 1946 р., коли вийшов новий «український правопис». Друге його видання здійснено в 1960 р. У третьому його виданні (1990 р.) уніфіковано правопис власних назв, написань разом і через дефіс, зменшено число винятків з деяких правил, переглянуто правопис іншомовних слів, поновлено традиційну українську абетку. Четверте видання «Українського правопису» здійснено в 1993 р. В нову редакцію його внесено ряд змін, зумовлених безперервним розвитком, удосконаленням мови. Загалом із наявного орфографічного кодексу усунули все, що застаріло, нечітко сформульоване, суперечливе.

Літературна мова — це оброблена майстрами (письменниками, вченими, іншими групами освічених осіб), унормована, відшліфована форма загальнонародної мови. Нею користуються в державних і громадських установах, науці, освіті, техніці, газетах і журналах, театрі, кіно, на радіо і телебаченні. Літературна мова обслуговує всі сфери суспільної діяльності людей, тому вона має багатий і різноманітний словниковий склад, розвинену систему форм слів, типів словосполучень і речень, усталеність у наголошуванні слів, способах творення їх за допомогою префіксів, суфіксів тощо. Українська літературна мова тільки унорму-

валась освіченою частиною українців; проте вона створювалась усім українським народом упродовж усього його історичного життя, багатовікового розвитку його матеріальної і духовної культури.

Не слід ототожнювати поняття «національна мова» і «літературна мова». Національна мова охоплює літературну мову, різні місцеві (територіальні) діалекти, професійні і соціальні жаргони, суто розмовну лексику.

«Найстаріша наша літературна мова не була живою українською мовою, оскільки це була мова церковнослов'янська, що прийшла до нас разом із християнством, — зазначає А. Кримський, — проте жива наша мова вдиралася в літературну церковнослов'янщину і змінювала потроху чужий правопис так, що він був легшим для нашої людності». І це зрозуміло, бо «переписчики багато чого змінюють в правопису, вносячи риси своєї власної вимови» (те саме відбувалось у сербів, болгар). Тож, проаналізувавши писемні пам'ятки Київщини XI—XII століть, дослідники знайшли в них численні риси саме українського живого мовлення.

Початком нової української літературної мови умовно вважається 1798 р., коли вийшли з друку три перші частини славнозвісної поеми «Енеїда», в якій уперше й досить повно зображено тогочасне українське життя, з великою силою забриніла народна українська мова, відповідно опрацьована письменником. Тому І. Котляревського вважають зачинателем нової української мови. Саме він першим широко використав народнорозмовні багатства переважно полтавських говорів, глибокий національний зміст і естетику усної народної творчості східних регіонів України.

У першій половині XIX ст. вийшли перші збірки українських пісень, записаних з народних уст, різноманітні за жанром і формою художні твори українських письменників (Г. Ф. Квітки-Основ'яненка, П. П. Гулака-Артемовського, Є. П. Гребінки, Л. І. Боровиковського, Я. Головацького, М. Шашкевича, І. Вагилевича).

Процес становлення української літературної мови на живій народній основі завершив великий поет, мислитель Тарас Григорович Шевченко. Він став основоположником української літературної мови.

Взявши українську народну мову за основу, Т. Г. Шевченко поєднав її різнотипні стильові засоби (книжки, фольклорні, іншомовні елементи) в єдину чітку мовностилістичну систему.

Внаслідок цього українська літературна мова стала придатною для висловлювання найскладніших думок і найтонших почуттів. Великий Кобзар відкрив перед українською літературною мовою необмежені перспективи дальшого розвитку.

Продовжувачі Шевченківських традицій Панас Мирний, Леся Українка, Іван Франко, Михайло Коцюбинський творчо розвивали і збагачували рідну мову. Провідні діячі української науки другої половини XIX — початку XX ст. Б. Грінченко, К. Михальчук, А. Кримський науково розробляли українську літературну мову — укладали граматики, словники, визначали її правописні норми. Усі вони боролися за надання українському народові права вільно користуватися рідною мовою.

Розвиток сучасної української літературної мови суттєво уповільнився вже на зламі 20—30-х рр. XX ст., з утвердженням у державному житті культу особи Й. Сталіна і пов'язаної з його іменем політики русифікації усіх неросійських народів, особливо українського та білоруського, мови яких близькі між собою. Ця обставина, як і привілейоване становище російської мови в Союзі, а також пропагована за часів Й. Сталіна, М. Хрущова, Л. Брежнєва хибна теорія злиття всіх радянських націй і народностей в одній радянській спільності з однією російською мовою, що нав'язувалась їм як друга рідна мова, — все це значною мірою загальмувало розвиток української та інших мов, прирекло ці мови на пасивне й обмежене використання в державному житті, науці, художній літературі, перетворювало їх на мови переважно побутового і селянського вжитку.

Історична доля українського народу змінилася з проголошенням незалежності України, хоча й сьогодні мовна проблема не знята, є засобом численних політичних спекуляцій.

3. ТРАДИЦІЙНА ТА СУЧАСНА КУЛЬТУРА УКРАЇНИ

Із часів первіснообщинного ладу на сучасній території України відомі статуетки з бивня мамонта, унікальні житла періоду палеоліту (Мізинська стоянка на Чернігівщині), петрогліфи Кам'яної Могили в Приазов'ї різних епох, антропоморфні стели бронзового віку. Про високий рівень найдавнішого мистецтва свідчать пам'ятники трипільської культури, пов'язані з культом землеробства. Самобутністю відзначалася культура скіфів, сарматів та інших народів, які в подальшому відчували вплив антич-

них міст-країн Північного Причорномор'я (VI ст. до н.е.— IV ст. н.е.).

Давньоруська культура формувалася на основі надбань східнослов'янських племен. В епоху Київської Русі високого рівня досягають архітектура і монументальний живопис (Софійський собор, Михайлівський Золотоверхий монастир, Успенський храм Печерського монастиря в Києві, Спаський собор у Чернігові та ін.), зароджуються й удосконалюються писемність і прикладне мистецтво, дальшого розвитку набуває усна поетична творчість, витоки якої сягають світоглядних уявлень та обрядовості праслов'янських часів.

Із формуванням української народності складається її самобутня культура. У XV—XVII ст. в образотворчому мистецтві України виникають нові жанри — портрет, пейзаж, історична, побутова картина. Поряд із настінним розписом на релігійну тематику та іконами з'являється жанр батального живопису, в якому знаходять місце ідеї визвольної боротьби українського. З появою книгодрукування починається розвиток гравюри (друкарні у Львові, Острозі, Києві, Чернігові, Почаєві та ін.). Пануючими стилями у XVI—XVIII ст. стають місцеві варіанти ренесансу і барокко. У плануванні міст з'являється регулярна забудова, поряд із дерев'яною архітектурою — кам'яна, виникають визначні культові та фортифікаційні споруди.

Наприкінці XVIII — на початку XIX ст. образотворче мистецтво в Україні розвивається у напрямі класицизму, потім романтизму. Чимало вихідців з України, у майбутньому відомих художників, пройшли навчання у Петербурзькій Академії художеств (А. Лосенко, І. Мартос, Д. Левицький, В. Боровиковський, А. Куїнджі). Цю ж Академію закінчив Тарас Шевченко — засновник критичного реалізму в українському образотворчому мистецтві.

Наприкінці XIX — на початку XX ст. дальшого розвитку набуває портретний, жанровий та пейзажний живопис. Національною самобутністю відзначаються полотна українських художників цього періоду — К. Трутовського, М. Пимоненка, О. Мурашка, С. Васильківського, І. Труша, О. Новаківського, а пізніше — О. Сластіона, Г. Нарбута, О. Кульчицької. Не лише всесвітньовідомі «Запорожці» І. Рєпіна, а й полотна І. Айвазовського, М. Ге, І. Крамського, М. Ківшенка, М. Ярошенка, братів Маковських та інші — були присвячені Україні.

Після включення України до складу СРСР попри ідеологічні догми, в творах українських художників чільне місце посідають

теми історичного минулого, краси рідного краю, праці. Такі полотна, як «Хліб» Т. Яблонської, «Думи мої, думи мої...» М. Божія, «Повернення» В. Костецького, «На місці колишніх боїв» В. Задорожного та багато інших, стали загальновідомими. Сформувались мистецькі школи, найсильнішими з яких були: київська, харківська, одеська та львівська, які здобули визнання, зокрема, і за межами України.

Значного розвитку в Україні досягло декоративно-прикладне мистецтво. Поруч із традиційними (художній розпис, вишивка, килимарство, декоративне ткацтво, різьблення по дереву, металу, кості, плетення, декоративна кераміка) виникають нові його види: монументальна декоративна скульптура (Закарпаття), підлаковий розпис (Петриківка на Дніпропетровщині), розпис на порцеляні, декоративний живопис. У ряді районів на основі місцевих традицій створені художньо-промислові арт-ілі (Кролевець, Опішня, Решетилівка, Косів та ін.).

Професійна музика на території України формувалася на основі звукових образів стародавніх слов'ян. Зображення музикантів знаходимо на фресках Софійського собору у Києві. Деякі пісні («А ми просо сіяли», «Ой, весна, весна та весняночка») вважаються пам'ятками музичної культури Давньоруської держави. Високого художнього рівня досягла церковна музика — як одноголосна (ірмологіони), так і особливо багатоголосна (партесні співи). У XV—XVI ст. зародилося кобзарське мистецтво, широко популярним став народний героїчний епос — думи. У XVIII ст. виникають перші співацькі капели, кріпацькі оркестри, оперні та балетні трупи. Найбільш відомі серед українських композиторів того часу — М. Березовський, А. Ведель і Д. Бортнянський. Наприкінці XVIII ст. з'являються перші симфонічні твори («Українська симфонія» і симфонія соль-мінор з «казачком» невідомих авторів), а також романси. У 1862 р. була поставлена перша українська опера — «Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського. Основоположником української музичної класики вважається М. Лисенко — автор опер, романсів, пісень, інструментальних творів, збирач і дослідник музичного фольклору. На українські теми писали російські композитори-класики М. Глінка, П. Чайковський, М. Мусоргський, М. Римський-Корсаков; українські народні мелодії використовували Л. Бетховен, Ф. Ліст, А. Дворжак, Ф. Шопен.

У повоєнний період найвищих вершин українська пісня сягнула завдяки буковинському композиторові, автору славнозвісної Червоної рути» В. Івасюку, доля якого була яскравою і трагіч-

ною. Ще під час навчання у Львівській консерваторії (1973—1979 роках), у 1977 р. у видавництві «Музична Україна» виходить велика збірка його пісень. Тоді ж він здійснює керівництво записом платівки-гіганта «Софія Ротару співає пісні Володимира Івасюка» (1977 р.). У період з 1977 по 1979 роки композитор написав кантати на вірші М. Рильського і П. Тичини «Зустрічайте мене — я ваш син», на вірші Р. Братуня оперету «Одруження журналіста» та цілий ряд нових пісень. Завдяки композиторові традиційна українська пісня набула небувалої популярності.

У цей же час під впливом західної музики виникають нові неформальні явища молодіжної культури: джаз, поп-арт, рок. В Україні серед неформальних музичних течій, що виникли у 1960—1980-х роках, виділяють три основні етапи.

Перший етап почався ще у 1950-х роках, коли з'явилися перші джазові виконавці та прихильники рок-н-ролу. В Україні це була музика з одного боку заборонена, а з іншого — вважалася ознакою вишуканості і мала шанувальників серед радянської мистецької еліти. Оскільки існував такий попит, через «Київконцерт» на гастролі запрошували багатьох західних кумирів. До любителів джазу в Україні належали члени Спілки композиторів УРСР М. Скорик, К. Винницький. Джаз культивували у Київській вечірній музичній школі ім. К. Стеценка.

З другої половини 1960-х років в Україні виникає новий музичний напрямок — рок-музика (радянський еквівалент — вокально-інструментальний ансамбль (ВІА). З 1966 р. по всій Україні з'являються десятки колективів, зокрема, такі популярні, як: чернівецька «Смерічка», львівська «Ватра», київський «Еней», «Кобза» тощо. На початку 1968 р. відбулись перші конкурси: «Биг-біт» за участю ВІА у Києві в кафе «Мрія», у технікумі зв'язку, на сьомому поверсі головної пошти — фестиваль «Сьоме небо», що став кульмінаційною точкою цих процесів.

На початку 1980-х почалися гоніння, внаслідок яких з середини 1980-х українська рок-музика другої хвилі почала згасати. З 1986 р. розпочався новий етап розвитку української музики. Великою популярністю користувались барди Триzubий Стас, А. Панчишин, В. Морозов, групи «Брати Гадюкіни», «Рутенія», «Кому вниз» тощо. З другої половини 1990-х дедалі більше зростає популярність груп: «Океан Ельзи», «Плач Єремії», «Мертвий Півень», «Мандри», «Гайдамаки», Пікардійська терція» та багатьох інших, які розвиваються на основі поєднання традиційної української музичної культури, академічних класичних канонів та сучасних світових музичних тенденцій.

Активно розвивається оперне мистецтво. У 1809 р. в Одесі було відкрито перший постійний оперний театр. Згодом такі театри з'явилися в Києві та Харкові. З другої половини XIX ст., починають функціонувати музичні школи.

У XX ст. створені державні оперні й музично-драматичні театри та інші творчі організації. Далеко за межами України відомі імена видатних українських співаків М. Литвиненко-Вольгемут, І. Паторжинського, З. Гайдай, Б. Гмирі, Є. Чавдар, Д. Гнатюка, Є. Мірошніченко, Б. Руденко, М. Стеф'юк, А. Солов'яненко, а також В. Гришка, В. Лук'янець, В. Степової та ін.

Нині в Україні — три консерваторії, музично-педагогічний інститут, інститут мистецтв, два інститути культури, 33 музичних і 26 культосвітніх училищ, близько 1260 музичних шкіл. Серед професійних колективів широко відомі Державна заслужена академічна капела «Думка», Державна капела бандуристів, Державний заслужений академічний український народний хор ім. Г. Верьовки, Державний заслужений симфонічний оркестр України.

Розвиток балетного мистецтва в Україні розпочався наприкінці XVIII ст. у кріпацьких театрах. Але набагато раніше сформувалися особливості самобутньої української народної хореографії (типові танцювальні рухи — присядки, стрибки, повзунці, дрібушки, голубці та ін.). Для України характерні три основних танцювальних жанри: хороводний, побутовий та сюжетний. Танці відтворювали трудові процеси («Просо», «Шевчик»), історичне минуле («Аркан», «Опришки»), родинні взаємини, кохання («Нелюб», «Чорнуха»), явища природи («Гонивітер»). На основі традиційних створюються сучасні танці. Широко відоме мистецтво Державного академічного заслуженого ансамблю танцю України ім. Вірського, численних самодіяльних колективів.

Українське театральне мистецтво своїм корінням сягає народної творчості праслов'янських племен. Елементи театру були ще у найдавніших обрядах та іграх, пізніше — у мистецтві бродячих акторів-скоморохів, відомих із часів Київської Русі. У XVI—XVII ст. в Україні виникає так званий шкільний театр. Його розквіт пов'язаний з Київською академією, в стінах якої були поставлені драматичні твори Феофана Прокоповича. З другої половини XVIII ст. відомі вистави народного лялькового театру — вертепу, який був передтечею українського комедійного театру.

Наприкінці XVIII ст. на західноукраїнських землях виникають перші професійні трупі. У другій половині XIX ст. професійні

драматичні театри з'являються у Харкові, Києві, Львові, Полтаві, Одесі та інших містах. У їх репертуарі поряд із п'єсами, які йшли російською мовою, а на західноукраїнських землях — польською, з'являються твори І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка. Початок українського національного професійного театру пов'язується з постановкою 1819 р. у Полтавському вільному театрі спектаклів «Наталка Полтавка» і «Москаль-чарівник» І. Котляревського.

Розвиток українського театру другої половини ХІХ — початку ХХ ст. невідривний від творчості видатних акторів та режисерів М. Кропивницького, М. Старицького, І. Карпенка-Карого, М. Заньковецької, М. Садовського, П. Сакаганського, про яких К. Станіславський писав як про блискучу плеяду майстрів, чиї імена вписані золотими літерами у скрижалі світового мистецтва.

Після більшовицького перевороту 1917 р. професійні драмтеатри були націоналізовані. У 1919 р. було створено Перший державний драматичний театр УРСР ім. Т. Г. Шевченка у Києві (пізніше — Український драматичний театр ім. І. Франка), з'являються театри для Дітей та юнацтва, пересувні робітничо-селянські театри. Надзвичайно плідною була діяльність актора і режисера, реформатора українського театру Л. Курбаса, драматургів М. Куліша, І. Кочерги, І. Микитенка, Ю. Яновського, О. Корнійчука. Усього в Україні працює близько 100 професійних драматичних театрів. Серед режисерів-новаторів виокремлюються постаті С. Данченка, В. Козьменко-Делінде, Р. Віктюка, акторів Б. Ступки, А. Роговцевої, Б. Бенюка та багатьох інших.

Народження кіномистецтва в Україні датується 90-ми роками ХІХ ст., коли в Одесі були продемонстровані перші хронікальні фільми. Згодом з'являються художні стрічки. Однак постійне виробництво повнометражних фільмів розпочалося тільки з 1923 р. (фільм «Остап Бандура» режисера В. Гардіна за участю М. Заньковецької). У період німого кіно було створено ряд стрічок, які увійшли в історію кіномистецтва, зокрема фільм О. Довженка «Звенигора» (1928 р.).

Кращі фільми українського кінематографа — серед них «Земля», який на Всесвітній виставці у Брюсселі був визнаний одним із 12 кращих фільмів усіх часів і народів, «Арсенал», «Іванна», «Тіні забутих предків» (101 міжнародна нагорода), «Воєнно-польовий роман», «Вавілон-XX», «Криниця для спраглих», «Камінний хрест», «Польоти уві сні та наяву» — відомі вітчизняно-

му і зарубіжному глядачеві. Серед сучасних, на жаль, нечисельних успіхів: художній фільм О. Саніна «Мамай», О. Янчука «Залізна сотня», «Нескорений», «Митрополит Андрей», М. Машенка «Вінчання зі смертю», Р. Синька «Сад Гетсиманський» тощо.

Значного розвитку досягло українське хронікально-документальне, науково-популярне та мультиплікаційне кіно. Фільми «До таємниць довголіття», «Мова тварин», «Сім кроків за горизонт» та інші відзначені низкою міжнародних нагород. Сучасними здобутками є роботи С. Буковського, зокрема, «Війна. Український рахунок», а також документальний багатосерійний цикл «Невідома Україна» тощо.

В Україні набувають дальшого розвитку інші жанри і форми мистецтва — естрада, цирк, авторська пісня тощо, які також є важливим виявом національної культури.

На основі народних витоків сформувалася українська література. Серед імен поетів і письменників минулого, які піднесли українську літературу до світового рівня: Григорій Сковорода, Іван Котляревський, Іван Нечуй-Левицький, Панас Мирний, Василь Стефаник, Ольга Кобилянська, Леся Українка, Михайло Коцюбинський і передусім такі велетні, як Тарас Шевченко та Іван Франко.

Для її розвитку багато зробили П. Тичина, М. Рильський, В. Еллан-Блакитний, М. Хвильовий, О. Олесь, М. Бажан, В. Сосяра, М. Зеров, Остап Вишня, О. Гончар, Ю. Яновський, А. Малишко, М. Стельмах, Г. Тютюнник, Ю. Смолич, В. Стус, Л. Костенко та багато інших. Серед наших сучасників, які здобули визнання також і за межами України: А. Курков, О. Забужко, Ю. Андрухович, М. Матіос.

Книгодрукування в Україні тісно пов'язане з історією загальнослов'янської культури (першодруки Івана Федорова у Львові, друкарні при братських монастирях). Як вказує український митрополит і вчений І. Огієнко: «На Україні в віки XVI—XVII була сила друкарень і вони книжками своїми вкрили увесь наш край... Коли пішла у нас на Україні боротьба за свою віру, друкарні багато допомогли у цій справі, — вони постачали десятки тисяч книжок, що бадьорили українців і закликали їх крєпко боронити стару свою віру. Друкарні ці випускали і наукові твори, такі книжки, що навчали народ, що розганяли темноту людську.

В історії культурного життя України ці наші перші друкарні мають велику вагу, — вони допомогли Україні крєпко звестись на ноги і визнати себе окремим народом. Таке ж значіння мають ці друкарні навіть для всього славянського мира, бо Україна дов-

го постачала книжки всім православним слов'янам». У 1685 р. українську церкву було підпорядковано Москві і саме з цього часу почались заборони українцям на видання книжок рідною мовою. Зокрема, у 1677 р. патріарх Іоаким дав наказ видирати з української книги листки, бо їх зміст відрізнявся від московських. Так почалася цензура української книги, яка має довгу історію і вкрай руйнівні наслідки.

Сучасне книговидання в Україні набирає обертів, проте має низку серйозних проблем. На відміну від 1960—1980-х років, коли держава була замовником і розповсюджувачем мистецької продукції, з 1990-х років — книговидання стало індустрією економіки, держава — посередником між автором і читачем, оскільки законодавчо регулює ці відносини. Проте, українська книжка через відсутність відповідних законів за своєю чисельністю суттєво поступається російській. На цьому Україна щороку втрачає близько 100 млн неоподаткованих доларів, які йдуть в Росію за їх друковану продукцію, яку читають в Україні (Росія ще в 1995 р. прийняла закон про звільнення від оподаткування національної книгопродукції). Як наслідок — тираж української книги — 2 тис., в Угорщині, Польщі — 10 тис. Окрім того, катастрофічно скорочується кількість книгарень, бібліотек, читачів. За офіційними даними в Україні на сьогодні залишилось всього лише близько 200 книгарень, на півдні України у Херсонській області на 10 тис. мешканців припадає 5 бібліотек, читає літературу лише 10—15 млн українців. На жаль, ця статистика має тенденцію до прогресування.

Джерела наукових знань також слід шукати у духовній культурі Київської Русі, у світоглядних уявленнях давніх слов'ян. Важливу роль у формуванні української науки відіграли раціональні знання, набуті народом протягом віків. Цікаво, що перший університет у Росії — Московський створено у 1775 р., а на Україні подібний заклад Києво-Могилянська академія — існував з 1632 р., Львівський університет — з 1661 р. Серед професорів Слов'янолатинської академії — першого вищого навчального закладу Росії було 95 професорів з Києво-Могилянської академії.

У XIX ст. наука в Україні досягла значного розвитку. Тільки у галузі гуманітарних наук варто підкреслити діяльність Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка, створеного 1893 року у Львові, та Українського наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка, заснованого 1907 року в Києві. Непересічний внесок у розвиток суспільних наук в Україні зробили історики М. І. Костомаров, О. М. Ла-

заревський, М. П. Драгоманов, Д. І. Яворницький, Д. І. Багалій, О. Я. Єфименко, М. С. Грушевський, економісти Д. П. Журавський, М. І. Зібер, археолог В. В. Хвойка, етнографи П. П. Чубинський, П. О. Куліш, Ф. К. Вовк, М. Ф. Сумцов, мовознавці А. А. Потебня, Б. Д. Грінченко та багато інших.

За радянських часів центром наукової думки в Україні стає заснована 1919 р. Академія наук УРСР. Тоді вона мала у складі лише три інститути з 140 співробітниками. Нині ж в АН України налічуються сотні науково-дослідних закладів.

Учені України вносять помітний вклад у розвиток різних галузей науки, розробку її найважливіших напрямів. У 1931 р. у Харківському фізико-технічному інституті АН УРСР були досліджені важливі ядерні реакції, процеси поділу ядра, а у 1935—1936 рр. було побудовано перший в СРСР прискорювач елементарних часток. Українськими вченими під керівництвом акад. С. О. Лебедева вперше у континентальній Європі була створена електронно-обчислювальна машина.

Імена мікробіолога Л. К. Заболотного, геохіміка В. І. Вернадського, фізіолога О. О. Богомольця, вже згаданих істориків М. С. Грушевського, Д. І. Багалія і Д. І. Яворницького, сходознавця А. Ю. Кримського, демографа М. В. Птухи, літературознавця О. І. Білецького, вченого в галузі електрозварювання Є. О. Патона, хірурга М. М. Амосова, математика і кібернетика В. М. Глушкова, металурга і конструктора електрозварювальної апаратури Б. Є. Патона, авіаконструктора О. К. Антонова загальновідомі. Значні заслуги українських учених у дослідженні космосу. В Україні народився і навчався генеральний конструктор перших космічних кораблів С. П. Корольов.

Фундаментальні праці були видані і в галузі суспільних наук. Це, зокрема, багатотомна «Історія міст і сіл Української РСР», цілий ряд томів «Української Радянської Енциклопедії».

Традиційно високим є освітній рівень українців. З другої половини ХХ ст., Україна за рівнем освіченості та культури населення, розвитком навчальних і наукових центрів та інфраструктури, науково-технічними традиціями являла собою дуже зручний для розвитку сучасної мирної і військової техніки регіон, значного розвитку також досягла й гуманітарна культура України. Дедалі більша увага приділяється охороні пам'яток історії і культури — архітектурних споруд, творів мистецтва, рукописів, а також надбань народної поетичної творчості, яка використовується у різних галузях культури, пропагується зі сцени, по радіо і телебаченню. З'являються нові періодичні видання з питань ку-

льтури, зокрема таке популярне, як «Пам'ятки України». Професійні митці широко використовують сюжети, мотиви, образи народного мистецтва. Розкриттю сторінок історичного минулого присвячуються вистави, кінострічки, літературні твори. Пожвавлюється робота по відродженню та розвитку українських народних промислів, які дістали всесвітнє визнання. В архітектурній творчості ширше впроваджуються національні традиції, особливо у декоративному оформленні будівель. Чимало аспектів народної етики, моралі, етнопедагогіки дістають гідну оцінку. Протягом останніх років повертаються із забуття імена багатьох видатних діячів української культури. Змінилися погляди на місце і роль релігії в нашій історії та культурі. Сучасна церква активно сприяє утвердженню втрачених моральних ідеалів, формуванню культури людей.

На сьогодні піднесення авторитету української культури багато в чому залежить від реалізації курсу на утвердження державної незалежності України, на національно-культурне відродження народу, його національної свідомості, життєдайних джерел народної творчості, органічний зв'язок із кращими надбаннями загальнолюдської культури.

Література:

1. *Грушевський М.* Про українську мову і українську школу. — К.: Веселка, 1991.
2. *Дзюба І.* Між політикою і культурою. — К.: В-во «Сфера», 1998.
3. *Енциклопедія етнокulturознавства / Ю. Римаренко, В. Г. Чернець та ін.; За ред. Ю. І. Римаренка.* — К.: Державна академія керівних кадрів культури і мистецтв, 2000.
4. *Енциклопедія етнокulturознавства / Ю. Римаренко, В. Г. Чернець та ін.; За ред. Ю. І. Римаренка.* — К.: Державна академія керівних кадрів культури і мистецтв, 2001. — Ч. 1. — Кн. 2.
5. *Історія української культури / За ред. І. Крип'якевича.* — К., 1994.
6. *Кримський С.* Деякі універсалії української культури // Українська культура. — 2003. — № 1. — С. 6.
7. *Нельга О.* Теорія етносу. Курс лекцій. — К: Тандем, 1997.
8. *Огієнко І.* Українська культура. — К.: Абрис, 1991.
9. *Попович М.* Нарис історії культури України. — К.: «АртЕк», 1999.

10. *Потебня А.* Мысль и язык. — К.: СИНТО, 1993.
11. *Скуратівський В.* Історія і культура. — К., 1996.
12. Українознавство: Посібник (М. Тараненко, С. Болтівець, К. Гордиця та ін.). — К.: КМІУВ ім. Б. Грінченка, 1999.

ТЕМА 5

НАЦІОНАЛЬНИЙ ХАРАКТЕР УКРАЇНЦІВ⁷

План

1. Поняття «ментальність».
2. Дослідження національного характеру та психічного складу нації.
3. Український національний характер.

1. ПОНЯТТЯ «МЕНТАЛЬНІСТЬ»

Ментальність (від лат. *mens* — розум, мислення, спосіб мислення, душевний склад) — поняття для позначення глибинного рівня людського мислення, що не обмежується сферою усвідомленого і сягає в несвідоме, широкого поширення в культурі й науці набуває з 20-х рр. XX ст. передусім у Франції. Ментальність дає змогу аналізувати національний характер людей в етнічному контексті. Етнічна ментальність проявляється в домінуючих життєвих настроях людей, у характерних особливостях світовідчуття, світосприймання, в системі моральних вимог, норм, цінностей та принципів виховання, у співвідношенні магічних і технологічних методів впливу на дійсність, у формах взаємин між людьми, в сімейних засадах, у ставленні до природи та праці, в організації побуту, свят, у конкретних актах самоорганізації етносу тощо.

Менталітет народу формується упродовж усієї його історії і є продуктом довготривалого історичного розвитку. Він відображає своєрідність суспільно-історичного досвіду, нагромадженого в економічній, соціальній, політичній та культурній сферах життя. Ментальність разом з матеріальними чинниками інтегрує народ,

---

⁷ У даній лекції використано праці: *Вовк Х. К.* Студії з української етнографії та антропології. — К.: «Мистецтво», 1995; *Кримський С.* Дім-Поле Храм // Сучасність. — 2005. — № 10. — С. 139—145; *Львовичкіна А. М.* Етнопсихологія: Навч. посіб. — К.: МАУП, 2002; *Нельга О.* Теорія етносу. Курс лекцій. — К.: Тандем, 1997; *Огієнко І.* Українська культура. — К.: Абрис, 1991; Проблеми теорії ментальності. Відпов. ред. М. В. Попович. — К.: Наукова думка, 2006; *Савицька О. В.* Етнопсихологія (конспект лекцій). — Кам'янець-Подільський, 2002; *Чижевський Д.* Український національний характер і світогляд // Федів Ю. О., Мозгова Н. Г. Історія української філософії: Навчальний посібник. — К., 2000.

націю в єдине ціле, складає основу національної ідентичності та ідентифікації особистості, споріднює один народ, націю з іншими та відрізняє його від них, робить його неповторно самобутнім.

Поняття ментальності, менталітету з'явилося у вітчизняних соціогуманітарних науках порівняно недавно. Проблеми особливого, самобутнього й неповторного в бутті народів у радянський час, якщо й вивчалися, то відтіснялися на периферію соціогуманітарного знання. Вимагалось, щоб на передньому плані обов'язково були проблеми інтернаціоналізації та уніфікації класової структури будь-якого суспільного утворення, що нівелюють етнонаціональне розмаїття, котре, як стверджувалось, закономірно відмирає. Нації поступово зникають і, таким чином, вилучаються з історичного процесу. Тим самим з поля зору суспільствознавців випадали буття й доля окремого народу як такого, а характеристики духовно-практичної сфери суспільства не заглиблювалися до з'ясування своєрідності внутрішнього світу нації.

Проте, уже й за радянських часів відчувалася потреба розгляду усіх складових духовного світу людини та суспільства, вираження його сутності і характеристики окремого народу як історичної соціокультурної спільноти за її характерними особливостями та неповторними рисами. У вісімдесятих роках минулого століття, коли стало очевидним, що подальші соціальні зрушення стають просто неможливими без послідовного, систематичного залучення духовної сфери, вітчизняне суспільствознавство стало широко використовувати категорію ментальності.

Слово «ментальність» за своїм походженням означає душу, вірніше, «склад душі». Проте у сучасному термінологічному застосуванні поняття ментальності і душі мають істотні відмінності. Поняття душі поширюється лише на частину явищ та їх властивостей, що складають обсяг поняття ментальності, і змістовно відображає лише відповідні грані останньої. Ментальність в іпостасі душі постає психічною налаштованістю людини, виражає персональні прояви людської та історичної особистостей, котрі в повсякденній мові загалом передаються словами «людська вдача», «людська натура» і т.п.

Розкриваючи зміст цього поняття, зазначимо, що ментальність як така є дуже складним і неоднозначно потрактовуваним явищем. Вона складається зі своєрідних світоглядних, моральних, психічних, чуттєвих та інтелектуальних фрагментів, котрі підкреслюють історичну індивідуальність народу, етносу чи нації. В історичному контексті ментальність виступає неповторним со-

ціокультурним феноменом, який проявляє себе через систему духовних цінностей та зміст духовного життя народу, в індивідуальній і колективній поведінці людей, побуті та способі життя, в звичаях, смаках, соціальних і культурних традиціях, віруваннях та міфах, народних і професійних мистецтвах, різноманітних уподобаннях і прагненнях. Ментальність народу накладає відчутний відбиток навіть на такі, здавалось би, цілком суб'єктивні, малочутливі до етнонаціональних особливостей загальнолюдські сфери діяльності, як філософія та наука. Ментальний вектор простягається так далеко, що дає підстави говорити про відмінності людських цивілізацій, заснованих на відмінних способах світосприйняття і світорозуміння. До цього додамо, що ментальність як особлива характеристика особи і соціуму виявляється не тільки в актах свідомого, соціально-психологічній, звичасвій та культурних сферах. Ментальність глибоко закорінена в сфері підсвідомого у вигляді соціальних інстинктів, які постійно дають про себе знати, відчутно позначаються на мотивації, поведінці та вчинках людей, спричиняють своєрідність реакцій особи і соціуму на фактори зовнішнього діяння, надають унікальної забарвленості пізнавальній й самопізнавальній рефлексії.

Різноманітність сфер, форм і способів прояву робить ментальність важковловимою. Тому ми часто стикаємося з тим, що всі знають, що ментальність існує як така, вказують на сфери і явища, де вона себе демонструє, визнають її вплив на поведінку людини й соціуму, на стратегію і тактику людської діяльності. Та коли намагаються окреслити, що вона собою становить, з'ясувати, в чому полягає її суть, як концептуалізувати її зміст і подати його через раціональне визначення, то натрапляють на, здавалось б, непереборні складнощі, котрі змушують багатьох дослідників вдаватися до дещо спрощених схем.

Ментальність не існує поза сферою духовного, як і духовне, відокремлене від ментальності, набуває знеособленого вигляду. Відповідно до своєї природи ментальність пронизує всі різновиди й форми існування духовного, складає невід'ємну частину його змісту. Тому-то на ментальність поширюються всі якісні визначення, притаманні духовності і духові. *В своїй суб'єктивній формі ментальність становить собою духовний світ людини, репрезентований динамікою внутрішніх душевних станів і психічними якостями людини, які вона виявляє в своєрідності реакцій на діяння природного та суспільного середовища, а також у своєрідності відповідних протидіянь. Вона виступає одним із потужних факторів активізації і спрямування людської діяльності, творчої*

потенції, формує систему мотивацій поведінки та вчинків, пояснює, чому саме так, а не інакше діє і чинить людина. В суб'єктивній формі ментальність трансформує людину в особистість, наділену індивідуальними рисами.

Зумовлена не стільки біологічними, скільки соціокультурними чинниками, ментальність містить етичні, естетичні, релігійні, політичні, правові та інші цінності. Вони можуть бути сприйняті через сферу освіти чи формулювання моралістів, проповідників, політичних діячів тощо. Не утворюючи стрункого і продуманого морального, правового чи релігійного кодексу, а засвоюється людиною переважно несвідомо, ментальність впливає на історичні традиції, культуру, економічні, соціальні й політичні структури, перебіг явищ і процесів життєвого світу людей.

Етнологів, етнографів та етносоціологів особливо цікавлять зміст та функції етнічного й національного характерів, оскільки в них полягає воля і сила нації до ствердження себе в якості самостійних суб'єктів історичного і культурного процесів. У глибинах національного характеру нерідко знаходять ключ до розуміння і пояснення тих трансформацій, що відбуваються з нацією: її злетів і падінь, величі й ницості, домагань і уявлень про свою історичну місію, зрештою, розуміння й пояснення того, як складаються її стосунки з іншими народами.

Невід'ємною ментальною якістю людини і суспільства, яка постає сутнісною рисою, станом людської душі й національного характеру, є віра. Людина і суспільство мають вірити передусім у самих себе, в свої сили й покликання, своє щасливе майбутнє. З цього ряду не можна виключити й релігійних вірувань, без яких неможливе нормальне функціонування і стабільність внутрішнього світу людини й суспільства. Кожна людина в своїй душі мусить мати щось святе, те, в що вона вірить і перед чим може з благоговінням схилити голову. Святість сповнює душу, робить людину людяною, а суспільство — добропорядним і доброзичливим. *Руйнування віри призводить до деградації соціальності і занепаду нації. Людство мусить мати свої ідеали. І не просто мати, а вірити в них і бути готовими до дії, навіть жертвності заради них, що означає виявляти високі моральні якості і чесноти, відданість нації і народу.* Віра є настільки істотним якісним означенням ментальності, що буде цілком виправданим перефразування відомого вислову: скажи, у що ти віриш, і я скажу тобі, хто ти є. В єдності віри і дії знаходить свій яскравий прояв вищий дух моральності та добротності. Його зразки можна знайти в історії кожного народу. На сторінках історії українського народу

зразки самовідданої віри і високого духу виписані національно-визвольними змаганнями різних епох, подвигами українців у II світової війні, жертвним подвигом української молоді під Крутами, приреченою на поразку боротьбою УПА. За радянських часів — це яскрава і водночас трагічна історія вільнодумства і дисидентства. Значення цих зразків для згуртування і зміцнення нації надзвичайно високе. Вони повстають як невмирущі моральні авторитети, які заряджають людство вірою в своє прийдешнє, додають сил і енергії за нього боротися, вказують орієнтири на шляху до реалізації ідеалів, у той час як зневір'я сіє апатію і розпач, паралізує волю, породжує нездатність колективно, згуртовано й результативно діяти. Суспільство, яке має свої моральні авторитети, віру в себе і свої сили, стає спроможним взяти свою долю в свої руки й досягти бажаної мети.

Найяскравішим виявом ментальності народу є його національна ідея (згідно з одним із найпростіших визначень — це сенс буття нації). Історія свідчить, що всі стабільні та могутні нації, що існували в минулому або існують сьогодні, мають ідеал-ідею, що глибоко укорінена в душі людей, в їхні характери. Наприклад, в американців — це свобода особистості — «живи вільним або умри», польська національна ідея: «Польща — це Христос Європи». Одним із визначень української національної ідеї, що визрівала впродовж віків є: «земля і воля».

Зараз в Україні проходить процес самоідентифікації нації, яка формується з усіх громадян, що відчувають свою спорідненість з батьківщиною. Пропонується національна ідея — створити потужну, демократичну та цивілізовану державу. Реалізація цієї ідеї безпосередньо залежить від кожного громадянина держави. Таким чином, ментальність — важливий етнопсихологічний та історичний феномен, і саме вона виступає інтегральною ознакою особистості, народу, нації.

2. ДОСЛІДЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО ХАРАКТЕРУ ТА ПСИХІЧНОГО СКЛАДУ НАЦІЇ

В етнопсихології розрізняють поняття «психічний склад» і «національний характер». Психічний склад на відміну від національного характеру, це ті стійкі риси характеру, які склалися протягом тривалого часу (сторіч або навіть тисячоліть), а національний характер визначає риси нації на певному етапі її

розвитку. Тобто із зміною певних умов розвитку нації (політичних, економічних, історичних) змінюється і її характер.

Головна складність в характеристиці національної вдачі полягає в тому, щоб з-поміж властивостей людини як індивіда (вроджених, станових, вікових і т.д.) слід вирізнити ті, які можна вважати за типові саме для певної національної групи. Те, що ми називаємо «національною психікою», формувалося віками під впливом різнорідних обставин і чинників, тому, визначивши ці обставини й чинники й оцінивши вплив їх на розвиток народу, можна наблизитися до розуміння, як вони формують національну психіку. Очевидно, при такому підході ми матимемо тільки відносно вірні, часткові аспекти, що лише в синтезі дають уявлення про особливості характеру тої чи іншої людської спільноти.

Поодинокі спостереження за рисами характеру народу знаходимо ще з давніх часів.

Гіппократ у своїй праці «Про повітря, води, місцевості» відзначав, що різниця між народами зумовлена розташуванням країни, кліматом та іншими природними чинниками. Цей підхід у подальшому підтримали інші вчені, і в науці склалася певна теорія — *географічний детермінізм*.

Платон, на відміну від Гіппократа, робить інший підхід. Він аналізує характер людей у зв'язку з соціально-політичним устроєм суспільства, в якому вони живуть. У своєму вченні про державу він наголошував, що характери людей формуються під впливом певної форми державного правління і що в людей буває стільки ж видів духовного складу, скільки існує видів державного устрою, а при його зміні духовний склад також змінюється.

Оскільки в античному світі не було націй, то в давньогрецькій філософії ми не знайдемо поняття «національний характер». Воно з'являється значно пізніше, коли в Європі виникають і розвиваються капіталістичні виробничі відносини.

У давньогрецькій філософії мова йде про характеристику цілих народів і робиться спроба дати їм ту або іншу оцінку. Так, учень Сократа Ксенофонт, вивчаючи характер персів, аналізує еволюцію окремих рис, типових для даного народу, але такими, що змінюються у зв'язку з конкретними умовами.

Принципово новий етап у дослідженні етносів починається із середини XVIII ст. Реальні процеси, що відбуваються в соціально-економічному житті західноєвропейських країн XVIII—XIX ст. спонукали філософів і соціологів осмислити їх теоретично. Г. Гегель, Й. Гердер, К. Гельвецій, І. Кант, Ш. Монтеск'є

розглядали у своїх працях такі поняття, як «нація», «народ», «національний характер».

У XVII ст. поширився географічний детермінізм — вчення про те, що національний характер народу, його психологічні особливості визначаються географічним чинником.

Ш. Монтеск'є, відомий представник географічного детермінізму, так писав про визначення національного характеру кліматичними умовами: «Влада клімату сильніша від усіх інших влад... Народи жарких кліматів нерішучі, як старі люди, народи холодних кліматів відважні, як юнаки». При цьому, підкреслював Ш. Монтеск'є, можна спостерігати зміну національного характеру: «Через зміни клімату: у північному кліматі ви побачите людей, у яких мало вад, та немало чеснот, багато щирості й прямодушності. При наближенні до півдня ви начебто віддаляєтесь від самої моралі: поряд із посиленням пристрастей помножуються злочини. У країнах із помірним кліматом ви побачите народи нестійкі у своїй поведінці та у своїх хибах і чеснотах, оскільки недостатньо визначені властивості клімату не в змозі зробити їх стійкими. У кліматі занадто жаркому тіло зовсім втрачає силу, а розслаблення тіла переходить і на душу: така людина до усього байдужа, не здатна ні на який благородний вчинок, ні на яке виявлення благодушності, всі його схильності набувають пасивного характеру, лінощі стають щастям; там радше будуть терпіти покарання, аніж спонукати себе до діяльності духу, рабство їм здаватиметься легшим, ніж розумові зусилля, які необхідні для того, щоб самим керувати собою».

Отже, Ш. Монтеск'є звернув увагу на те, що народи відрізняються один від одного за характером і намагався встановити причини відмінностей. Але виведення характеру народу з кліматичних умов очевидно є одностороннім. При сумлінніше проведенню дослідженні ми спостерігатимемо народи, які відрізняються один від одного за характером. Певні народи хоча й живуть в одній кліматичній зоні, але мають різні форми державного правління, різну культуру та релігію, різну психологію. Водночас можна знайти схожі за характеристиками народи, які живуть на різних континентах і в різних кліматичних умовах. У будь-якій кліматичній зоні можна зустріти поруч як працелюбні й енергійні народи, так і відсталі, пригноблені.

Д. Юм, англійський філософ, сучасник Ш. Монтеск'є, виступав проти теорії географічного детермінізму. Замість географічного детермінізму він висуває іншу теорію, згідно з якою всі розумні істоти, включаючи людину, живуть не відокремлено одне

від одного, а тяжіють до спілкування та об'єднання. Люди вступають у контакти, в результаті яких схожі схильності та звички передаються один одному. У подальшому ці схильності, а також звички передаються від однієї групи до іншої. І нарешті, об'єднання людей в одну політичну організацію, вирішення ними багатьох спільних питань, пов'язаних з обороною, торгівлею, управлінням, приводять до утворення не тільки спільної мови, спільних схильностей, а й національного характеру.

Аналогічні погляди висловлював представник французької просвіти К. Гельвецій. Всякий народ, писав К. Гельвецій у книзі «Про людину», має свій особливий спосіб бачити та відчувати, який і створює його характер. Причому в усіх народів цей характер може змінюватись або раптово, або поступово, залежно від раптових або поступових змін, що відбуваються у формах правління ними та в суспільному вихованні.

Отже, національний характер, за К. Гельвецієм, — це спосіб бачення та відчуження, який є характерним тільки для одного народу і залежить, в основному, від соціально-політичної історії (форм правління). Зміна форм правління, тобто соціально-політичних відносин, впливає на особливості національного характеру. Характер народів, вважав К. Гельвецій, особливо змінюється під час переворотів, коли народи переходять зі стану свободи в стан рабства. Тоді народ, який був гордим і сміливим, стає слабким і малодушним; і навпаки — розвиток свободи, демократичне правління сприяє зміні характеру народу в позитивний бік.

Отже, незважаючи на те, що інший представник французької просвіти Д. Дідро критикував погляди К. Гельвеція, викладені у доробку «Про людину», зокрема піддав критиці ідею К. Гельвеція про тісний зв'язок характеру народу та форм правління; слід відзначити, що цим мислителем французької просвіти були закладені наукові принципи розуміння сутності національного характеру, такі, як ідея розвитку, соціальної обумовленості та рівнозначності народів. Гельвецій також зазначав, що від клімату, ґрунту та повітря не залежить, перебуватиме народ у варварстві або знаходитиметься в розквіті культури. Природа, за К. Гельвецієм, ділила дари порівну. Вчення К. Гельвеція про характер народів значно вплинуло на прогресивну думку XIX ст.

Серед представників німецької класичної філософії проблемами етносу займались І. Гердер, Г. Гегель, І. Фіхте, І. Кант.

І. Гердер підходить до формування національного характеру з точки зору єдності зовнішнього та внутрішнього. Під зовнішнім він розумів кліматичні умови, а під внутрішнім — органічні, зок-

рема генетичні, особливості. Він відзначає, що генетична сила породила органічні утворення на Землі, а клімат лише сприяє або протидіє цій силі. У зв'язку з цим головну роль в етнічній історії він віддає внутрішнім факторам.

У своїй головній філософській праці «Ідеї до філософії історії людства» І. Гердер поставив завдання розглянути рушійні сили розвитку суспільства. Він зробив спробу відповісти на питання про те, чи існують закони розвитку суспільства, чи воно розвивається без певних законів.

Крім того, І. Гердер аналізував характери різних народів. Зокрема, значне місце у своєму дослідженні він надає слов'янським народам. Змальовуючи національний характер слов'ян, І. Гердер показує важливість їхньої ролі в історичному процесі, їхні працелюбність, миролубство, милосердя та гостинність. Він зазначає, що слов'яни скрізь освоювали землі, які полишали інші, і вирощували на них хліб, розводили худобу. Слов'яни не намагалися пригноблювати інші народи. Навпаки, історично та географічно склалося так, що впродовж багатьох сторіч вони були об'єктом агресії з боку татаро-монголів та інших племен. Оскільки слов'яни не бажали панувати над цілим світом, наголошує І. Гердер, не мали войовничих царів і готові були платити данину, аби тільки залишили їхню землю у спокої, то чимало народів, а більш за всіх — німці, коїли проти них великий гріх. Але слов'яни не мирилися зі своїм станом, а поставали проти своїх гнобителів, демонструючи мужність та героїзм. Виходячи з особливостей національного характеру слов'ян, І. Гердер оптимістично оцінював історичні перспективи їх розвитку, твердив, слов'янські народи пробудяться від свого тяжкого сну, скинуть ланцюги рабства, стануть обробляти свої прекрасні землі та відсвяткують на них свої стародавні свята працелюбства й торгівлі.

Велике місце в історії етнопсихологічних досліджень мають праці І. Канта.

І. Кант один з перших почав вживати такі поняття, як «народ» і «нація», і визначив ці поняття.

Народ, за І. Кантом, — це об'єднана у тій чи іншій місцевості велика кількість людей, що становить єдине ціле.

Нація — це частина народу, що через спільне походження признає себе об'єднаною в одне громадянське ціле.

Кожен народ, вважав І. Кант, має свій характер. Основний прояв національного характеру — це ставлення до інших народів, гордість за свою державну та суспільну свободу. Кант визнавав вплив географічного фактора на національний характер, але при

цьому стверджував, що клімат і ґрунт, також як і спосіб правління, не є основою характеру народу. Основою ж характеру він вважав ті риси предків, які закріплені генетично і передаються з покоління у покоління. Це доводиться тим, що при зміні місця проживання та форм правління характер народу, як правило, не змінюється — зберігається мова, рід занять, костюми.

Значним внеском була спроба І. Канта зробити порівняльний аналіз характерів європейських народів — німців, французів, англійців, іспанців, італійців. Причому німецький філософ наряду із сучасниками розглядає як позитивні, так і негативні риси, що властиві кожному з народів.

Думка про те, що у національному характері кожного народу присутні як позитивні, так і негативні риси, є тим раціональним моментом, що внесла філософська та суспільно-політична думка XVIII ст. у дослідження цього феномена.

Отже, діалектика національного характеру, досліджена І. Кантом, а також ідея К. Гельвеція про рівнозначність народів та ідея єдності культур різних народів, висунута І. Гердером, є важливим внеском у розробку психології етносу.

У філософській та суспільно-політичній думці початку XIX ст. у зв'язку з аналізом національного характеру того чи іншого народу формується поняття «*дух народу*», яке отримало в подальшому всебічне поширення. Це поняття, зокрема, зустрічається у працях представників німецької класичної філософії Г. Гегеля та І. Фіхте.

Г. Гегель у праці «Філософія духу» відзначає, що *національний характер* — це прояв суб'єктивного духу в різних природних умовах, які по суті визначають специфіку духовного світу націй та рас, особливий дух народу.

Крім того, Г. Гегелем були вирішені деякі методологічні питання. Так, він виступив проти ототожнення понять характеру і темпераменту, стверджуючи, що вони різняться за змістом. Якщо національний характер — це риса національної спільноти, то темперамент — риса індивідуума.

У другій половині XIX ст. настає новий етап становлення етнічної психології як самостійної дисципліни. Цей етап пов'язаний перш за все з іменами Г. Штейнталя, М. Лацаруса, В. Вундта, Г. Лебона.

Зародилась ідея створення спеціальної науки, що поєднуватиме історико-філологічні дослідження із психологічними. Вона отримала назву «психологія народів», або «етнічна психологія». Початковий задум було викладено у редакційній статті першого

номера «Журналу порівняльних досліджень мови» (1852 р.), а в 1859 р. Г. Штейнталь разом із М. Лацарусом почали видавати спеціальний журнал «Етнічна психологія та мовознавство». Основним завданням етнічної психології, або психології народів, вважалося дослідження специфічних способів життя та форм діяльності духу в різних народів.

Г. Штейнталь і М. Лацарус розрізняли два класи наук; предметом одного з них є природа, предметом іншого — дух. Народна психологія, вважали вчені, — це наука про «дух народу», вчення про елементи та закони духовного життя народів. Вона складається з двох частин: абстрактної та конкретної. Конкретна відповідає на запитання: «Що таке народний дух і які його елементи та закони?»; вивчає закони, які необхідні для всіх народів, і називається народно-історичною психологією. Практична — описує та характеризує окремі народи і називається психологічною етнологією. Джерелами знань про народний дух є мова, міфи, релігія, мистецтво, традиції та обряди, а також історія народу в цілому.

Великою заслугою Г. Штейнтала і М. Лацаруса є те, що вони першими спробували побудувати систему етнічної психології як науки.

Концепцію «народного духу» розробляв також французький соціолог Г. Лебон у праці «Психологія народів і мас», у якій історія держав розглядається як наслідок характеру народу, який називає «психічним складом». Народна душа, яка складається із загальних почуттів, інтересів і вірувань визначає історичний процес і повинна вивчатись через елементи цивілізації: мову, ідеї, вірування, мистецтво, літературу.

Г. Лебон вважав, що існує різниця у структурах психіки різних народів і рас. Причому різниця настільки велика, що говорити про рівнозначність народів і рас неможливо. Отже, за теорією Г. Лебона, існують народи нижчі та вищі, причому до вищих народів належать тільки європейці. Такі помилки в теоретичних викладках зосовно нерівнозначності народів і рас, привели Г. Лебона у табір апологетів колоніалізму та расизму.

Засновником «школи народів» і вченим, який здійснив значну розробку етнопсихологічної концепції, був німецький учений В. Вундт. Його праці, зокрема «Проблеми психології народів» послужили поштовхом до розвитку соціальної психології, зокрема такої її гілки, як психологія великих соціальних груп.

У своїх дослідженнях В. Вундт виходив з того, що оскільки народна душа така ж реальність, як й індивідуальна, то і вивчати

її потрібно також детально, як й індивідуальну душу. Душа народу, вважав В. Вундт, це не просто сума уявлень індивідів, а їхній взаємозв'язок і взаємодія, котра вивчає нові, специфічні явища та закони.

Народна душа, за В. Вундтом, це вищі психічні процеси, що виникають при спільному житті багатьох індивідів, тобто народна душа — це зв'язок психологічних явищ, сукупний зміст душевних переживань, загальні уявлення та почуття.

Душу народу В. Вундт пропонує вивчати методом аналізу конкретно-історичних продуктів творчості народу: мови, міфів, звичаїв. Мова народу, за теорією В. Вундта, ідентична розуму; міфи — почуттям; звичаї — волі в індивідуальній психології.

Крім цього, В. Вундт провів межу між психологією народів та індивідуальною психологією, відзначаючи, що психологія народів — це самостійна наука, яка існує поряд з індивідуальною психологією, і хоча вона користується послугами останньої, але й сама значно допомагає індивідуальній психології.

Отже, в XVIII—XIX ст. у дослідженнях європейських мислителів значне місце посідають проблеми етнічної психології. Зокрема, багато видатних умів хвилювала проблема своєрідності духовного стану народів. Особливо плідною в цьому напрямі була школа «психології народів».

Становлення етнічної психології як науки пов'язано з діяльністю представників саме цього напрямку: Г. Штейнталя, М. Лацаруса, В. Вундта, Г. Лебона, а також послідовників цієї школи в Росії — М. Ланге, Г. Челпанова, В. Бехтерева.

Питання національних особливостей власного народу детально розглядалось у працях російських та українських філософів і суспільно-політичних діячів другої половини XIX — початку XX ст. Інтерес до етнічних проблем у Російській імперії обумовлювався як її багатонаціональністю, так і бажанням визначитись, оскільки вона була країною двох континентів.

Детальне висвітлення проблем етнопсихології особливо спостерігається в роботах В. Белінського, М. Добролюбова, М. Чернишевського. Серед українських філософів, письменників і суспільних діячів проблеми етнопсихології розглядали І. Франко, М. Коцюбинський, Л. Українка, П. Грабовський, С. Подолинський, В. Шухевич, М. Сумцов, В. Охримович, П. Юркевич.

Як бачимо, серед дослідників, яких цікавили проблеми психології етносу, значне місце посідають так звані революційні демократи, тобто та частина інтелігенції Російської імперії, що була опозиційно налаштована до царської влади.

Так, М. Чернишевський запропонував тезу про рівнозначність усіх народів, з одного боку, а з іншого — висловлював думку про те, що за властивостями характеру представники панівних класів більш схожі один на одного, аніж на селян своєї країни.

Великою заслугою М. Чернишевського було те, що він здійснив критичний аналіз стереотипним уявленням про характер народів. Він відзначав, що етнічні портрети народів складені переважно під впливом симпатій або антипатій, що не відповідають справжньому характеру того чи іншого народу і мають, скоріш, соціально-політичний характер. Так, М. Чернишевський звернув увагу на стереотипне сприймання іспанцями, французами та німцями італійців як боягузливих і підступних. Ці риси були приписані італійцям тими народами, які намагалися завоювати Італію. Тож пояснити ці стереотипи можна, з одного боку, досадою завойовників, які не могли повністю підкорити собі цей народ, а з іншого — роздробленістю Італії і у зв'язку з цим послабленням її боротьби проти загарбників.

Особливу лінію у дослідженні психології етносу проводили слов'янофіли, які наполягали на унікальності шляху розвитку російського народу, на так званій руській самобутності. До слов'янофілів належали: О. Хом'яков, П. Киреевський, С. Аксаков, К. Аксаков, Ю. Самарін.

Значне місце проблемам російського етносу приділяють у своїх працях філософи В. Соловйов, Н. Бердяєв, Н. Данилевський.

У книжці Н. Данилевського «Росія та Європа» центральною є ідея про принципову протилежність Росії та Європи. К. Леонтьєв пізніше напише про те, що книга Н. Данилевського «Росія та Європа» справила на нього велике враження і він також, слідом за іншими слов'янофілами, напише про винятковість російського народу-богоносця. Навіть між російським та українським народами, як вважав К. Леонтьєв, загальним є тільки православ'я.

У радянській Росії проблемами етнопсихології у 20—30 роки ХХ ст. займалися Г. Шпет, В. Бехтерев, Л. Виготський, А. Лурія. Велика увага приділялась питанням предмета і методів етнопсихології. Значний вклад у розвиток етнічної психології зробив видатний російський філософ Г. Шпет, який в 1920 р. організував у Московському університеті кабінет етнічної психології, а в 1927 р. видав книжку «Вступ до етнічної психології».

Г. Шпет вважав, що етнічна психологія має бути описовою, а не пояснювальною наукою. Це означає, що етнопсихологія повинна запозичити в етнології класифікацію соціальних явищ і ставити запитання на кшталт: «Як те чи інше явище пережива-

ється народом?», «Що він любить? Чого боїться? Кого шанує і перед ким схиляється?»).

Г. Шпет значно розвинув ідеї своїх попередників — Х. Штейнтала, М. Лацаруса, В. Вундта. Г. Шпет першим у Росії почав викладати курс етнічної психології. У 1920 р. він організовує при Московському університеті перший в країні кабінет етнопсихології, який було закрито після звільнення Г. Шпета з університету з ідеологічних мотивів. Цьому талановитому досліднику так і не вдалося розвинути свої ідеї до кінця через політичні переслідування та загибель 1937 р.

Прийнятнішим для репресивної радянської системи був підхід до етнопсихології В. Бехтерева, який не визнавав поняття «народна душа», «народні почуття», «народний дух». Він вважав, що психологію народів повинна вивчати колективна рефлексологія, для якої вивчення міфів, звичаїв, мови є непотрібним. А необхідним для етнопсихології він вважав визначення настроїв суспільства, творчої роботи та суспільних дій.

Наприкінці 20-х років ХХ ст. проблеми етнопсихології почали розроблятися культурно-історичною школою, яку очолював видатний психолог Л. Виготський. Предметом етнічної психології, на думку представників цієї школи, є вивчення соціально-історичного розвитку поведінки етносу.

Говорячи про етнічну психологію, Л. Виготський мав на увазі перш за все так звану «психологію примітивних народів», тому необхідним вважав проведення порівняльного аналізу психічної діяльності «культурної людини» та «примітиву». Він вважав, що потрібно проводити перш за все міжетнічні порівняльні психологічні дослідження представників «традиційних» і цивілізованих суспільств.

Експериментальне підтвердження ідей культурно-історичного підходу Л. Виготського було здійснено його учнем О. Лурія у 1931—1932 рр. в Узбекистані. Результати досліджень показали, що зміна суспільно-історичної формації та характеру суспільної практики призвела до корінних змін психічних процесів узбеків — сприймання, мислення, уяви. Але матеріалам цієї експедиції поталанило побачити світ тільки через 40 років.

У 30-ті роки ХХ ст. почалися гоніння на психологічну науку, апогеєм яких стала постанова «Про педологічні збочення у системі Наркомпросу». Не допомогли тут покаюнні публікації Т. Баранової, С. Балабуєва та ін. Але все це не могло зупинити вигнання психології взагалі та етнопсихології зокрема з наукової арени у радянський час.

3. УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ХАРАКТЕР

Наприкінці XIX — початку XX ст. в Україні теж активно досліджувались проблеми етнопсихології. Ними займались учені, філософи, письменники та суспільні діячі. Значний внесок у дану сферу зробили М. Костомаров, П. Чубинський, Філарет, О. Потебня, Д. Овсянко-Куликовський.

У багатьох працях підкреслювався демократизм українців, особливі нахили до музики та співу, особливе залюблення у природу, що пронизує український фольклор. Але ці окремі описування, на думку сучасного дослідника В. Хруща, не давали цілісної характеристики українській нації. Значно доповнив цю характеристику О. Потебня, який запропонував принципово новий напрям розвитку досліджень етнопсихології.

На відміну від традиційних досліджень, у яких предметом був національний характер, або особливості певного етносу, О. Потебня запропонував досліджувати механізми формування психології етносу. У таких працях, як «Думка та мова», «Мова і народність», «Про націоналізм», він розглядає поняття «народність» як таке, що відрізняє один народ від іншого, тобто становить його національну своєрідність.

О. Потебня рішуче виступав проти ідеї стирання національних відмінностей та злиття народів, яке начебто є необхідним наслідком прогресу в житті суспільства.

Цікавою з точки зору етнопсихології є також праця Д. Овсянко-Куликовського «Психологія національності», в якій автор визначає механізми та засоби формування психологічної своєрідності націй. Слідом за О. Потебнею, Д. Овсянко-Куликовський також вважав, що мова — це стрижень народної психіки і національна своєрідність полягає в особливостях мислення.

Отже, підсумовуючи висновки розвитку етнопсихології другої половини XIX ст., можна зазначити, що проблематика досліджень поділялась на три групи:

- 1) дослідження національного характеру народу або певної нації;
- 2) дослідження механізмів формування етнічної специфіки;
- 3) дослідження проблем національної самосвідомості.

Перша спроба виявити сукупність ознак, що складають національний характер українського народу, пов'язана з іменем М. Костомарова. Він вважав за неможливе зводити історію лише до вивчення держави, а народ розглядати як своєрідний будівельний матеріал для неї. На його думку народ не може бути меха-

нічною силою держави. Він завжди є живою стихією, тоді як держава є лише певною формою, що оживляється народними прагненнями. У своїх статтях: «Думки про федеративні засновни на стародавній Русі», «Нариси народної українсько-руської історії», «Іудеям», «Дві руські народності», «Книга буття українського народу»; через посередництво аналізу характерів російського і українського народів недвозначно проводить ідею про те, що український народ — народ самостійний, який має свою історію, мову, культуру, самобутні психологічні особливості. Ідеї М. Костомарова пізніше розвинули (у другій половині ХІХ століття) представники так званої народницької школи в українській політичній і історичній науці. Стійка до різноманітних негативних обставин народна традиція, а також самобутня система місцевого самоврядування (земства) стала поживою для цих наукових студій.

Формування національного характеру українців М. Костомаров пов'язує, перш за все, з географічним положенням країни. Саме географічні умови, на його думку, надають певному народові «своєрідного типу».

В чому ж особливість України? Передусім, історичною особливістю формування українського етносу в умовах кордонної цивілізації. На його становлення впливали: боротьба зі степовими ордами, спустошення і колосальні людські втрати, необхідність постійного пересування і освоєння нових земель для осілого життя; рідке населення і невироблені комунікації при величезній території. Умови формування українського етносу М. Грушевський порівнює з «припливами і відпливами», які поглинули величезну масу народної енергії.

Як свідчить правник А. Яковлів, «за виключенням так характерного для українського народу нахилу до індивідуальної свободи, устрій життя в родових та племінних зв'язках і в примітивних племінних державах України-Руси за доісторичної доби мав багато спільних рис з устроєм життя інших слов'янських народів, а де в чому і з старогерманським світом. Він вважав, що поруч з державною владою, яка базувалася на інституціях народного віче, князя і княжої ради, у Київській Русі існувала також місцева народна самоуправа, яка «найдовше заховала риси прадавнього родового й племінного устрою».

Отже, змінюються форми державності, змінюються правителі, та залишаються досить сталими головні риси національного характеру, які проходять майже незмінними крізь віки й тисячоліття.

У Київській Русі компетенція народного віче обіймала всі функції державної влади, і насамперед вибір князя, укладання з ним угоди та раду з князем у важливих державних справах. Це IX—X ст.

Військо Запорозьке мало Генеральну раду, яка виконувала всі функції верховної влади: законодавчу, судову, адміністративну. Вона ухвалювала закони, обирала гетьмана і козацьку старшину, вирішувала питання війни й миру, укладала угоди з іншими державами, мала право суду над гетьманом і старшиною.

Як і за часів народного віче, козаки демократично обирали собі лідерів. Особа, яка обиралася на козацький уряд, мусила двічі відмовитися від виявленої честі й погоджувалася лише на третій раз, після тривалих умовлянь, ритуальної лайки і погроз. А вся церемонія виборів завершувалася покладанням старими козаками на голову обраного жмені землі. Цей символ означав, що обраний є слугою товариства, яке наставило його своїм володарем.

Виходячи з того, що соціальною основою козацької держави була рухлива маргінальна соціальна група — козацтво, яка приймала до свого гурту незалежно від соціального статусу пошукувача «лицарського» звання Військо Запорозьке об'єктивно було «приречене» на демократичні процедури обрання своєї правлячої еліти.

Перехід України під протекторат Росії, що була вже тоді абсолютною монархією, безперечно, негативно вплинув на рівень демократизму українського суспільства, але соціальна пам'ять народу і соціальні інститути суспільства ще досить довго регенерували демократичні процедури вирішення проблем громади.

Але не тільки державна та освітня сфери суспільств були досить демократичними. Місцеве самоврядування також великою мірою успадкувало демократичні процедури виборів усіх урядовців та чиновників, які, за свідченням І. Огієнка, «вибиралися з самих городян і завше відповідали тій громаді, що їх поставила». Аналогічна ситуація була і в церковному житті, де «вільними голосам вибирали священників, ігуменів і навіть митрополита».

Отже, здійснивши аналіз даних історичних джерел можна зробити висновок стосовно досить високого рівня *розвиненості такої риси української вдачі, як волелюбність, природний демократизм*, що була закріплена у політичній культурі українців, які мали досить широкі виборчі права і певний досвід участі у безпосередній демократії.

Після руйнування української автономії і реалізації російською монархією курсу на русифікацію та закріпачення козацтва, фактичного знищення української церкви та культури, демокра-

тичні цінності в українському суспільстві поступово «вимиваються» й слабнуть. Це процес значною мірою підсилився переходом або перетягуванням чималої частини української еліти в російську адміністративну та культурну сфери.

Внаслідок цього український народ був утягнений до величезного виру Російської імперії, який безжалісно перемелював етноси заради розширення своєї території та сфери впливу.

Зрозуміло, що такі умови існування руйнівно діяли на індивідуалістичну українську психіку, скеровану на власні внутрішні переживання та відчуття.

Відомий соціопсихолог української діаспори О. Кульчицький, котрий розглядав українську психіку через вивчення впливу на формування останньої расових (біологічних), географічних, історичних, соціологічних, культуроморфологічних, суто психічних чинників, також виокремлював *емоційність української душі*. На його думку, безкраї українські простори сприяли формуванню схильності до почуття любові до безконечного й абсолютного, а по суті — мрійного.

В історичному аспекті формування української психіки проходило під впливом геополітичного розташування України — між Заходом і Сходом. З одного боку авантюрно-козацький (лицарський) стиль життя, з іншого — стиль таємного існування, спричинений переховуванням від небезпечних ворогів. Якщо перший є джерелом активності, то другий спонукає до «відступу у себе» з життєвою філософією «моя хата з краю...». Слід погодитися із згаданим уже О. Кульчицьким, котрий аналізуючи культуроморфологічний аспект формування української психіки, дійшов висновку, що європейська ідея з її сцієнтизмом і персоналізмом докотилася до України в значно послабленому вигляді.

Соціопсихологічний аспект дослідження українське вдачі виявляє її селянську структуру, а з нею — *схильність до індивідуалізму та малих спільнот*.

І з цим можна погодитися, маючи на увазі, що головним носієм національної культури й самосвідомості у важкі часи бездержавності виступало саме селянство, натомість елітарні «вершки суспільства» продавалися за польські або російські дворянські титули, чини та маєтки.

Особливо динамічним елементом в українській психічній структурі є несвідоме. Персональне несвідоме великою мірою характеризується «комплексами меншовартості», а колективне несвідоме, з урахуванням переважно селянської структури української психіки, може бути впізнане в архетипі Доброї Матері Зе-

млі. Це сприйняття спрямовує формування національної психіки у бік м'якості й лагідності, забарвленої романтичною емоційністю.

Ось ці чинники й сприяли зменшенню соціальної активності українців, що нині деякими людьми сприймається як консерватизм з комуністичним забарвленням.

Взагалі, можна сказати, що наша ментальність багато в чому формувалася під впливом української родини, яка зберегла чимало рис, успадкованих від матріархату. Водночас тип родини, який домінує у Західній Європі, є патріархальним.

У зв'язку з тим, що соціальні та психічні норми, ідеали, установки, ієрархія моральних цінностей українства є типовими для жіночої свідомості, вплив батька у родині менший, ніж у західноєвропейських народів. А звідси й висновок: найпоширенішим у суспільній свідомості українців є не енергійний, войовничий та аскетичний політичний лідер, а керівник-колегіал (на відміну від Західної Європи). Він за всіх дбає, вболіває, гуртом з товаришами радиться перед прийняттям рішень. Такий собі гетьман з «материнськими рисами».

Однією з головних рис національного характеру є природа ставлення громадянина до влади. Вона будується на несприйнятті деспотичного характеру останньої. Українець боїться влади і через те всіляко намагається позбутися її, власноруч вирішувати свою долю. Влада а його підсвідомості є постійним насильством і наругою.

Ми вже згадували про досить вагомий селянський компонент у структурі української психіки. Й це не є винятком. Аналогічну ситуацію можна побачити розглядаючи особливості, наприклад, французької або польської психіки.

Вся справа в тому, що під впливом сильного колективного стресу (революції, війни, стихійного лиха), який діє впродовж досить тривалого часу, національна психіка свідомо починає виробляти інші психічні, соціальні, а згодом і правові норми регуляції суспільного життя. Передовсім пріоритетні напрямки формування домінантних соціотипів у національному характері.

Під загрозою кочовиків та інших недругів нашого народу витворився у XVI—XVII ст. козацький соціотип, тип вояка-хлібороба. Зрозуміло, що він не виникнув раптово, на порожньому місці, а тільки на основі комбінування рис національного характеру, успадкованих від попередніх генерацій за й до Київської доби. Оскільки військо в усі часи було однією з головних державних інституцій, під його впливом відповідним чином визрівали й особливості національної ментальності.

Українці належать до групи слов'янських народів, і їхні родинні стосунки з іншими слов'янами, спільна історія з багатьма й спільна державність відбилися на суспільній свідомості сучасного українського суспільства.

Маючи кількісні дані про рівень психологічної спорідненості з іншими народами, пам'ятаючи про ментальність як глибинний рівень колективної та індивідуальної свідомості ми можемо твердити про спорідненість української ментальності з ментальністю слов'янських народів — насамперед білорусів, росіян, болгар, словаків і поляків. Разом з тим, аналізуючи цю проблему, слід пам'ятати слова батька психоаналізу З. Фрейда, котрий ще в 1921 р. писав: «Близько пов'язані між собою раси тримають одна одну на дистанції, південні німці не люблять північних німців, англійці всіляко зневажають шотландців, іспанці сповнені презирства до португальців». У відкритій антипатії й відчутті відштовхування до інших рас З. Фрейд убачав любов до себе або нарцисизм. Ця любов спрямована на збереження індивідуального національного обличчя й має під собою культурно-психологічну основу, яку не можна ігнорувати, вивчаючи проблему ментальності українства.

Незважаючи на слов'янську спорідненість українці загострено сприймають зверхнє ставлення з боку т. зв. «старшого» брата», пам'ятаючи політику русифікації й знищення української автономії. Схоже ставлення й до західних сусідів, котрі впродовж тривалого часу намагалися нав'язати свій стиль життя нашому народові.

В усякому разі треба розуміти, що національна свідомість таки далася взнаки й виявилася у творенні української державності. Схоже на те, що цей процес є досить могутнім і розрахованим на тривалий час розвитку.

Українська ментальність, попри тривале притлумлене існування українства за умов певного приниження й переслідування, все-таки не втратила своїх природних рис демократизму й волелюбності. А це дає підстави говорити, що українська психіка є сприятливим особистісним тлом для розбудови демократичного суспільства з притетом загальнолюдських цінностей.

Література:

1. *Вовк Х. К.* Студії з української етнографії та антропології. — К.: «Мистецтво», 1995.
2. *Гнатенко П. И.* Национальный характер: Монографія. — Днепропетровск, 1992.

3. *Гнатенко П. И.* Национальная психология. Монография. — Днепропетровск, 2000.
4. *Гнатенко П. И.* Український національний характер. — К., 1994.
5. *Кримський С.* Дім — Поле — Храм // Сучасність. — 2005. — № 10. — С. 139—145.
6. *Литинський В.* Листи до братів-хліборобів. — Київ-Філадельфія, 1995.
7. *Львовочкіна А. М.* Етнопсихологія: Навч. посіб. — К.: МАУП, 2002.
8. *Нельга О.* Теорія етносу. Курс лекцій. — К: Тандем, 1997.
9. Проблеми теорії ментальності. Відпов. ред. М. В. Попович. — К.: Наукова думка, 2006.
10. *Савицька О. В.* Етнопсихологія (конспект лекцій). — Кам'янець-Подільський, 2002.
11. *Чижевський Д.* Український національний характер і світогляд // Федів Ю. О., Мозгова Н. Г. Історія української філософії: Навчальний посібник. — К.: Україна, 2000.

ТЕМА 6

УКРАЇНЬСЬКА ДІАСПОРА⁸

План

1. Визначення терміна «діаспора».
2. Східна українська діаспора.
3. Західна українська діаспора.

1. ПРО ТЕРМІН «ДІАСПОРА»

Термін «діаспора» використовується коли йдеться про українців і осіб українського походження, які проживають поза своїми етнічними землями (діаспора — грецьке слово і означає «розсіяння»). *Діаспора* — це будь-яке представництво етнічних одиниць за межами материнського етнічного регіону, котрі усвідомлюють свою генетичну або духовну з ним єдність. За своєю структурою діаспора виступає у двох основних формах: *дисперсій* — невеликих вкраплень в іншоетнічному масиві; *компактних утворень* — суцільних етнічних районів. Щодо природи діаспор, то вони утворюється або шляхом міграцій, або внаслідок насильницького відторгнення частини етносу від основного масиву.

Раніше цей термін щодо українців практично не вживався. В основному використовувався стосовно давніх євреїв, розсіяння яких серед інших країн і народів почалося у VII ст. до н.е., коли ассірійський цар Саргон II завоював давньоєврейську провінцію Самару. На початку VI ст. до н.е. (після загарбання Єрусалима нововавілонським царем Навуходоносором) діаспора євреїв помітно зросла. Після же зруйнування Єрусалима римлянами (60—70 рр. н.е.) більшість населення Палестини була розсіяна по багатьох країнах Європи, Азії та Африки.

---

⁸ У даній лекції використано праці: Винниченко І. Українці в державах колишнього СРСР: історико-географічний нарис. — Житомир: «Льонок», 1992; Дуб Е. Наши в Европе уже не «третий сорт» // Газета по киевски. — 2008, 14 липня; Заставний Ф. Географія України: У 2-х книгах. — Львів: Світ, 1994.; Євтух В. Українська діаспора. Соціологічні та історичні студії. — К.: Вид УАННП «Фенікс», 2003; Пономарьов А. Українська етнографія: курс лекцій. — К.: Либідь. 1994; Субтельний О. Україна: історія. — К.: Либідь, 1993.; Якименко М. Роль українців у залодненні і господарському освоєнні Сибіру та Далекого Сходу (кінець XIX — початок XX ст.) // Сучасність. — 1993. — № 1. — С. 110—113.

Значною була діаспора християн-вірмен, оточених мусульманськими народами. Їх розсіювання почалося у XIV ст., тобто після вторгнення у Закавказзя орд Тимура і здійснювалося в кілька етапів: у XVI—XVIII ст. після завоювання Вірменії Туреччиною і Персією; у 1895—1896 рр.; а також у 1915 р. в результаті масової різни, коли загинуло понад мільйон чоловік. Як наслідок, вірмени «розсіялися» по багатьох країнах світу, в тому числі по містах України, особливо Криму і західних областей України.

Розселення українців за кордоном має свої особливості. Серед них переважає трудова (економічна) еміграція. Вживання понять «діаспора» до цієї (більшої) частини зарубіжних українців не викликало і не викликає заперечення. Однак слід брати до уваги і те, що в деяких зарубіжних країнах (Румунії, Словаччині, Угорщині, Польщі) велика кількість українців живе на своїх етнічних землях у пограниччі з Україною. Ці українці діаспори у класичному розумінні цього слова не утворюють. І все ж, термін «українська діаспора» є загальноновизнаним у світі і стосується всіх українців, які проживають поза державними кордонами України.

Коли йдеться про всіх українців і осіб українського походження, що розселені за кордоном, можна користуватися й іншими визначеннями: «українці в зарубіжних країнах», «зарубіжні українці», «українці на поселеннях»; часто говорять також «американські українці», «канадські українці», «російські українці» і т.д. Але оскільки термін «українська діаспора» останнім часом став широко вживатися щодо всіх зарубіжних українців, у тому числі й тих, що живуть на українських етнічних землях, цей термін використовується в тому числі і для означення українців, розселених поза Україною в межах колишнього Радянського Союзу. У світовій практиці поняття «діаспора» широко вживається щодо всіх, хто живе поза своєю батьківщиною, в тому числі й на етнічних землях, поняття «українська діаспора» також вживаємо щодо всіх без винятку українців чи осіб українського походження, які розселені поза державними кордонами України.

Після проголошення незалежності України, проведення (в Києві) конгресів української діаспори, поглиблення економічних і національно-культурних зв'язків з українцями західних країн і республік колишнього Радянського Союзу, переводу цих зв'язків на державну основу, статус українців із зарубіжжя змінився, вони все активніше включаються у вирішення складних державотворчих та економічних проблем, що постають перед нашою державою. В історії української еміграції простежуються два основних напрямки, кожен з яких має кілька хвиль. За напрямком її умовно поділяють на *східну* і *західну*.

2. СХІДНА УКРАЇНЬСЬКА ДІАСПОРА

Східна українська діаспора утворювалася шляхом переселення українців до внутрішніх губерній Російської імперії, пізніше — до республік колишнього СРСР.

Основна хвиля української еміграції спрямована на території сучасних Білорусі та Російської Федерації. Як відомо, сучасні державні кордони не співпадають з етнографічними. На початок 1989 р. з 44 186 006 радянських українців за межами України проживали 6 766 953 (або 15,3 %), в тому числі в Російській Федерації 4 362 872, Казахстані — 896 240, Молдові — 600 366, Білорусі — 291 008, Узбекистані — 153 197, Киргизії — 108 027, Латвії — 92 101, Грузії — 52 443, Естонії — 48 271, Литві — 44 789, Таджикистані — 41 375, Туркменії — 35 578, Азербайджані — 32 345, Вірменії — 8 341.

Умови життя і національно-культурного розвитку української діаспори в країнах Центральної і Західної Європи, Північної і Південної Америки, Австралії незрівнянно кращі, ніж української діаспори в республіках колишнього СРСР. Щодо них проводилась політика повної деукраїнізації, русифікації. Лише в останні десятиліття почали з'являтися статті про східну українську діаспору, про її життя, національно-культурні та мовні проблеми, зв'язки з батьківщиною.

Еміграція, тобто розсіювання населення України за рубежем, почалося давно. Ще за княжих часів міжусобні війни призводили до переміщення людей, до зміни місць постійного і тимчасового їх проживання. Перемішування племен і народів також сприяло формуванню діаспори, що в більших чи менших масштабах відбувалося постійно. Поодинокі міграції зафіксовані у XVI ст., коли українські козаки разом із російськими землепроходцями освоювали простори Сибіру, Далекого Сходу, Камчатки та Чукотки. Масові ж переселення мають більш визначений час та ґрунтовніше мотивування. До першої половини XIX ст. переселення з України переважно йшло в райони причорноморських і приазовських степів, на Північний Кавказ, в Центрально-Чорноземний район, Поволжя. Наприкінці XIX ст. у зв'язку з освоєнням родючих земель на сході напрямки еміграції змінилися, в основному переселенці прямували за Урал.

Загалом, у східному напрямку виділяються три основні хвилі міграцій. *Перша* (кінець XIX ст.) пов'язана із збіднінням селянства та частини міських ремісників і напівпролетарів. Надлишок робочих рук, викликаний нерозвинутістю економіки, спонукав

цих людей шукати прикладення своїх сил на вільних землях Алтаю, Сибіру, Далекого Сходу. З 1897 по 1916 р. з України до Сибіру, Далекого Сходу, Казахстану та Середньої Азії переселилося 912,8 тис. осіб, тобто приблизно 76 % усіх переселенців того періоду. Дослідниками встановлено, що до початку масового заселення Далекого Сходу загальна чисельність корінного населення складала тут близько 18 тис. чол., а разом з росіянами — не більше 24 тис. Після приєднання до Росії Далекосхідного краю у 1858 р. царський уряд протягом майже 25 років безуспішно намагався заселити цю маже безлюдну територію. Незважаючи на оголошені пільги по сплаті податків і стогектарний земельний наділ, не так уже й багато російських сімей (лише близько 10 тис.) відгукнулося на заклик властей.

Тим часом, міжнародна обстановка на Далекому Сході вимагала негайного залюднення величезних просторів російськими підданими, адже навіть продовольство військовим частинам доводилося завозити з європейських губерній. Не важко уявити, чим це могло обернутися на випадок війни з Китаєм чи Японією, які з кожним роком набирали сили. Тому 1882 р. Державна рада поставила питання пре необхідність внести певні зміни в організацію заселення Далекого Сходу яке було вирішено взяти під безпосередній контроль уряду. Для успішної реалізації намічених планів не останню роль, на думку урядових кіл, мало відіграти визначення основного переселенського контингенту.

Полковник Генерального штабу О. Ф. Риттих, який спеціально вивчав це питання, 1882 р. дійшов висновку, що кращого за українців колонізаційного елемента немає. Посилаючись на успішне заселення українцями Кубані, де у 1858 р. вони склали 18,6 відсотка всього населення (росіяни — 16,9), О. Риттих резюмує: «З цього можна зробити висновок, що в нас є готовий, історичний елемент, здатний заселяти без шкоди своїй матері-землі, звідки він безперервно виходив із давніх-давен. Цей народ, працюючи наполегливо, забезпечуючи цим самим свій добробут, приносить безсумнівну вигоду державі, якщо тільки скористатися розумно його природними даними бути основою заселення, майбутнього багатства і розквіту нових місць».

Цей погляд щодо українців пізніше був підтриманий і таким загальнознаним знавцем переселенської справи, як професор О. Кауфман: «Найкращим колонізаційним елементом для казенних земель... без жодного сумніву, є вихідці з південних і головним чином малоросійських губерній Європейської Росії». У своєму звіті цареві після поїздки до Сибіру 1895 р. міністр

землеробства О. Ермолов писав: «...Найкращий колонізаційний елемент дають малороси, особливо полтавці та чернігівці, яких мені довелося багато бачити під час моєї поїздки...».

Врешті було прийнято рішення відправляти морським шляхом на Далекий Схід сформовані переважно на Україні переселенські партії з Одеси до Владивостока. Спочатку (1883—1885 роки) витрати на переселення повністю брала на себе держава. Проте, переконавшись у тому, що на Україні є чимало охочих переселитися за свій рахунок, 1886 року в безкоштовному перевезенні селянам було відмовлено. Ті, хто не мав тисячі карбованців, аби оплатити проїзд усіх членів сім'ї (6—7 осіб), нерідко переселялися на Далекий Схід сухопутним шляхом. У цілому, протягом 1883—1917 років з України на землі Далекого Сходу прибуло 276 293 особи, не рахуючи тих кількох тисяч, що залишилися там після закінчення строку служби в армії. Питома вага українських новоселів складала, таким чином, 66,7 відсотка усіх далекосхідних мігрантів (413 765 осіб) вказаного періоду, з яких основна частина прибула сухоходом.

Що ж до Сибіру, то міграція в цей регіон українського населення також розпочалася в другій половині XIX ст. Перепис населення 1858 р. зафіксував у Сибіру лише близько тисячі українців. Будівництво у 1892 році Транссибірської залізниці стало важливим фактором прискореного освоєння цього краю українськими селянами. Так, згідно з переписом 1897 року, в сибірських губерніях проживало вже 162,4 тисячі, а у 1917 році — 472,4 тисячі українців, що складало не менше 5 відсотків усього населення регіону. Отже, загалом у 1917 році за Уралом жило 748,6 тисяч українців, тяжкою працею яких створено величезні матеріальні цінності, введено в сільськогосподарський оборот сотні тисяч гектарів цілинних земель. Адже, якщо покласти в основу розрахунків середню кількість орної землі, що була в розпорядженні українських переселенців (4 га) і орієнтовну кількість сімей (не менше 100 тисяч), одержимо цифру 400 тисяч гектарів.

Українці заснували близько тисячі населених пунктів, назви яких часто нагадують про колишню батьківщину новоселів: Катеринославка (1895), Звенигородка (1900), Зіньківка (1892), Гайворон (1890), Чернігівка (1886), Прилуки (1893), Хорольське (1891), Глухівка (1885), Ніжине (1885), Кролевець (1896), Ново-ніжине (1885), Київ (1899), Монастирище (1887), Тавричанка (1897), Харківка (1901), Ромни (1896), Гоголеве (1902), Харкове (1896), Знам'янське (1894), Брацлавка (1900), Переяславка (1898) і багато інших.

Переселенці з України принесли із собою нові для місцевого населення способи обробітку ґрунту, такі сорти сільськогосподарських культур, про які корінні жителі взагалі ніколи не чули: картопля, огірки, капуста, помідори, цукрові буряки, морква тощо. До приходу українських селян на Далекому Сході зовсім не практикувалося бджільництво, тоді як напередодні 1917 р. з Далекого Сходу мед уже відправлявся на експорт.

Цікавий сюжет знаходимо у відомого письменника В. Г. Короленка, який, перебуваючи у сибірському засланні, був дуже здивований тим, що одного разу в якутській тайзі побачив справжню українську хату з невеликою ділянкою орної землі. Поговоривши зі своїм земляком, В. Короленко дізнався про серйозні труднощі, з якими раптово зіткнувся цей переселенець. Побачивши вперше в своєму житті розорану землю, якути дуже стривожилися, негайно скликали сходку для обговорювання цієї події. «Ти що це надумав?», — запитали новосела якути. «Землю ми тобі відвели для Божого діла: коси що Бог дасть, а псувати не смій. Бог визначив, що трава росте догори, чорна земля внизу і коріння в землі. А ви Божу справу хочете зробити навпаки: коріння догори, траву закопете. Земля захворіє, трави родити не стане, як будемо жити?» Не погодившись із поясненнями новосела, якути вирішили наступного дня повернути зорану землю в її попередній стан, що і було зроблено. Тільки з допомогою поліції новоселу вдалося відстояти своє право працювати на землі згідно зі своїм бажанням і землеробськими традиціями.

Однією з причин важких умов життя новоселів був бюрократичний апарат, який не боявся ніяких перевірок. Агітуючи українців переселятися до Сибіру і на Далекий Схід, царський уряд обіцяв кожній родині видати по 165—200 крб. (залежно від місця оселення) безпроцентної позички. Але на практиці мало хто в повному обсязі скористався оголошеними пільгами.

На жаль, досі в російській історіографії нерідко ще побутує думка про те, що переселенці загалом добре влаштувалися на просторах Зауралля. Однак ця теза, висунута ще в дореволюційні часи апологетами царизму не витримує критики при ознайомленні з умовами життя вихідців з України. Є немало узагальнених статистичних даних, які підтверджують загалом злидений економічний стан наших земляків. Так, 1910 року в Омському повіті, де жило кілька десятків тисяч українців, проведено обстеження близько 2 тисяч господарств. Результат виявився таким: 20 відсотків новоселів не мали ніякого майна; понад 30 відсотків мали майно вартістю лише до 50 крб.; 22 відсотки — до 100 крб.; 19 відсот-

ків — до 200 крб.; 6 відсотків — до 500 крб. Тільки 0,6 відсотка мали майно вартістю понад 500 крб.

Наслідком масових переселень було не тільки освоєння величезних земельних площ, а й голод, злидні та смерть, про що свідчать, зокрема, численні повідомлення тогочасної української преси. «За останні роки з нашого села багато виїхало в Уссурію, — писав кореспондент із с. Верби, Сквирського повіту. — Але, покуштувавши того «луччого хліба», вони почали повертатись назад. Що ж чекає цих нещасних переселенців удома? Землю, худобу і все майно вони проїздили, доводиться або наймати хату, або... ставати за шкільного сторожа і тяжкою працею заробляти шматок насушного хліба. Але ж чи здатні на це переселенці? Ні, вони здебільшого повертаються із загубленим навіки здоров'ям». Із звітів переселенських чиновників своєму начальству відомо, що протягом 1909—1913 років щорічно у лікарні і на фельдшерські пункти зверталось до 500 тисяч хворих, третина яких помирала.

Отже, українські переселенці заплатили за освоєну ними землю каторжною працею і життям сотень тисяч співвітчизників. Характерно, що створюючи належні передумови для переселення на схід, російський уряд стримував еміграцію українських селян у зарубіжні країни Північної та Південної Америки, Західної Європи, Австралії.

Друга хвиля теж мала соціально-економічну основу. Особливо інтенсивними стали міграційні потоки після столипінської реформи 1905 р. Згідно з реформою селяни діставали право виходу з общини і створення самостійних господарств на відрубках та хуторах. Проте через брак землі вони змушені були подаватися на степові простори України, а значна їх частина скористалася можливістю одержати землю у глибинних районах Російської імперії. Якщо за 1894—1903 рр. з України переважно переселялося по 42 тис. осіб в рік, то за 1906—1910 рр. — 202 тис. осіб. Це становило близько 70 % усього природного приросту на новоосвоюваних регіонах.

Третя міграційна хвиля (50—60-ті роки ХХ ст.) також була трудовою, пов'язаною з освоєнням цілинних та перелогових земель Казахстану, Алтаю, Сибіру.

Нарешті, в історії українства була ще одна могутня хвиля — *нацильницька депортація* селянських сімей у період колективізації та «ліквідації куркульства як класу». Лише на початку 1930-х років з України було вислано до мільйона осіб, серед яких були не тільки так звані куркулі, а й середняки. Частині українських селян удалося втекти в Росію від штучно організованого більшо-

виками голоду 1933 р., прорвавшись через спеціально зосереджені на кордонах застави.

Серед переселенців були також противники радянської влади або люди, яких ця влада вважала противниками. Північні і східні райони — Європейська Північ, Західний і Східний Сибір, Далекий Схід, Казахстан, Середня Азія — перетворилися в місця спецпоселення і спецпереселення, де масово використовувалась практично безкоштовна каторжанська праця. Загальнознаними стали такі табори-катівні тоталітарного режиму, через які пройшли 10—12 млн в'язнів (у тому числі не менше 50 % з України), як Соловки, система таборів на будівництві Біломорсько-Балтійського каналу, в районах Печори, «Свирбуду», колишнього Ленінграда, Медвежої Гори, на Поп-острові і т. д. Тут провели свої останні дні в 1930-х роках сотні тисяч невинних людей.

Депортації тривали і в наступні роки: навіть у 1948 р. з Ізмаїльщини було вислано 1157 сімей. В післявоєнний період із семи областей Західної України вивезено 1,1 млн осіб — кожен 7—10 житель, з яких 6678 осіб не доїхали — загинули в товарних вагонах або на пересильних пунктах, не винесли тяжких умов голоду, холоду, хвороб. Внаслідок поганого харчування, каторжної праці, важких кліматичних умов смертність серед поселенців у Норильську, Тюмені, Хабаровську, Караганді, Читі, Архангельську тощо була дуже високою. З 1946 р. до середини 1950-х років кількість спецпоселенців зменшилась на 64224 особи (майже одна третина загинула).

До східної діаспори (а вона налічує до 10 млн. осіб) слід залучити і українців Берестейщини, Курщини, Кубані, Придністров'я, тощо, історичною долею відрізнаних від колись цілісного етнічного масиву, і етнічні вкраплення в населення Прибалтики, Москви та Санкт-Петербурга, і цілі етнічні райони в Башкортостані, Закавказзі, Казахстані та Середній Азії, де у 1920-ті роки ХХ ст. утворилася так звана «Сіра Україна», і великий клин у Сибіру та на Далекому Сході, що дістав назву «Зеленої України».

Щодо сучасної *четвертої хвилі* еміграції, то за підрахунками російських дослідників одномоментна присутність української робочої сили в Росії становить 1 млн осіб. За даними українських дослідників, даними досліджень щодо трудової еміграції, то в певних регіонах України — 40 % трудової еміграції — це виїзд до Росії, за приблизними підрахунками — це 2,5 млн заробітчан одномоментно.

У зв'язку з демократизацією суспільно-політичного життя, проголошенням суверенітету України поживавився національно-

культурний рух серед східної української діаспори. У різних регіонах колишнього Радянського Союзу, де живуть українці, почали виникати національно-культурні об'єднання, товариства української мови, гуртки з вивчення української історії, географії, літератури, етнографії тощо. В багатьох республіках і областях створюються українські школи, а також українські класи в іншомовних, здебільшого російських школах, гуртки художньої самодіяльності українознавчої спрямованості, бібліотеки української літератури, почали видаватися українські газети, звучати в ефірі українські передачі. Повсюдно посилюється інтерес до України, до її національно-етнічних проблем та особливостей господарського розвитку, зовнішньоекономічних зв'язків, до її історії, географії, мови, культури, народних традицій.

Зроблена серйозна заявка на встановлення всебічних зв'язків з українським зарубіжжям (в тому числі й зі східною діаспорою) на державному рівні. 22—23 січня 1992 р. у Києві було проведено Перший Конгрес українців східної діаспори. Конгрес (у його роботі брали участь і численні представники західної діаспори) показав єдність українців усього світу, зцементованих ідеєю побудови Української самостійної соборної демократичної держави.

Активно включилася в українське національно-культурне відродження діаспора Європейської Росії, в тому числі українці, які проживають на своїх історичних землях. Активну діяльність проявляє створене в квітні 1989 р. об'єднання «Славутич» у Москві, очолюване першим українським льотчиком-космонавтом П. Поповичем. Воно проводить велику культурно-патріотичну роботу серед майже 450-тисячної української громади Москви і Московської області. З його ініціативи в Москві створено українську школу, бібліотеку; проводяться дні української культури, шевченківські вечори, організуються факультативи з вивчення української мови при російських школах, зустрічі з українською громадськістю столиці, Підмосков'я та інших регіонів Росії. Видається україномовна газета «Український кур'єр». Однак це лише перші кроки на шляху до широкого українського національно-культурного відродження в Москві. До речі, в 1934 р. у столиці колишнього СРСР працювало чотири українські школи, кілька українських театрів, хоча чисельність українців була тоді там значно меншою, ніж тепер.

Серед найбільших проблем українців Москви і Підмосков'я була відсутність матеріальної, економічної підтримки з боку влади — і московської, і центральної. Російські навчальні заклади в Україні, російськомовні видання театри і ще багато іншого фі-

нансує уряд України. На жаль, російський уряд відносно українців цього не робить.

Спроби активізації відродження українського національно-культурного життя наштовхуються на великі труднощі і в інших регіонах. Наприклад, в Ростові-на-Дону, культурно-просвітницьку роботу серед українців намагаються представити як пропаганду іноземної держави та вплив політики України. Аналогічна ситуація створилася в Молдові, де в містах проводиться суцільна русифікація («наші діти мусять ходити до російських шкіл»), а в селах — румунізація. Молдавські українці просять урядової підтримки. Адже остання українська школа тут була закрита ще в 1962 р.

Зароджується національно-культурне життя у Воронезькій обл. В обласному центрі діють «Просвіта» і філіал Міжреспубліканського центру традиційної культури «Відродження». Останній, зокрема, проводить дні української культури, концерти української пісні, демонстрування українських фільмів. Товариство української мови ім. Т. Шевченка, «Просвіта» організували вивчення української мови при середній школі № 11 м. Воронежа; відкрило бібліотеку української книги.

Певна робота ведеться і на Кубані. В жовтні 1990 р. в Краснодарі відбувся Установчий з'їзд кубанських козаків «Козачий круг». Козацька рада сприяє національному відродженню українців краю. В Краснодарі, в станиці Саратовська та ін. діють осередки «Просвіти». Великою популярністю користується Кубанський хор, в репертуарі якого, як відомо, є українські народні пісні, танці. В Краснодарі видається українська газета «Козацьке слово». Але це лише перші кроки.

У травні 1989 р. створено Українське культурне товариство в Мурманську. Тут видається газета «Українське слово», з червня 1990 р. функціонує українська бібліотека. Влаштовуються ювілейні шевченківські вечори, організовано гурток української пісні тощо.

Пробуджується національно-культурне життя в Башкирії. Тут відкрито дві українські школи (в с. Золотоноші Стерлітамацького району і в с. Санжарівці Чишмінського району). Створено Башкирське республіканське товариство «Кобзар» тощо. Зароджуються національно-культурні зв'язки з Україною.

Деякі зрушення в українському національно-культурному житті відбуваються в Сибіру та на Далекому Сході. Наприклад, в Іркутській обл. створено національний центр «Клекіт», який проводить роботу, спрямовану на збереження мови і народних тра-

дицій українського народу. В Уренгої (Тюменська обл.) видається газета «Українське слово», двічі на тиждень місцеве телебачення організовує українські передачі, створено філіал української бібліотеки. На Сахаліні (в Южно-Сахалінську) засновано українське товариство «Київська Русь», в Хабаровську функціонує товариство української мови ім. Т. Шевченка. В Біробіджані обласний фонд культури пропагує українську мову та українську культуру серед українців Далекого Сходу. В цьому місті створено клуб української культури «Світанок», гуртки української пісні та вишивки, проводяться дні української культури.

Позитивні зрушення відбуваються і в деяких інших республіках колишнього СРСР. Так, у Єревані працює товариство української мови «Просвіта»; в 1991/1992 навчальному році тут відкрито перший у Вірменії український клас у середній школі № 2 ім. Т. Шевченка, де вивчають українську мову і дорослі, в тому числі вірмени. В Алма-Аті функціонує Товариство української культури, кілька українських недільних шкіл. У 1990 р. при Карагандинському університеті засновано товариство «Просвіта». Таке ж товариство організовано в Павлодарі.

В Естонії друкується українська газета «Калина», працює українська суботня школа, два рази в місяць виходить в ефір українська радіопередача «Червона калина». Пожвавилось українське національно-культурне життя в Литві і Латвії. Після проголошення названими республіками реальної незалежності в них були створені добрі умови для культурного відродження національних меншостей, в тому числі українців. У Латвії діє українська школа. Громада «Українська родина» і українська середня школа (м. Рига) заснували Асоціацію українців Латвії, якій всіляко допомагають урядові структури цієї самостійної держави. За ініціативою голови української громади Л. Жильцової в Литві організовано дитячий ансамбль «Веселка», недільну школу, передачу українською мовою по литовському радіо і телебаченню.

Проте наведені приклади, як уже зазначалося, не дають належної підстави говорити про повсюдні позитивні зміни в національно-культурному житті східної української діаспори. Українські національно-культурні товариства, громади, фонди, клуби, гуртки, об'єднання, центри згуртовують ще відносно небагато українців; вони створені тільки в окремих областях і населених пунктах, в основному працюють епізодично, не завжди мають постійні зв'язки з широкою українською громадськістю. В діаспорі гостродефіцитними є українські газети і журнали, художня література, книги з української мови, літератури, історії, практично не органі-

зовано радіомовлення українською мовою, українських телепередач тощо. Українські громади потребують кваліфікованої методичної допомоги спеціалістів з українських проблем.

3. ЗАХІДНА УКРАЇНЬСКА ДІАСПОРА

Українці є однією з найчисленніших національних діаспор у багатьох країнах Америки і Європи. Для української діаспори довший час характерною була відсутність повнокровних зв'язків з Батьківщиною. Вона існувала не лише в географічній, а й культурній, політичній і, навіть, родинній ізоляції від рідного краю. Та попри все це діаспора жила Україною, виховувала дітей на українській культурі, мріяла про незалежну Україну і працювала для реалізації цієї мети.

Поглиблення в останні роки міждержавних контактів, насамперед з країнами, де живуть українці, викликало підвищений інтерес до їхнього життя, культури, духовного відродження і можливостей подальшого зближення з Батьківщиною. В свою чергу, і зарубіжні українці хочуть всебічно ознайомитися з Україною, життям її народу, його культурою, мовою, історією, традиціями.

Відомо, що масова еміграція з українських земель в західні країни має більш як столітню історію. Вона сприяла заселенню та господарському освоєнню нових земель на багатьох континентах і в різних країнах світу, їх економічному розквіту, соціальному прогресу і культурному розвитку.

Проте цілком однозначно можна сказати, що про західну українську діаспору, про її життя, трудову і громадську діяльність, райони і країни проживання, історію еміграції з Батьківщини ми знаємо дуже мало. У довідниках про населення світу, виданих у повоєнні роки, наводяться з цього приводу вкрай неповні та нерідко суперечливі дані.

Західна українська діаспора також утворювалася масовими хвилями. В основному їх три: з останньої чверті XIX ст. до початку першої світової війни; між двома світовими війнами; після другої світової війни.

Масовому переселенському рухові передували поодинокі міграції, які не завжди фіксувалися статистикою. З літературних джерел відомо про переселення запорізьких козаків за Дунай після ліквідації Січі; число втікачів поповнили козаки, що підтримували гетьмана І. Мазепу, який зазнав поразки під Полтавою

у 1709 р. (вони знайшли притулок у Бессарабії); чимало українських козаків і селян вимушені були мігрувати після воєн Б. Хмельницького (у 1658 р. Польща видала наказ, щоб усі протестанти або перейшли на католицизм, або покинули межі держави). Через це ті, хто не бажав приймати унію, виїздили до Німеччини, Голландії, Англії, Франції та в американські країни. Проте масовий міграційний рух розпочинається лише наприкінці XIX ст.

Перша міграційна хвиля українців на Захід, як і східна хвиля, пов'язана з аграрним перенаселенням, що мало місце в західноукраїнських землях — провінції Австро-Угорської імперії. До чинників економічного характеру додавався національний та релігійний тиск. Отже, основним суб'єктом першої, міграційної хвилі було селянство Західної України: Закарпаття, Буковини, Галичини. Разом із тим міграційний потік на Захід ішов і з Лівобережної України.

З кінця XIX до 20-х років наступного століття до США мігрувало 256,1 тис. осіб (у тому числі з Австро-Угорщини — 235 тис., із Росії — 5,4 тис.), до Канади — 135 тис., до Бразилії — 47,3 тис., до Аргентини — 15 тис. Виїзди були настільки масовими, що призводили до спустошення цілих регіонів України. Так, зі Східної Галичини до початку першої світової війни емігрувало понад 302 тис. осіб, тобто майже половина її населення. Усього ж із 1877 по 1909 р. до американських країн виїхало понад 500 тис. мешканців України.

Друга міграційна хвиля (період між двома світовими війнами) була викликана як соціально-економічними, так і політичними чинниками. З одного боку, цей рух за своєю природою також був трудовим, а за соціальним складом — селянським; із іншого, він включав і чимале число політичних емігрантів; унерівців, гетьманців, діячів культури та науки. Серед них — відомі вчені Ю. Вернадський, Ю. Кистяківський, М. Грушевський, В. і С. Тимошенки. Тільки за даними 1936 р., 700 українських мігрантів до США і Канади мали магістерські та докторські дипломи. Деякі з них повернулися на батьківщину (зокрема М. Грушевський), проте рееміграція не стала масовою. Усього ж під час другої міграційної хвилі з України виїхало понад 200 тис. осіб.

Третя хвиля обіймає повоєнний період. В її основі домінували політичні мотиви. За своїм складом мігранти цієї хвилі розпадалися на декілька категорій. Одну складали репатріанти — радянські громадяни, в тому числі військовополонені, котрі опинилися в західній окупаційній зоні і відмовилися повернутися до СРСР

(там їх прирівнювали до зрадників). До іншої категорії належали вояки підпільної Української повстанської армії (УПА), дивізії СС «Галичина», а також колишні колабораціоністи. Усього в період після другої світової війни лише на початковій його фазі до країн Заходу емігрувало майже 200 тис. українців.

Отже, до західної української діаспори (понад 5 млн. осіб) слід залучити і українців Холмщини, Перемишлянщини, Надсяння, Підляшшя, Пряшівщини, Мараморошчини та Сучавщини, свого часу відокремлених від суцільного українського етнічного масиву, і давні компактні утворення в Угорщині, Югославії, Австрії, Німеччині, і етнічні вкраплення в населення Великобританії, Франції, Італії, Бельгії та інших європейських країн, і суцільні райони та навіть провінції у Канаді, США, Аргентині, Австралії.

Кількісна характеристика західної діаспори виглядає нині таким чином. У США проживає близько 2 млн осіб, половина з яких — у штаті Пенсильванія, до 20 % — у штатах Нью-Джерсі, Нью-Йорк, менше — в Мічигані, Огайо та Коннектикуті. Серед них спостерігається стійка тенденція до збереження національних цінностей, зокрема мови. Українська католицька шкільна система, що у 1970 р. складалася з 54 парафіяльних шкіл, шести вищих учбових закладів та двох коледжів, де навчалися 16 тис. осіб забезпечує крім навчання англійської мови та релігії знайомство з українознавчими предметами, що викладаються у так званих суботніх школах.

Помітними досягненнями української громади в США було збирання коштів на відкриття трьох українознавчих кафедр у Гарвардському університеті в 1970 р. Невдовзі був заснований Гарвардський інститут українських досліджень. Він створений завдяки керівництву історика Омеляна Прінцака та щедрості понад 10 тисяч українців-дарувальників, яким вдалося зібрати 6 млн доларів на цей проект. Серед наукових закладів — Наукове товариство ім. Т. Шевченка й Українська академія мистецтв та наук, що продовжили в еміграції традиції своїх київських та львівських прототипів.

Українці Канади складають 3 % населення і за чисельністю посідають п'яте місце серед інших етнічних груп (у США — двадцять перше місце). Вони вважають себе однією з націй — фундаторів Канади і є досить добре організованими. Розселяючись компактними групами, іммігранти в Канаді, протистояли асиміляції ефективніше, ніж у США. Внаслідок цього, порівняно велика кількість українців третього, четвертого і навіть п'ятого покоління і досі розмовляють мовою своїх предків і беруть участь у

справах української громади. Їм вдалося зберегти єдину загальноновизнану організацію, що репрезентує їх інтереси — Комітет Українців Канади. Торонто є осередком Всесвітнього конгресу вільних українців. Створено можливості вивчати українську мову як один із предметів у загальноосвітніх школах, що роблять майже 10 тис. учнів, у західних провінціях введено двомовне україно-англійське навчання. На відміну від Гарвардського українського дослідного інституту, створеного на приватні кошти, його аналог у Канаді — Канадський інститут українських студій, заснований у 1976 р., утримується за рахунок провінції Альберта. Українознавчі дослідження в університетах Торонто, Вінніпега, Саскатуна та інших фінансуються здебільшого за рахунок місцевих бюджетів.

Українська діаспора в інших країнах, але у менш відчутних проявах також намагаються зберегти українські традиції: в Аргентині та Бразилії, де проживає приблизно по 300 тис. українців, у Парагваї (понад 10 тис.), Венесуелі (понад 4 тис.), Уругваї (10—15 тис.), Австрії (понад 5 тис.), Бельгії (4 тис.), Великобританії (понад 30 тис.), у Данії, Іспанії, Греції, Італії, Люксембурзі (приблизно по 1 тис. осіб).

Особливе місце серед країн української діаспори займає Югославія. Українські переселенці (нині їх налічується близько 36 тис.) перебралися до Воєводини ще у XVIII ст., утворивши у місті Руський Керестур свій значний осередок. Ще давніша українська діаспора у Болгарії. Українці почали прибувати до неї ще у IX—X ст. — ченці, купці, студенти, а головне — викладачі Києво-Могилянської академії, котрі започаткували там традицію викладання курсів з актуальних гуманітарних проблем. Пізніше в числі таких просвітиків був видатний письменник, учений та громадський діяч Михайло Драгоманов.

Загальна динаміка чисельності та розміщення українців у світі має такий вигляд: *У 1719 р.* із загальної кількості українців (5,8 млн) в Україні проживало 4,9 млн, у тому числі в межах Російської держави — 448 тис., у зарубіжній Європі — 379 тис.; *у 1858 р.* із загальної кількості українців (16,1 млн) в Україні проживало 12,8 млн, у Росії — 2,2 млн, в зарубіжній Європі — 941,5 тис.; *у 1926 р.* відповідно: 37,2 млн., 27,6 млн, 8,4 млн, 745,8 тис. і до 500 тис. в Америці; *у 1979 р.* — 44,1 млн, 36,5 млн, 5,9 млн, 490 тис.; 1 млн нарешті, *у 1989 р.* із загальної кількості українців світу (51,9 млн) 37,4 млн проживало в Україні, 11 млн у республіках СРСР, 853 тис. у зарубіжній Європі, а в країнах Америки — понад 2,5 млн.

Дослідники феномена діаспори зауважують, що найбільш послідовними щодо визначення власної ідентичності, яка пов'язується з культурою народу залишеної батьківщини є перше покоління емігрантів. Їхня свідомість фактично все життя перебуває в полоні історичних, уявних чи сучасних реалій батьківщини, а тому такі емігранти загалом слабо інтегруються в нове суспільство, соціалізуються в нових умовах за принципом збереження етнічної, культурної, мовної самобутності, групуються, створюють національні товариства, громади, фонди, газети, журнали, бібліотеки. Як правило, емігранти все життя тяжко працюють на новій батьківщині і це позначається на свідомості їхніх дітей.

Діти емігрантів, друге покоління діаспори, намагаються якомога активніше соціалізуватись у новій країні. Вони ідентифікують себе громадянами країни в якій народились, а батьківщину своїх батьків сприймають із симпатією як географічну (не духовну) реальність. Це покоління ніби «стирає» в собі ознаки національності батьків і прагне досягти певних висот у своїй країні, а загалом живе і працює за суворими, прагматичними законами. Часто з цього покоління виходять мільйонери, політики, банкіри, промислові магнати тощо. Їхні діти живуть у достатку, здобувають престижну освіту, а в спілкуванні зі своїми дідами і батьками проявляють небувалий інтерес до батьківщини своїх дідів.

Саме це третє покоління діаспори досить часто «реставрує» в собі риси свого етнічного походження. Це призводить до того, що багато представників цього покоління прагнуть допомогти країні своїх дідів, зацікавлені у відкритті на її теренах власного бізнесу. Як правило, це покоління із симпатією ставиться до суспільно-політичних, культурних процесів на своїй прабатьківщині, і прагне до встановлення і подальшого розвитку взаємних наукових, економічних, мистецьких зв'язків.

Зауважено, що саме вихідці із західноукраїнських земель здебільшого виїздили до країн Західної Європи, Америки і на території колишнього Радянського Союзу. Сучасна *четверта хвиля* повторює цю тенденцію.

Згідно з інформацією Міністерства праці і соціальної політики від 30 вересня 2002 р., що базується на офіційній статистичній звітності, яку надають до державної служби зайнятості суб'єкти господарської діяльності, що займаються працевлаштуванням громадян за кордоном, протягом 2001 р. за кордоном легально працювали 36 329 громадян України. Більшість закордонних трудових мігрантів з України працювали в таких країнах як Чехія (1275 осіб), Німеччина (1241 особа), Кіпр (4979 осіб),

Греція (12 442 особи), Великобританія (3514 осіб), Росія (1328 осіб). Із загальної кількості працевлаштованих за кордоном 31 069 — трудящі мігранти, лише 419 — сезонні працівники.

Якщо розглядати розподіл громадян України, які тимчасово легально працювали за кордоном за видами діяльності, то на транспорті та зв'язку перебували 28 624 особи (у тому числі на морському транспорті — 28 611 осіб — 79 % загальної чисельності), у будівництві — 1384 особи, у риболовстві — 3617 осіб. Прикметно, що 35 % із загальної чисельності громадян країни, що працювали за кордоном мали вищу освіту, 35 % — професійно-технічну.

За даними обстеження у 2000 р. трудові поїздки за межі України здійснили 271,5 тис. жителів 8 регіонів держави, з них 95 тис. осіб (0,8 %) були задіяні у човниковій торгівлі і 176,5 тис. (1,5 %) — у власне трудових міграціях. Крім того, виявлено, що станом на березень 2001 р. 204,1 тис. жителів Волинської, Донецької, Закарпатської, Івано-Франківської, Луганської, Львівської, Рівненської та Чернівецької областей (1,7 % населення віком 15—17 років) за повідомленням родичів тимчасово були відсутні в місці постійного проживання протягом трьох місяців і більше, займаючись трудовою діяльністю за кордоном.

Результати обстеження засвідчують, що сільське населення, особливо у Закарпатській області, інтенсивніше, ніж міське, бере участь у трудових міграціях (частка сільських жителів серед трудових мігрантів склала майже 53 %). Навпаки «човникова» торгівля отримала незрівняно більше поширення серед міських жителів. Зазвичай українські трудові мігранти перебувають за кордоном від 2 тижнів до 6 місяців. Сезоном найбільшої активності є літо.

За даними проекту «Каритас-Україна» по дослідженню української трудової еміграції, наведено наступні дані про перебування на заробітках, зокрема, в дужках вказано офіційні дані:

Італія	500 тис. (195,4 тис.)	Греція	75 тис. (20 тис.)
Польща	450 тис. (20 тис.)	Нідерланди	40 тис.
Іспанія	250 тис. (52,7 тис.)	Великобританія	70 тис.
Португалія	50 тис. (44,6 тис.)	США	500 тис.
Чехія	150 тис. (51 тис.)	Росія	2 млн (169 тис.)

Неорганізована трудова еміграція здійснюється силами та за кошти самих мігрантів. Така трудова міграція має ще назву нелегальної (незарєстрованої, стихійної). До нелегальних трудових мігрантів міжнародна статистика відносить тих, хто в'їхав на те-

риторію країни без офіційного дозволу, що обумовлює місце проживання та рід занять, або тих, чий закордонний термін перебування в країні закінчився. Нелегальні трудові мігранти не забезпечені гарантіями країни імміграції щодо умов праці та соціального захисту. Облік нелегальних трудових міграцій не має достовірної статистики навіть серед більшості країн, де діють реєстри населення.

Захист прав громадян легально, тимчасово працевлаштованих за кордоном, регулюється шляхом укладання двосторонніх договорів між Україною та іншими державами. Урядом України укладені Угоди про взаємне працевлаштування громадян з Урядами Республіки Польща, Чеської Республіки, Литовської Республіки, Російської Федерації, Республіки Молдова, Республіки Білорусь, Латвійської Республіки, Словацької Республіки, Республіки Вірменія, Соціалістичної Республіки В'єтнам тощо. Дія цих угод розповсюджується лише на тих громадян, які працюють на законних підставах, тобто в'їхали на територію країни працевлаштування на підставі робочої візи, не туристичної або гостьової, отримали дозвіл на працевлаштування і дозвіл на перебування.

Проте цих заходів недостатньо. Сучасна нелегальна трудова еміграція є проблемою, яка потребує негайних серйозних заходів на державному та міждержавному рівні. В окремих регіонах, особливо на заході України, розміри трудової еміграції набули масового характеру, що призвело до фактичної втрати найбільш енергійної, продуктивної частини громадян. Праця за кордоном нерідко пов'язана з жахливими умовами, безправ'ям. Сучасна четверта хвиля еміграції має відмінність від попередніх у вирішальному питанні — ставленні до власної етнокультурної ідентичності, оскільки це питання, в силу соціальних особливостей, є не надто суттєвим.

Для українських громад на Заході, головною функцією завжди було збереження політичних і культурних надбань, а також народних традицій нерадянської України. Іншою метою, був захист українських національних інтересів — за умов, коли співвітчизники в радянській Україні були змушені мовчати. Якби не зусилля діаспори, інформація про Україну залишалася би дозованою, викривленою. Не дивно, що відносини між Радянською Україною та діаспорою мали ворожий характер. Внаслідок цього українці в СРСР не змогли використати зарубіжні українські громади як вікна на Захід, а українська діаспора була позбавлена притоку свіжих сил, якого вона дуже потребувала. Залишається сподіватися, що українці за кордоном і в Україні зможуть розвинути плідні взаємини, доки є нагода бути корисними одне одному.

Література:

1. *Винниченко І.* Українці в державах колишнього СРСР: історико-географічний нарис. — Житомир: «Льонок», 1992.
2. *Заставний Ф.* Географія України: У 2-х книгах. — Львів: Світ, 1994. — 472 с.
3. *Євтух В.* Українська діаспора. Соціологічні та історичні студії. — К.: Вид УАННП «Фенікс», 2003.
4. Мала енциклопедія етнодержавознавства /НАН України. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького; Редкол.: Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін. — К.: Довіра: Гене за, 1996.
5. Міграційні процеси у сучасному світі: світовий, регіональний та національний виміри: (Понятійний апарат, концептуальні підходи, теорія та практика): Енциклопедія / Упоряд. Ю. І. Римаренко; За ред. Ю. Римаренко. — К.: Довіра, 1998.
6. Українська діаспора / За ред. В. Євтуха, В. Маркуся. — Київ — Чикаго, 1992.
7. *Пономарьов А.* Українська етнографія: курс лекцій. — К.: Либідь. 1994.
8. *Субтельний О.* Україна: історія. — К.: Либідь, 1993.
9. *Якименко М.* Роль українців у залюдненні і господарському освоєнні Сибіру та Далекого Сходу (кінець XIX — початок XX ст.) // Сучасність. 1993. — № 1. — С. 110—113.

МОДУЛЬ 3

НАЦІОНАЛЬНІ ТА ДЕРЖАВОТВОРЧІ ПРОЦЕСИ

ТЕМА 7

УКРАЇНСЬКА НАЦІЯ ТА НАЦІОНАЛІЗМ⁹

План

1. Основні підходи до визначення ознак нації.
2. Феномен націоналізму.
3. Український націоналізм.

1. ОСНОВНІ ПІДХОДИ ДО ВИЗНАЧЕННЯ ОЗНАК НАЦІЇ

Визначення поняття «нація» є одним із найскладніших завдань. З одного боку, багато відомих західних вчених скаржаться, що такого визначення взагалі дати не можна, а з іншого — постійно зростає кількість цих визначень та бажаючих їх розробляти. Одним із перших, хто відкрито заявив про неможливість дати ідеальне визначення нації, був відомий теоретик німе-

⁹ У даній лекції використано праці: Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX—XX ст. — К.: Генеза, 2000.; Касьянов Г. Теорія нації та націоналізму. — К.: Либідь, 1999; Лисяк-Рудницький І. Націоналізм // Нариси з історії нової України. — Львів: Меморіал, 1991; Онищенко І. Національна ідея в націократичному напрямі української політичної думки // Нова політика. — 1997. — № 5. — С. 19—23; Основи етнодержавознавства. Підручник / За ред. Ю. Римаренка. — К.: Либідь, 1996. — 656 с.; Сміт Ентоні Д. Націоналізм: Теорія, ідеологія, історія / Пер. з англійської. — К. «К.І.С.», 2004; Сміт Ентоні Д. Національна ідентичність. — К.: Основи, 1994.

цької соціал-демократії Карл Каутський: «Нація — писав К. Каутський ще на початку ХХ ст., — це якийсь Протей (морське божество-віщун, здатне змінювати своє обличчя), яке вмить вислизає у нас з-під рук як тільки ми хочемо його схопити, і який все ж таки продовжує існувати і справляти на нас могутній вплив». Таким чином, існує усвідомлення існування націй, їх потужного впливу на минуле й сьогодення, але досить нелегко дати їм визначення.

Як уже вказувалось, існує багато визначень поняття нація (від лат. *patio* — народ, плем'я), що ґрунтуються на певній більшій чи меншій сукупності його ознак. Їх можна поділити на культурологічні, психологічні, етнологічні, історико-економічні та політологічні.

Початок *культурологічної теорії* нації було закладено працями німецького філософа-просвітителя ХVIII ст. Й. Гердера, який наголошував на своєрідності духовної культури різних народів, зокрема південнослов'янських, поезію яких високо цінував. Цей напрям був розвинений у працях одного з ідеологів австромарксизму К. Реннера, який визначав націю. як «союз осіб, які однаково розмовляють», «культурний союз».

Психологічну теорію нації обґрунтували французький учений ХІХ ст. Ж.-Е. Ренан, який твердив, що «нація — це душа, духовний принцип», та О. Бауер, який вважав, що нація. — сукупність людей, спільністю долі згуртованих у спільність характеру». Представники *етнологічної теорії* нації зосереджуються тільки на етнічних ознаках: спільності походження, національній самосвідомості тощо.

Історико-економічну теорію нації обґрунтував ідеолог марксизму К. Каутський, який підкреслював велике значення економічного чинника при виникненні нації. Чинниками, що зумовлювали процес формування нації, він вважав також територію, географічне положення та військове становище, транспорт і особливу мову, недооцінюючи при цьому національну самосвідомість. Сучасну націю К. Каутський розглядав як продукт економічної необхідності та різних чинників, що виникли на ґрунті капіталістичного способу виробництва. До кінця 80-х років ХХ ст. в СРСР суспільствознавці послуговувались створеним у 1913 р. на основі напрацювань К. Каутського «єдиноправильним» визначенням Й. Сталіна. Нація визначалась як «стійка спільність людей, що історично склалася, виникла на базі спільності мови, території, економічного життя і психічного складу, який проявляється у спільності культури».

Беручи до уваги динамічний характер нації, не можна дати її визначення, яке залишалося б правильним раз і назавжди. Спроби виділити якісь її об'єктивні (незалежні від людської волі й свідомості) ознаки — як от: спільна територія, мова, спільні звичаї тощо — неминуче зазнавали невдачі. Можна знайти багато прикладів націй, які не підпадають під ці критерії. Серби й хорвати, англійці й американці, німці й австрійці, більшість народів Центральної й Південної Америки, арабського світу розмовляють однаковими мовами, проте становлять різні нації. З іншого боку, члени англійської нації говорять англійською або уельською мовами, ірландської — англійською або гельською, швейцарської — німецькою, французькою, італійською або романською мовами тощо. Аж до 1948 р., до утворення держави Ізраїль, євреї не мали спільної території проживання. Історія знає приклади, коли той самий народ (етнос) з тими самими етнічними ознаками увійшов до складу різних націй (наприклад, германський етнос увійшов до складу німецької, австрійської та швейцарської націй).

У відомій сорбонській (1882 р.) лекції французького історика Ернеста Реннана «Що таке нація?» визначено, що найголовнішою особливістю нації є духовна природа. «Нація — це душа, духовний принцип. Вона складається з двох частин. Перша — це спільна спадщина багатих спогадів про минуле. Друга — це теперішня згода і бажання жити разом». *Визначальним для нації є не набір певних ознак, а суб'єктивне відчуття членів нації своєї приналежності до однієї спільноти. Суттю нації є відчуття самоусвідомлення.* Вона може втратити або змінити свої зовнішні ознаки, не втрачаючи при цьому відчуття життєвої унікальності того, що робить її нацією.

Традиційно утвердилося два розуміння нації. Західноєвропейська модель нації базується на критеріях спільної території, правничо-політичної рівності усіх членів національної спільноти, спільної громадської культури й ідеології. Натомість у Східній Європі (на схід від Рейну) та Азії виросла інша концепція, яка більше відповідає умовам місцевих суспільств, аніж західна модель. Ця східна модель є етнічною, а її найхарактернішою ознакою є наголос на спільності крові (народження) та народній культурі. Роль ядра, яку у західній моделі займає рівність політичних прав, у східній відводиться мові та народним звичаям.

Останнім часом з'явилися нові спроби тлумачення нації, які критично враховують уже існуючі і прагнуть врахувати їх недоліки. Одне з найбільш вдалих визначень нації у пострадянській

науковій літературі належить Ф. Горовському, О. Картунову та Ю. Римаренку: *Нація — це «етносоціальна (і не завжди кровно-родинна) спільність зі сформованою усталеною самосвідомістю своєї ідентичності (спільність історичної долі, психології й характеру, прихильність національним матеріальним та духовним цінностям, національній символіці, а також (головним чином на етапі формування) територіально-мовною та економічною єдністю, яка в подальшому під впливом інтеграційних та міграційних процесів виявляє себе неоднозначно, нерідко втрачаючи своє ви-значальне значення, хоча аж ніяк не зникає»*

За Е. Смітом, належність до етносу (народу) занурює людину у сферу її інстинктових звичок і нахилів, але не є свідомою дією, свідомим вибором людини. Натомість існування нації спирається на свідому волю її членів.

Нація — це така історична, соціально-економічна і культурна спільність людей, яка відчуває себе відмінною від інших, тобто характеризується етнічною самосвідомістю, усвідомленням власної історії, відданістю рідній землі, традиціям тощо.

Націю західна наука визначає як «сукупність людей, що має власну назву, свою історичну територію, спільні міфи та історичну пам'ять, спільну масову, громадську культуру, спільну економіку і єдині юридичні права та обов'язки для всіх членів».

Важливою і неодмінною ознакою нації необхідно вважати *національну самосвідомість*.

Національна самосвідомість — це усвідомлення нацією, окремою людиною своєї приналежності до певного етносу, спільності, історичної долі його представників, своєрідності, неповторності характеру, темпераменту, менталітету, психології, культури. Звідси випливає бажання зберегти ці особливості, не піддатися асиміляції, розвивати національну мову, традиції, звичаї, певні релігійні вірування тощо. Звідси й прагнення до національно-культурної та національно-територіальної автономії, економічного, політичного суверенітету, створення громадянського чи національного суспільства, держави.

Національні ідеї є акумулятором національних програм, позицій, гасел, рушієм національного процесу, основою національного руху.

Сутність нації вчені визначають як її здатність до самовідтворення етносу, до збереження соціально-культурної спадщини. Тому становлення нації в історії людства пов'язують з інтенсивним державотворенням. На думку сучасного українського історика Л. Залізняка, нація є одержавленим народом. Але держа-

ва — це не нація. Держава — це дім, а нація — його мешканці. Держава без нації, як зазначає А. Белінський, це формальна держава без життя, але з бюрократичним апаратом. Народ організується в державу, щоб вільно творити цінності, міцніти як нація.

Питання генезису нації вченими трактується по-різному.

Ряд західних політологів слушно вважають, що нація формується на етнічній основі і цей процес має три основні стадії: *академічну, культурну і політичну*.

На першому етапі певна національна група збирає, вивчає і накопичує народні пісні, легенди, прислів'я, досліджує рідну історію, звичаї, вірування, складає словники.

До культурної фази віднесено становлення літературної національної мови, функціонування її в освітніх закладах, науці, технічній літературі, суспільному та політичному житті.

Політичний, третій етап — це період, коли нація, об'єднана спільною мовою, прагне державного самовизначення, незалежності.

За даними ЮНЕСКО в світі налічується біля 4 тис. етносів. З них 800 досягли стадії нації. Лише 67 націй налічують понад 10 млн осіб. Серед найчисельніших націй: китайці (934 млн осіб), хіндустанці (180,5 млн осіб), американці (172,2 млн осіб).

Дослідники проблеми генезису націй відзначають такі головні шляхи виникнення націй, як інтеграція (поступове зближення і об'єднання усталених етнічних груп), асиміляція (уподібнення, змішання) та консолідація (злиття декількох етнічних груп в єдину спільність). Процеси інтеграції, асиміляції та консолідації, як правило, відбуваються в тісному взаємопоєднанні, доповнюють один одного в житті кожного народу.

Творення більшості європейських націй припадає на ХІХ—ХХ ст. Французька революція 1789 р., що ознаменувала розпад феодального суспільства й народження нової, опертої на народні маси, політичної та соціально-економічної системи, сприяла поширенню національної свідомості. Дедалі більше європейців сприймали ідею про права особи й про те, що носієм суверенітету є народ, а не його правителі. На зміну системі феодальних станів приходять інші принципи групової тотожності. Простий люд став займати належне місце в житті суспільства, завойовували визнання народна мова, звичаї, традиції, на основі причетності до яких формується новий принцип диференціації — за національною ознакою. Це був тривалий процес, що закінчився порівняно недавно.

Таким чином, творення модерних націй слід розглядати як частину загальнішого процесу — поступового перетворення аграр-

ного, малограмотного і маломобільного суспільства на індустріальне, освічене і мобільне, з широкими політичними правами та економічною свободою для всіх його членів, а не лише для верхівки. Початок цього процесу датують переважно XVI ст. — з цього часу Західна Європа стала моделлю економічного, культурного і політичного прогресу. У повну силу процес творення модерних європейських націй розгорнувся у XIX—XX ст. Тому більш коректним є поділ світу на «ранньомодерні» (ранньоновітні) та власне «модерні» (новітні) часи. Межею між ними є Велика Французька революція 1789 р.

Французька модель нації послужила прикладом наслідування для нових національних рухів, що ширилися на початку XIX ст. в усій Європі — німецького, італійського, польського та ін. Тоді італійський революціонер Мадзіні сформулював свій славнозвісний принцип: «кожній нації — своя держава». Боротьба за національні права водночас стала боротьбою за соціальне визволення, демократію і справедливість. Вона надихала цілі покоління національних патріотів на героїзм і самопожертву.

2. ФЕНОМЕН НАЦІОНАЛІЗМУ

Націоналізм (від лат. *natio* — народ) — ідеологія і політика, які проголошують націю однією з найвищих цінностей, стверджуючи, що вона має бути вільною, окремим політичним цілим (автономією, суверенною державою). Найсильніший поштовх для його розвитку дала Французька революція, а остаточно сформували його соціально-політичні зміни в Європі XIX ст. Національні ідеї, що розповсюдилися серед широких мас населення Європи і вилилися в націоналізм, виражали інтереси тих соціальних верств, які були пов'язані з виробництвом товарів та потребували захисту власного виробництва від іноземної конкуренції. Поширення націоналістичних ідей супроводжувало створення держав з ліберально-демократичними буржуазними політичними режимами та витворення умов для розвитку вільного підприємництва.

Націоналізм був тісно пов'язаний із модернізацією європейського суспільства. Зароджений як ідеологія промислової буржуазії, націоналізм в своїх прогресивних поглядах залишався ідеологією і психологією продукуючих верств суспільства. При цьому тих продукуючих верств, що пов'язані з приватною власністю.

З XIX ст. націоналізм обійшов усі континенти земної кулі, розвинувшись у два протилежні варіанти. Один з них — державний, або громадянський, націоналізм — спирався на підтримку панівної верхівки сформованих держав. Другий — народний, або етнічний, націоналізм — живився вимогами спільнот, що жили в тих державах і протестували проти їхньої політики. Саме тому іноді протиставляється процес «творення держави» і «творення нації». Найголовніша різниця полягає в джерелах ідей та діяч. Будь-яка ідеологія за своєю природою є явищем суперечливим. В житті людини, суспільства вона може відігравати як конструктивну, так і деструктивну роль. Отже, поряд з позитивними функціями ідеології, такими як формування світоглядних засад і ціннісних орієнтацій, кожна ідеологія потенційно містить і такі негативні явища як фанатизм, агресивність тощо. Ще один важливий поділ полягає між культурним націоналізмом, що обмежується пропагандою або збереженням культури національної спільноти, і націоналізмом, що вимагає права на самовизначення задала побудови національної держави.

Державний націоналізм є започаткований «згори», серед політичної еліти, що намагається поширити свої цінності на суспільство загалом. Одна із загальних рис державного націоналізму полягає в отождоженні таких уявлень, як громадянство і національність. Державний націоналізм визнає, що уряди визначають національність, проте остерігаються думки, що нації можуть створити державу. Більшість європейських держав намагаються зміцнити національну єдність своїх підданих церемоніями, символічним мистецтвом, інтерпретацією історії, а над усе — освітою та плеканням спільної культури. Жодна держава XIX ст., плануючи запровадити загальну початкову освіту, не могла уникнути вирішального вибору мови чи мов, якими навчатимуть дітей. Лише Османська імперія, що завжди надавала меншинам автономію, ніколи не намагалась накинути єдину загальнодержавну культуру. Австро-Угорська імперія відмовилась від такого задуму у 1867 р., приголошена зустрічними потоками народного націоналізму.

Народний націоналізм зароджується на рівні простолюдю, на дні, прагнучи спершу здобути масову підтримку, а вже потім змінити або повалити наявний державний устрій тодішніх династичних держав та багатонаціональних імперій. Твердо спираючись на доктрину Жан-Жака Руссо про суверенітет народу, прихильники цього націоналізму вважали, що не штучні кордони наявних держав, а загальна воля мають визначати національну або етнічну спільноту. Народний націоналізм витворив бачення, за яким «кров»

нації була нерозривно пов'язана з «грунтом» національної території. Звичайно, більшість проповідників народного націоналізму усвідомлювали, що існування цілковито зрілої нації, яка усвідомлює однорідність своєї національної культури є скоріше мрією, ніж реальністю. Тому за допомогою сили держави здійснювалась консолідація культури і свідомості громадян. Зокрема, у 1861 р. на вступній сесії парламенту об'єднаної Італії було зауважено: «Тепер, коли ми створили Італію, треба створити італійців».

Саме визначення сутності й розуміння природи націоналізму є складним теоретичним завданням. Доводиться обирати те значення терміна, яке найбільше наближається до сфери наукових інтересів чи інтелектуальної традиції. Характерно, що відчувається певний тиск політичної кон'юнктури, оскільки націоналізм як суспільно-політичне явище залишається одним із найвпливовіших чинників сучасного історичного розвитку. У світовому суспільствознавстві існує й співіснує кілька інтелектуальних шкіл і традицій, кожна з яких інтерпретує націоналізм у свій спосіб, з відповідним термінологічним інструментарієм.

Виокремлюють такі парадигми нації та націоналізму:

1) Модернізм: націоналізм — це здобуток сучасності, як і нації, національні держави, національна ідентичність і бере відлік від Французької революції 1789 р.

2) Переніалізм: націоналістична ідеологія була новою, але нації завжди були в кожному історичному періоді з найдавніших часів: від середньовіччя, рідше, від античності.

3) Примордіалізм: нації — природні утворення, які існують вічно тільки в природному стані.

4) Етносимволізм звертається до питань етнічної ідентичності, міфів, пам'яті. Ні переніалізм, ні модернізм не намагаються проникнути у внутрішній світ націоналізму, а без цього, доводять етносимволісти, годі зрозуміти націоналізми інших народів і, в результаті, збагнути їхні кривди й почування, які живлять чимало конфліктів. Дискусії між прихильниками цих чотирьох парадигм мали місце на двох рівнях; теоретичному та історичному.

Іноді слова «націоналізм» і «патріотизм» уживаються як синоніми. Щоправда, «патріотизм» традиційно сприймається як поняття вищої моральної ваги, тоді як «націоналізм» має змістову «тінь», підтекст, пов'язується з крайнощами людської психіки, культурною недосконалістю, агресією тощо. В будь-якій країні «патріот» і «патріотизм» шануються, а «націоналіст» і «націоналізм» матимуть негативне або нейтральне, рідше позитивне ставлення. Очевидно, що відмінність між цими поняттями

має суто моральний, етичний контекст. Без нього стане очевидним, що *будь-який «патріот» не може не бути «націоналістом» і навпаки*. Утім, можна знайти змістові відтінки, що дають змогу на аналітичному рівні простежити відмінність між «патріотизмом» і «націоналізмом». Луїс Снайдер пропонує, зокрема, такий варіант:

1) «патріотизм» стоїть ближче до таких понять, як *батьківщина*, країна, місце народження, він відображає любов до *країни*. «Націоналізм» ґрунтується на комплексі почуттів, адресованих *нації*;

2) патріотизм більше пов'язаний з почуттям відданості власній країні, готовністю служити їй. Націоналізм має інше психологічне «навантаження», опікується переважно проблемами незалежності і єдності певної нації;

3) хронологічно-історично патріотизм — це явище, набагато старше за націоналізм. Патріотизм існував з найдавніших часів, коли тільки починали вироблятися певні форми суспільної організації людства. Націоналізм — відносно недавній феномен;

4) за своєю природою, патріотизм не має агресивного характеру, це почуття, спрямоване на захист. Націоналізм невіддільний від таких категорій, як сила, влада. Він узаконює застосування сили для того, щоб утримати єдність нації, або ж для захисту від зовнішньої експансії, він пов'язаний з агресією.

Слово «шовінізм» виникло як відповідник романтизованої форми патріотизму, в найзавершенішому вигляді вираженої в образі полковника наполеонівської армії Ніколя Шовена де Рошфор, прізвище якого було використане для означення терміна. Згодом публіцистика змінила акценти — «шовінізм» наблизився до екстремального націоналізму, ксенофобії, національної та расової нетерпимості.

Шовінізм може виникнути в будь-якій країні, у будь-якої нації, незалежно від рівня її культурного, економічного чи політичного розвитку. У вікторіанській Англії виник власний варіант шовінізму — «джингоїзм», у Сполучених Штатах Америки — ідея «стовідсоткового американця», під час Першої світової війни країни Європи поглинула хвиля шовінізму на рівні державної політики, всесвітньо відомим став великодержавний російський шовінізм.

Щодо природи і змісту шовінізму особливих дискусій не виникає — загально визнаним є ставлення до нього як до форми свідомості, параноїдального світосприйняття, яке іноді набуває гротескних форм. Прикладом шовіністичної психопатії став та-

кий випадок: у листопаді 1975 р. 45-річний японський письменник, один із реальних претендентів на літературну Нобелівську премію Юко Мішіма заповідав собі характері для того, щоб продемонструвати свою відданість батьківщині. Зауважимо, що серед певної частини японців цей вчинок був сприйнятий схвально.

Отже, провести певну межу між поняттями «націоналізм», «патріотизм» і «шовінізм» цілком можливо. З одного боку, вони нібито відокремлюють різні ступені «інтенсивності» певного соціально-психологічного феномена. Іноді вони стосуються дещо відмінних політичних явищ. У науковій термінології, в мові публіцистики, політики, в побуті вони вживаються в різних значеннях залежно від контексту. Проте очевидно є їхня спорідненість, оскільки стосуються вони однієї сфери — буття нації.

3. УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛІЗМ

У Західній Європі націоналізм як політична ідеологія відігравав провідну роль у період становлення національних держав. З кінця XVIII — протягом XIX ст. націоналізм став всесвітньо-історичним явищем. Український націоналізм своїм корінням сягає кінця XIX століття, коли з'являється нова генерація молодих політичних діячів, які називали себе національно свідомими українцями і вимагали національних прав, політичних свобод і соціальної справедливості. Основоположником українського націоналістичного руху був Микола Міхновський, який на початку 1900 року на прохання В. Антоновича та інших фундаторів Революційної української партії (РУП) написав програмний документ, що був виданий окремою брошурою у Львові під назвою «Самостійна Україна».

Своє розуміння нації та національної ідеї М. Міхновський сформулював так: «Кінець XIX віку визначився з'явищами історії, що характеризують новий зворот в історії людськості... Отже, коли справедливо, що кожна нація з огляду на міжнародні відносини хоче вилитись у форму незалежної, самостійної держави; коли справедливо, що тільки держава одноплемінного національного змісту може дати своїм членам нічим не обмежену змогу всестороннього розвитку духовного і осягнення найліпшого матеріального гаразду; коли справедливо, що пишній розквіт індивідуальності можливий тільки у державі, для якої плекання індивідуальності є метою, — тоді стане зовсім зрозумілим, що державна самостійність є головна умова існування нації, а держа-

вна незалежність єсть національним ідеалом у сфері міжнаціональних відносин».

Під нацією М. Міхновський розумів не «вишивані сорочки, свити та горілку», а свідомий громадський стан вільної нації у вільній національній державі.

Націоналістична ідеологія М. Міхновського виходить за межі примату нації та національного інтересу. Він ставить націю на перше місце у системі соціополітичних цінностей і підкреслює, що національний інтерес може бути повністю забезпечений тільки у власній незалежній державі.

М. Міхновський, визначаючи національний принцип єдиним принципом справедливого укладу міжнародних відносин, заперечує право будь-якої нації поневолювати іншу націю і вимагає політичної незалежності кожної. Його ідеологія є виразно самостійницькою і соборницькою, якщо мова іде про відновлення незалежної і суверенної держави української нації.

Іншою цікавою постаттю націократичного напрямку був політичний діяч, публіцист, ідеолог т.зв. інтегрального націоналізму Д. Донцов, який у своїх творах, написаних після Першої світової війни, дає позитивну оцінку націоналізму М. Міхновського. Щоправда пізніше (після Другої світової війни) він змінює свою точку зору, обвинувативши свого попередника в перебільшенні самостійництва і відсутності національної ідеї.

Методологічні засади висвітлення поняття «нація» Д. Донцов у повному обсязі виклав у своїх працях «Підстави нашої політики», «Націоналізм», «Дух нашої давнини» та ін. Д. Донцов не був продовжувачем ідей М. Міхновського, він, як показав М. Сосновський, на «відміну від Міхновського, відкидав народницьку, демократичну концепцію, замінивши її на волюнтаристську, ірраціональну, елітарну концепцію нового націоналізму».

Для нас є найважливішим розуміння Д. Донцовим самого поняття «нація». Для нього нація є ніщо інше, як «скупчення мільйонів воль довкола спільного ідеалу панування етнічної групи над територією, яку вона одержала в спадщині по батьках і яку залишить своїм дітям».

Щодо національної ідеї, то Д. Донцов був упевнений, що вона повинна будуватися не на розумі, а на «волі... на догмі, аксіомі... на бездоказовім пориві». Цю волю, на думку автора концепції інтегрального націоналізму, треба плекати і розвивати, бо з нею живе і вмирає нація. Зміцнення волі має бути першою і головною засадою національної ідеї.

І. Лисяк-Рудницький вважав, що в основі «донцовської концепції» волонтаризму лежить нерозуміння феномену волі, через це його концепція волонтаризму порочна в самому своєму корені». Політична концепція Д. Донцова є послідовним продовженням його теоретичних засад — обстоювання чистоти національного ідеалу за будь-яку ціну, культ сили, одержимість. Він вірив, що «інтерес нації» це єдиний вирішальний критерій, яким усе можна виправдовувати.

Тому, якщо М. Міхновський був виразником так званого демократичного націоналізму, то Д. Донцов — автор теорії «чинного націоналізму», зразком якого були авторитарно-елітарні та тоталітарні рухи. Націоналізм Д. Донцова ми називаємо найчастіше інтегральним, оскільки він робив акцент на абсолютній підтримці могутності нації», бо остання занепадає, коли втрачає військову силу.

Основні ідеї Д. Донцова знайшли своє продовження в працях іншого інтегрального націоналіста М. Сціборського. Автор численних праць, таких, як «ОУН і селянство» (1933), «Україна і національна політика советів» (1938), «Сталінізм» (1942), «Національна політика більшовиків в Україні» (1938) ще й досі не є добре знаним в Україні. Особливо цікавою є його робота «Націократія», що вийшла в Парижі в 1935 році, основною темою якої була концепція державно-політичного й соціально-економічного устрою, запропонована теоретиками організованого українського націоналізму. В основу цієї розвідки М. Сціборський поклав аналіз трактування нації і держави різними політичними течіями. «Якщо демократія і визнає націю, — пише автор, — то своїм раціоналістичним світоглядом позбавляє її духовних первнів, надміру матеріалізуючи її єство». М. Сціборський дотримується думки, що соціалізм і комунізм вважають націю і державу за «переходову історичну необхідність», яка в майбутньому буде замінена бездержавно-інтернаціональною організацією суспільства. Для нього ж нація — абсолютна цінність, непорушна догма, а держава — організаційна форма існування нації.

За М. Сціборським нація — це не «механічний збір певної кількості людей, пов'язаних лише спільністю території, мови й матеріальних інтересів, а найвища органічна форма людського співжиття, яка має неповторний внутрішній і духовний зміст, творений від віків на підставі природних властивостей даної людської спільності, її моральної єдності та стремління здійснювати свої власні історичні завдання».

Таким чином, розуміння М. Сціборським нації ґрунтується на його світогляді, який вважає головними підставами і рушіями

життя нації її дух і волю. А відтак, він сприймає власну націю як абсолютну ідейну і реальну цінність, тому висуває гасло: «Нація понад усе». Войовничість цієї ідеології виявляється в тому, що будь-яка національна ідея є запереченням інших ідей, наприклад, — «Все те добре, що добре для блага, сили й розвитку моєї нації, все те зле, що цю силу й розвиток ослаблює».

На думку автора «Націократії», тільки через власну державу нація стає творчим чинником історії і повноправним господарем своєї власної долі. Він вводить поняття «державна нація».

У націоналістичному світогляді нація і держава виступають як одноціла та найвища в її ідейній і реальній вартості мета. Отже націократія для М. Сціборського — це «режим панування нації у власній державі, що здійснюється владою всіх соціально-корисних верств, об'єднаних, відповідно до їх суспільно-продукційної функції, в представницьких органах державного управління».

Провідний європейський фахівець з теорії нації, який репрезентує український націократичний напрям — Ольгерд Бочковський започаткував новий науковий напрям — націологію. Автор теорії так визначив її зміст: всебічне з'ясування сутності нації, тобто націологія є синтетичною наукою про націю.

О. Бочковський вважав, що нація як суспільний факт відіграє в сучасному громадському житті людства таку ж роль, як і держава або релігія. На думку дослідника, важко дати однозначну відповідь на питання: що таке нація? Його більше цікавили взаємини нація-держава, тобто він досліджував державний аспект національних відносин.

У процесі народотворення О. Бочковський розмежовує старшу і новітню фазу: етногенез (коли народжується і розвивається етнічна спільність) та націогенез (перетворення етносу в націю). У період етногенезу творяться підвалини для зародження національної свідомості, без якої дослідник не уявляє формування новітньої нації. Для націогенезу необхідно існування принаймні трьох чинників:

— по-перше, перетворення народу як етнографічної маси в націю, яка повинна уявляти себе окремою суспільно-культурною індивідуальністю;

— по-друге, наявність національної держави, що поєднує націотворчий процес з певною територією;

— по-третє, господарський розвиток (у О. Бочковського — *капіталізм*), який впливає, з одного боку, на суспільну окремішність населення, а з другого — на його пізніше об'єднання.

Як бачимо, головна прикмета нації — національна свідомість і воля, Це положення єднає О. Бочковського з Д. Донцовим і М. Сціборським. Для них теж головну роль в розбудові нації відіграють психологічні чинники, За О. Бочковським нація — це не статутне об'єднання на раціональній основі, а духовна спільнота, яка є скупченням людей на природних підставах і потребах. Він виходить з того, що кожний свідомий народ має право на власну державу. Отже, О. Бочковський поєднав обидва принципи формування держави: етнічний та політичний (в даному разі територіальний), але без примусового бюрократичного централізму.

Наявність у процесі націотворення вольового моменту дослідник пояснює національною свідомістю, яка, на його думку, розвивається з попереднього національного інстинкту почувань, що розвинуті на рівні підсвідомості. Згодом національна свідомість, оперта на політичну культуру, генерує національну ідею, яка і стає головним і необхідним чинником нової доктрини націотворення.

Прихильником так званої атомістичної теорії нації був доктор філософії, історик, географ, суспільствознавець Степан Рудницький. Під впливом італійця М. Манчіні С. Рудницький побудував свою концепцію нації, зібравши всі «об'єктивні критерії нації» у статті «До основ українського націоналізму» (1923).

Для С. Рудницького першою одиницею є людина — «твір природи, як звіри чи рослини». Раси вчений ділить на народи, які вважає найважливішою збірною одиницею людства. Самостійний народ для нього — це «велика громада людей, що мають подібну між собою і відмінну від інших народів будову тіла, що мають свою самостійну і окремішню від інших рідну мову, свій рідний питомий звичай і обичай, що мають свою рідну історію, поспільне почуття добрих і злих хвиль, поспільно народом пережитих, що мають спільні стремління на будуччину, що мають свою питому культуру і, що найважливіше, мають де жити, себто займають поспільно великий і багатий кусень поверхні землі».

Дефініцію «нація» дослідник подає так: «Самостійним народом або нацією зовемо більшу чи меншу групу людства (відмінну людської породи), що має свою певну суму своєрідних, собі тільки питомих прикмет, котрі в'яжуть усі індивідуальності цієї групи в одну цілість».

Для С. Рудницького цими прикметами є:

1. Антропологічна расовість (своєрідна будова і вигляд тіла).
2. Самостійна серед інших мова (з літературою, наукою тощо).
3. Питомі історичні традиції і змагання (на політичному, суспільному та ін. полях).

4. Питома культура (як матеріальна, так і духовна) й поспільні культурні стремління.

5. Питома суспільна національна територія, на котрій або була, або є, або може бути питома національна держава.

На думку самого дослідника поняття нації може мати неоднаковий зміст, якщо його трактувати як державно-правову, соціологічну чи економічну категорію. Його «біологічне» розуміння нації виявляється в наділенні її такими рисами, які є характерними для популяцій (наприклад, забезпечення тривалого існування, здобування найкращих умов для цього і т.п.). Саме тому вчений робить висновок про те, що «гаразд і могутність народів більш залежать від біологічних, ніж від економічних чинників».

Атомістична теорія нації С. Рудницького була піддана критиці з боку відомого правника, соціолога й громадсько-політичного діяча Володимира Старосольського, який виклав своє бачення всього спектру етнополітичних проблем в книзі «Теорія націй». Ця робота відтворює лекції, прочитані вченим в Українському соціологічному інституті у Відні в 1921 році.

Вчений розрізняє об'єктивні (культура, мова, історичні традиції, територія) й суб'єктивні (воля, ідея) прикмети нації. Для нього нація — не механічне поєднання певних рис, а гурт людей, група, суспільство в широкому значенні цього слова.

Об'єктивні чинники нації не пояснюють ество нації, але вони є певними якостями нації. Головним в розумінні поняття «нація» дослідник називає суб'єктивний чинник — воля бути нацією і усвідомлювати себе окремою нацією — може говорити про існування нації і національну приналежність, вважає автор. За В. Старосольським нація — «спільнота, основою якої є ірраціональна стихійна воля. У протиставлення до спільнот, які оснуються на інстинктах «другого ступеня», типом яких є ідея».

Джерелом національної спільноти і визначальною силою, якою нація існує, є «стремління до політичної самодіяльності та самостійності, яке історично проявилось як боротьба за суверенність в межах держави...». В. Старосольський робить висновок: — «нація по своїй натурі мусить керувати свої зусилля на опанування державою: вона не тільки родиться разом з волею політичного самовизначення, але й перестає існувати як нація, коли тратить цю волю», а відтак вона — твір психології, а не раціоналізму.

Вважаючи, що соціологічний характер нації як спільноти робить її «самостійним центром інтересів», вчений зазначав, що нація «мусить для заспокоєння їх (*інтересів*) заволодіти наймогут-

нішим історично даним суспільним механізмом, себто державою». Причому В. Старосольський наголошує на необхідності для нації заволодіти всім державним механізмом, а відтак кожна нація є державою. Але тут важливо підкреслити, що для В. Старосольського «кожна нація є тільки одною державою». Саме в цьому вбачає дослідник можливість вирішення національного питання: лише через передачу нації державних компетенцій.

Заслуговує на увагу визначення поняття нації відомим на Заході, водночас маловідомим українському читачеві, українським філософом, творцем модерної національної доктрини Юліаном Вассияном.

Займаючись вивченням так званої «дескриптивної психології», Едмунда Гуссерля про «предметні феномени», Ю. Вассиян зарахував до них націю, яку вважав не ідеалом, абсолютною цінністю, але «ідеєю, формою творчого буття, що не дивлячись на багату різnorodність своїх ідеалів, вдержує їх у відношенні певного споріднення, спів залежності».

Для Ю. Вассияна нація — це найвищий тип людської спільноти, «найглибша, найзагальніша й найтривкіша підстава людської соціальності». Свою національність людина відчуває, за авторським визначенням, підметово, в порядку інтуїтивно-органічної, самовільної кінечності, а не логіко-розумової. Тобто її індивідуальне «Я» живе відчуттям родової свідомості не тільки сучасної, а й минулої і майбутньої. Цікавим є таке спостереження вченого: без національної основи як «духовного кореня індивідуального життя» людина стає «відірваним атомом».

Загалом дослідник визначає націю як «форму людського співжиття, зумовлену почуттям спільності інтересів». Зрозуміти й керувати життям нації, на думку Ю. Вассияна, не можуть ні політичні партії, ні суспільні класи, ні стани, а тільки «космічні аспекти», під якими дослідник розумів націоналізм, який «вміщує в собі не тільки державно-політичні, господарські і соціологічні, але також замкнуті в собі психологічно-світоглядові аспекти».

У роботі «До головних засад націоналізму», надрукованій в 1928 році в часописі «Розбудова нації», Ю. Вассиян зазначав: «Нація є величиною органічного стану, виключає можливість нащиплення на її дерева чужеродного насіння».

Світоглядні позиції Ю. Вассияна відображені у розумінні української національної ідеї. Національна ідея — це не надумана конструкція, а образ власної природи, повний вислів душі. Для вченого українська ідея це не просто проблема політичного визволення, не тільки проблема власного державного буття, це, пе-

редусім, «самопочуття своєї родової гідності, національної честі і лицарської мужності на сторожі її знаменного буття в світі».

Головною політичною ідеєю теоретика є, без сумніву, ідея державності, бо єднання українців можливо тільки на основі ідеї «духовної соборності українства». У роботі «Простір між Москвою і Візантією» (1934), що її автор написав, перебуваючи у польській тюрмі в Седльцах, Ю. Вассиян розкриває найважливіше питання української історіософії — пояснення занепаду старої Київської держави та причин, що майже на сім століть спинили розвиток державності на українських землях.

Вчений доходить висновку, що без повної політичної незалежності нація не зможе «виявити свою духову і фізичну дозрілість», а тому головне завдання націоналізму полягає у підготовці та здійсненні програми національної революції, що «дасть Українській Нації міцні форми державного життя».

В цілому творчість Ю. Вассияна є намаганням розв'язати суспільно-філософські проблеми, і передусім основні проблеми українського світу. Він проектував новий прапор нової України: чорний трикутник (прямокутник) — символ землі, червоний хрест на ньому — символ крові, у перехресті хреста блакитне коло — символ духа. А на блакиті кола — золотий тризуб.

При визначенні основних методологічних засад вивчення поняття «нація» мислителів націократичного напрямку української політичної думки, незважаючи на певні відмінності і особливості, об'єднує спільна ідея примату нації та необхідності національної держави.

Література:

1. *Андерсон Б.* Уявлені спільноти. Міркування щодо походження та поширення націоналізму. — К.: Критика, 2001.
2. *Вівчарик М.* Україна: від етносу до нації. — К., 2004.
3. *Грицак Я.* Страсті за націоналізмом. — К.: Критика, 2004.
4. *Касьянов Г.* Теорія нації та націоналізму. — К.: Либідь, 1999.
5. *Лисяк-Рудницький І.* Націоналізм // Нариси з історії нової України. — Львів: Меморіал, 1991.
6. *Наконечна Н.* Націоналізм як культурний феномен ХХ століття // Сучасність. — 2006. — № 9. — С. 111—119.

7. *Онищенко І.* Діалектика становлення українського етносу та нації (Етнопологічний аналіз). — К.: Четверта хвиля, 1997.

8. *Онищенко І.* Національна ідея в націократичному напрямі української політичної думки // *Нова політика*. — 1997. — № 5. — С. 19—23.

9. Основи етнодержавознавства. Підручник. / За ред. Ю. Римаренка. — К.: Либідь, 1996. — 656 с.

10. *Сміт Ентоні Д.* Націоналізм: Теорія, ідеологія, історія. / Пер. з англійської. — К. «К.І.С.», 2004.

11. *Сміт Ентоні Д.* Національна ідентичність. — К.: Основи, 1994.

12. *Сміт Ентоні Д.* Нації та націоналізм у глобальну епоху. — К.: «Ніка-Центр», 2006.

ЕЛІТА В УКРАЇНІ¹⁰

План

1. Концепції еліт.
2. Українська еліта: теорія проблеми.
3. Українська еліта у модерний період історії.

1. КОНЦЕПЦІЇ ЕЛІТ

Терміном «еліта» позначають провідні верстви суспільства, які здійснюють керівництво, досягли визначних успіхів у певних галузях суспільного життя, або мають інтелектуальні, матеріальні чи моральні переваги над іншими соціальними групами.

У перекладі з французької слово «еліта» означає: краще, відбірне, вибране. Починаючи з XVII ст. термін еліта вживали стосовно товарів підвищеної якості, з часом — у генетиці. У суспільних науках термін широко не використовувався у Європі до кінця XIX — початку XX ст., а у США — до кінця 30-х років XX ст.

Еліта — привілейована частина суспільства, партії, класу, угруповання, яка характеризується надзвичайними здібностями і найкращими показниками в основних сферах діяльності держави.

Еліта сучасного суспільства — структуроване соціальне утворення, яке складається з різних груп, що можуть бути впорядко-

¹⁰ У даній лекції використано праці: *Ашин Г. К., Охотский Е. В.* Курс елітології. — М., 1999; *Грицак Я. Й.* Нарис історії України: формування модерної української нації XIX—XX ст. — К.: Генеза, 2000; *Донцов Д.* Дух нашої давнини. — Дрогобич: Відродження, 1991; *Лазаренко О.* Модернізаторська еліта і розбудова громадянського суспільства в Україні // Сучасність. — 2004. — № 2. С. 54—58; *Лисяк-Рудницький І.* Роля України в новітній історії // *Лисяк-Рудницький І.* Нариси з історії нової України. — Львів: Меморіал, 1991; *Литинський В.* Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму. — К. — Філадельфія, 1995; *Огієнко І.* Українська культура. — К.: Абрис, 1991; *Основи етнодержавознавства.* Підручник / За ред. Ю. Римаренка. — К.: Либідь, 1996; *Попович М.* Нарис історії культури України. — К.: «АртЕк», 1999; *Політологія: Підручник* / І. С. Дзюбка, К. М. Левківський, В. П. Андрущенко та ін.; За заг. ред. І. С. Дзюбка, К. М. Левківського. — К.: Вища школа., 2001; *Субтельний О.* Україна: історія. — К.: Либідь, 1993.

вані за ступенем соціальної значущості. В сучасному суспільстві можливе не тільки вертикальне просування людей в еліту (з позаелітних груп), а й горизонтальне — з однієї групи в іншу (наприклад, з наукової в політичну).

У філософських та політологічних дослідженнях існує багато визначень поняття «еліта». Узагальнюючи їх, можна навести певні концептуально протилежні напрями та підходи до цієї проблеми:

- Ціннісний (аксіологічний) напрям пояснює існування еліти певною «перевагою» (інтелектуальною, моральною тощо) одних людей над іншими. Стверджується, що нерівність — підвалина соціального життя.

- Структурно-функціоналістський напрям наголошує, що доступ до інструментів влади не залежить від інтелектуальних, моральних якостей носіїв влади.

- За елітаристським підходом, суспільством керує еліта, яка об'єднує у своїх лавах тих, хто обіймає стратегічні посади у владній структурі, насамперед у політичній, економічній, військовій царинах. Характерною особливістю цієї еліти є згуртованість, яка базується на єдності інтересів, особистій солідарності. Ця єдність, в свою чергу, заснована на основі однакового соціального походження, високого рівня освіти, матеріальній забезпеченості, схожості менталітетів, психологічній орієнтації. Завдяки цьому існує циркуляція людей, котрі обіймають владні посади. Цей взаємообмін лідерами стимулює появу й функціонування монолітної, уніфікованої еліти влади, що має єдині ціннісні орієнтири.

- Плюралістичний підхід до еліти обстоює її різноманітність, функціонування кожної з її складових у своїй царині, де вона панує — чи то організаційно, чи то духовно. Наявність чисельних центрів влади, репрезентованих цими елітами, є достатньою підставою для контролю за владними структурами, за спрямованістю, змістом, методами їхньої діяльності, її відповідності суспільним потребам і сподіванням.

Отже, поняття «еліта» є багатозначним, його зміст буде залежати від сфери застосування, форми аналізу тощо.

Найважливішою функцією еліти є управління суспільством, вироблення зразків людської поведінки, на які орієнтуються всі члени соціуму. Без соціальної еліти, яка повинна формувати ці зразки, розвиток суспільства стає непередбачуваним і нестабільним. Відомий іспанський філософ Х. Ортега-й-Гасет у трактаті «Бунт мас» стверджував: «Маси за своєї природи, не повинні та й

не здатні керувати власним буттям, а ще менше правити суспільством».

Члени еліти посідають переважно стратегічні позиції в різних державних, публічних, приватних інституціях та організаціях і мають найвищий статус у суспільній ієрархії сучасного суспільства (владні можливості, знання, професійна компетентність тощо). Частина еліти бере на себе місію виразника інтересів етносу, створюючи національну ідеологію. Існує твердження, що наслідком свідомої діяльності провідної верстви — національної (етнічної) еліти є поширення ідеї, котра об'єднує народ. Саме еліта обирає етнічні символи як основу мобілізації в суперництві з іншими елітами. Менталітет національної еліти ідентифікується з необхідністю своєї кар'єри на своїй власній території, вони є патріотами своєї землі. До характерних рис еліти належить здатність мобілізувати народ (без еліти не відбудеться мобілізація осіб з однаковими етнічними рисами). Побутування в народі об'єднуючої ідеї є наслідком свідомої діяльності провідної верстви — національної (етнічної) еліти.

У великому планетарному вимірі існує і космополітична еліта, до якої належить, наприклад, П. Пікассо, А. Вознесенський, О. Солженіцин, польські поети-нобелівські лауреати, німецькі фізики тощо. Разом з тим, кожен із цих інтелектів належить до якоїсь нації. Відповідним чином, найбільш талановиті українські особи належать саме до української національної еліти.

Щодо проблеми творення еліти, то в історії всіх націй були випадки, коли з'явилися люди, які володіли стратегічним мисленням, і були носіями суспільних інтересів. На початковій стадії, яка б не була попередня прірва, настає етап самоусвідомлення якоюсь частиною людей своєї визначальної ролі в цьому суспільстві. Після цього настає акт самоуповноваження себе на певний тип діяльності, в основі якого стоять не егоїстичні, а суспільно важливі цінності.

Еліта має бути спрямована на суспільний інтерес. Це пов'язано з тим, що людина не може бути відірваною від інших і жити тільки своїми цінностями. Ці суспільні інтереси може представляти, наприклад, якась професійна група. Але якщо це еліта національна, то вона повинна орієнтуватися на націю. Звичайно, можуть бути ще універсальні цінності, тоді можна говорити про таку собі планетарну, цивілізаційну еліту. Але якщо еліта виходить на планетарний рівень, то вона повинна пройти всі попередні стадії — бути як професійною, так і національною.

Елітизм — система політичних поглядів, яка лежить в основі елітарних теорій, передбачає, що суспільством повинна керува-

ти еліта — найкраща частина суспільства (за походженням, освітою, багатством тощо).

Перші спроби науково-теоретичного осмислення феномена елітизму сягають найдавніших часів. Стародавні мислителі усвідомлювали, що народ сам не здатен управляти суспільством і що історію творять вибрані представники панівних верств. Так, китайський філософ Конфуцій вирізняв у суспільстві дві основні норми поведінки: одна для «вибраних», інша — для народу, що мусить підкорятися. Глибоке обґрунтування ці ідеї дістали у Платона, Макіавеллі, Карлейля і Ніцше. Однак перші концепції еліт у їх сучасному розумінні з'являються лише наприкінці XIX — на початку XX ст. і пов'язані з іменами Гаetano Моски, Вільфредо Парето і Роберта Міхельса. Ці теорії еліт називають *класичними*. До *некласичних* відносять теорії Г. Лассуела, Ч. Мілса, Дж. Хідлі, М. Бартона тощо.

Гаetano Моска (1858—1941) — італійський дослідник, один з основоположників політичної науки — поділяв суспільство на панівну меншість (еліту) і політично залежну більшість (масу). Такий поділ, на його думку, є необхідною умовою існування цивілізації. Саме правлячий «політичний клас» визначає історичний процес. Владу меншості над більшістю Г. Моска пояснював кращою організованістю. Народовладдя, реальна демократія і соціалізм — утопії, несумісні із законами суспільного розвитку і людською природою. Влада може бути від народу, для народу, але ні в якому разі владою самого народу. Соціальна стабільність без оновлення еліти неможлива. Крім того, будь-яка еліта, на думку вченого, має тенденцію до перетворення на «закриту», спадкову, що призводить до її відчуження від мас. Запобігти цьому можуть лише вільні дискусії у суспільстві, які спонукають «політичний клас» до оновлення, дають змогу тримати його у певних межах і усувати в тих випадках, коли він більше не відповідає інтересам країни.

Вільфредо Парето (1848—1923) — італійський соціолог і економіст — обґрунтовував свою елітарну теорію біопсихічними якостями індивідів. Поділ на спроможну управляти суспільством еліту й нееліту він вважав суттєвою ознакою всіх людських суспільств, а кругообіг еліт (тобто їхню стабілізацію і подальшу деградацію) — рушійною силою суспільного розвитку. Згідно з його концепцією люди від природи наділені схильністю до маніпулювання, хитрощів і обману (цих представників еліти він називав «лисами») або ж здатністю до використання насильства («леви»). Відповідно існують два типи суспільно-політичного

правління, які послідовно змінюють один одного. Якщо правляча еліта не займається цілеспрямованим самооновленням, тоді вона деградує, що веде до соціальної революції. Суть останньої полягає, на думку В. Парето, в оновленні персонального складу керівництва суспільством.

Роберт Міхельс (1876—1936) — німецький вчений, один з основоположників політичної соціології — дослідив соціальні механізми, які породжують елітарність суспільства, і вивів так званий «залізний закон олігархії». Суть його полягає в тому, що створення великих організацій веде до їхньої олігархізації і формування еліти. Людська ж цивілізація неможлива без великих організацій, керівництво якими може здійснюватися здебільшого лише вузьким колом осіб. Це зумовлено насамперед необхідністю досягнення ефективності у діяльності тих чи інших організацій, яка, в свою чергу, потребує керівного ядра й апарату, що поступово, але невідворотно виходять з-під контролю рядових членів, відриваються від них, підпорядковують політику власним інтересам і починають турбуватися виключно про збереження свого привілейованого становища. Маса ж через недостатню компетенцію та активність залишається байдужими до політичної діяльності. Отже, робить висновок Р. Міхельс, навіть демократичним суспільством завжди фактично править олігархічна, елітарна група. Названі концепції сучасної елітарної теорії належать до *макіавеллістської школи*. Попри всі розбіжності, вони (включаючи сучасних дослідників) мають ряд спільних положень:

- елітарність будь-якого суспільства;
  - особливі психологічні якості еліти;
  - усвідомлення елітою своєї винятковості;
  - право еліти на політичне управління суспільством, широкими масами;
  - незмінність владних відносин між елітою і простим людом, починаючи з найдавніших часів;
  - конкурентність і зміна еліт у ході боротьби за владу.
- Поряд з макіавеллістською школою в західній політології розрізняють вартісні теорії еліт, елітарні теорії демократії, концепції плюралізму еліт, ліволіберальні концепції та ін.

Вартісні теорії еліт (Х. Ортега-і-Гассет, М. Бердяєв, В. Ропке та ін.) розглядають еліту як найбільш продуктивну й ініціативну частину населення, наділену високими моральними якостями. Формування її — результат природного відбору в суспільстві. Соціальна рівність є рівністю стартових можливостей, що сама по собі спричиняє висування з маси найактивніших фізично й

найбільш підготовлених інтелектуально представників. Завдання ж суспільства полягає в тому, щоб здійснювати цілеспрямоване рекрутування (пошук і залучення) найбільш результативної еліти.

Значного поширення на Заході набули також *елітарні теорії демократії* (Р. Даль, С. Ліпсет, Л. Зіглер та ін.). Вони розглядають еліту як групу, покликану не лише управляти, а й оберігати суспільство від неконтрольованого тиску й невірноваженості мас.

Плюралістичні теорії еліт (О. Штаммер, Д. Рісмен та ін.) визнають множинність еліт у будь-якому суспільстві. Жодна з них не здатна домінувати в усіх сферах суспільної діяльності. Еліти поділяються на професійні, регіональні, релігійні та ін., кожна з яких покликана виражати інтереси своїх базових груп. Згідно з цими теоріями, за допомогою різноманітних механізмів (виборів, референдумів, опитувань, впливу преси, груп тиску) можна обмежити або й відвернути дію «залізного закону олігархії», втримати еліти під впливом мас.

Ліволіберальні концепції (Ч. Міллс, Р. Мілібанд та ін.) ґрунтуються на таких основних положеннях: головний елітоутворюючий чинник — не видатні якості представників певної еліти, а володіння командними позиціями, керівними постами; еліта, що здійснює владу в суспільстві, не обмежується політичними діями, а включає керівників корпорацій, найвищих державних службовців, офіцерів, а також інтелектуалів з високим суспільним статусом; між елітою й масою існують значні відмінності, реальних шансів зайняти високі посади у представників народу майже немає; основна функція еліти в суспільстві — забезпечення власного панування.

Отже, перші концепції еліт з'явилися на межі ХІХ—ХХ ст., коли особливої гостроти набули невирішені національно-політичні, соціально-економічні проблеми, що спричинило популярність ідей про виняткову роль окремих особистостей в історії.

2. УКРАЇНЬСКА ЕЛІТА: ТЕОРІЯ ПРОБЛЕМИ

Історія поразок у нашому минулому не раз пояснювалась зрадою еліти, її незрілістю, чварами, честолубством тощо. Тому ця проблема хвилювала і хвилює, має чималу історіографію, яка заслуговує на увагу, бо є спробою пошуку відповідей на питання, які й сьогодні не втратили своєї актуальності.

Уявлення видатного історика, публіциста, громадського діяча, ідеолога українського монархізму В. Липинського про роль еліти у формуванні нації логічно реалізувалися в ідеї «надлюдини»,

людини — державного символу, що втілював у собі єдність нації і держави. У своєму вченні про еліту Липинський виходить із макіавелістської традиції європейської соціологічної думки, в особах таких соціологів, як В. Парето, Г. Моска, Р. Михельс. Вони вважають, що невіддільним атрибутом соціальної системи є наявність найвищого привілейованого стану суспільства. Погляди В. Липинського дуже близькі до уявлень Х. Ортеги-й-Гасета, який стверджував, що не якісь матеріальні й приватні чинники чи, тим більш, чисте насилля привели до утворення сталих людських спільнот, а притягувальна сила, яку мали на пересічну людину досконалі індивіди. Про це відомо вже з найдавніших народних міфів і легенд про виникнення племен і народів і про обдарованих надлюдськими силами героїв, що їх ті чи інші племена й народи вважали за прасурів.

Для В. Липинського еліта — активна меншість, яка створює держави і нації. У певний історичний період будь-яка державна нація, вважає В. Липинський, має в собі певну групу людей, яка є засадою її державного існування.

На думку В. Липинського, історично еліту утворюють вихідці із чужих племен. Скажімо, в українському суспільстві носіями елітарної культури є аж ніяк не самі українці, а поляки. Поляки, асимілюючися з «українською народною масою», стимулюють процес відокремлення її в масі руських племен. Саме цей процес «І есть собственно украинство, Украина».

В. Липинський створив власну типологію національних аристократій, що розрізняються способами організації своєї влади: олігархію, класократію і демократію.

Представники консервативного напрямку української політології завданням поодиноких «великих людей» вважали необхідність вести ті політичні сили, що стоять за ними, до перемоги, організовувати маси, які без їх участі були б безликі й неспроможні щонебудь досягнути.

Сам же В. Липинський був впевнений у тому, що в реальному житті народ сам намагається персоніфікувати свої національні змагання, і тому пов'язує їх з іменем то одного, то другого популярного діяча. Тобто маса персоніфікує своє хотіння і свою ідеологію в одній особі. Саме в ній народ, а перед тим провідна верства, бачить втілення того всього, що їй самій найдорожче. Тому спочатку еліта добровільно віддає себе на службу цій особі і цією службою, цим послухом, цією дисципліною вона об'єднує себе і свої зусилля в одну слухняну, сильну і дисципліновану організацію.

Лідер — особа, що здатна генерувати ідеї, ініціювати їх, об'єднувати коло себе аналітиків, здатних розробляти механізми реалізації цих ідей. Запропоновану програму повинна підтримати певна елітарна група з тим, щоб вона з часом стала програмою мас. У цьому В. Липинський вбачав суть монархізму. Втім, розуміючи усі недоліки монархізму, вчений вважав гетьманат можливістю втілення ідеальної монархії, замикаючи її на реальній людині — П. Скоропадському (хоча в останні роки життя вченого особисті стосунки з гетьманом погіршилися і закінчилися розривом).

До ідей В. Липинського близько підійшов С. Томашівський, який, говорячи про героїв, виокремлював «історичних героїв нації. Тобто певна історична індивідуальність може стати героєм тільки в тому випадку, коли репрезентовані нею думки знайдуть порозуміння серед громадянства, а для цього справа претендента на «героя» повинна бути не стільки великою, скільки корисною для народу, тільки за таких обставин особа може згуртувати навколо себе націю.

Аналізуючи історичну минувшину українського народу, С. Томашівський називає неорганічність і брак тяглості політичного, суспільного і культурного розвитку страшною хибою. З цього і випливає та обставина, що в українській історії йде безустанна змінність ідейних течій і критеріїв в оцінці вартостей осіб, які стають символами єдності. Так, Володимир Мономах, раніше шанований на Русі, з плином часу стає символом московської царської ідеї, а Роман Великий зовсім забутий після занепаду Галицько-Волинської держави. Кожна епоха шанує інших героїв — до такого висновку прийшов С. Томашівський.

Але С. Томашівський глибоко переконаний у тому, що герої особисто здатні практично реалізовувати ті ідеї, що виникають у багатьох, але тільки перші знають, як їх реалізувати. Так, ідея козацької держави на Україні зародилася задовго до 1648 року (правда С. Томашівський не бачить прямого зв'язку між старими київськими чи галицько-волинськими часами і козачиною), проте ця ідея, на думку дослідника, з'явилася «не в голові Хмельницького, а й узагалі у кримсько-турецько-угорських, вже після перших великих успіхів Хмельницького над Поляками». Тобто Б. Хмельницький був не головним ідеологом козацької державності, а першим практичним реалізатором цієї ідеї.

С. Томашівський не підтримує точку зору В. Липинського про рекрутування ідеологів української державності серед козацького панства, для нього необхідно шукати їх серед «голоти». Звідси

ідея С. Томашівського не про монархічну, аристократичну, а про республіканську державницько-політичну думку.

Та сам вчений стояв на позиціях необхідності творення української держави на засадах клерикальної монархії. «Історія знає тільки два головні чинники, що виховують народи: релігію і державу, або для Європи ще докладніше — Церкву й династію», — зазначає дослідник.

До аналізу вивчення шляхів взаємодії між масами, елітами і «сильною людиною» ближче підійшли представники націократичного напрямку української політичної науки. Натхненником і духовним вождем тієї молоді, яка пішла в терор для безкомпромісної боротьби за самостійну Україну був Д. Донцов, який видавав у Львові часопис «Вісник». Його ідеї елітарності політичного лідерства та готовності на будь-які кроки для нищення ворога України визначили філософію радикального українського націоналізму.

Підкреслюючи спрямовуючу роль ірраціональної волі в житті одиниць і спільноти, Д. Донцов був впевнений, що всіма своїми здобутками українці завдячують приватній ініціативі. Теорія еліти у Д. Донцова стисло виглядає як теза: «Суспільство існує як спільнота, поділена на щаблі, від вищого до нижчого, з стисло означеними функціями кожної з своїх частин. Всяка інша, незгірархізована громада людей не є спільнота, тільки отара, над якою мусить стояти чабан». Отим пастухом виступає окрема нематеріальна сила, яка керує цілим життям держави. У суспільному житті цей дух втілюється у провідній верстві. «Цей напружений дух... тримає на ногах не лише організм людини, але й організм державний: дух одиниці, в першій випадку, дух провідної касты — в другій».

Д. Донцов впевнений, що цим внутрішнім вогнем можуть горіти далеко не всі, а тільки люди особливої вдачі — фанатики, аскети, подвижники, байдужі до своїх власних тілесних потреб. Особливими прикметами цього володарського духу дослідник вважає: по-перше, шляхетний порив особи, задивленої лише в одну мету, створення свого задуму, втілення його в реальну форму...; по-друге — наявність власної концепції свого задуму й, потрете — сила, «що угинає матерію й не вагається підчиняти її ворохобні тенденції своєму задумові і своєму пориванню». Щодо останньої, то ще В. Парето стверджував, що Сила є альфою й омегою суспільного життя; переконування (у розумінні пропаганди) є тільки засобом, щоб набути сили. *Всіх людей ніколи не можна переконати: вистачить однак переконати тих, що мають силу, або стількох, щоб ними здобути владу.*

Ідеал Д. Донцова — окрема своя вітчизна, під владою своєї окремої провідної верстви.

Юліян Вассиян, стверджуючи, що «людська одиниця є рушійною силою та рішеннячим чинником всякого здійснення» завжди поставлена в якусь спільноту, в якій вона діє, виступає, виявляє себе. У різних контекстах повторює дослідник думку про активне розуміння історичного процесу, що його формує воля особистості, тобто — історію творить свідомо свого «я» одиниця, бо універсальною засадою людської історії є «мораль переможного чину».

За Ю. Вассияном в основі суспільства стоїть індивідуальна свідомість, яку він називає «індивідуальним універсалізмом» і пояснює його значення таким чином: «Власним тільки зусиллям здійснює людина свій щораз вищий духовий ріст, який не може відбуватися без впливу на оточення». На думку Ю. Вассияна, трагедія України полягає в тому, що українська людина не зуміла сама стати джерелом власного історичного розвитку, вона скорилася наказам чужої волі. Сила української природи не знайшла потрібного доповнення з боку української людини. Буйна природа домагалася формуючої, дисциплінуючої і пануючої сили людського духу, але та сила приходила від чужих племен і народів. Основною рисою української історії дослідник називає «імпрізовану вибуховість, хвилевий підйом і довгий, мертвецький сон духа». Саме тому Україна стала головною жертвою московського деспотизму. І завдячувати треба нікчемності власної провідної верстви, що «залізній твердості московських завойовників протиставила оборону дрібних особистих справ».

Свої міркування щодо добре організованої Хати-Батьківщини виклав і митрополит Галицький Андрій Шептицький, вважаючи, що могутньою Батьківщина може бути не тоді, коли буде з'єднаною штучно з різних і різнорідних частин, а лише у випадку, коли уподібниться до моноліту, стане єдиним організмом, тілом, оживленим одним духом, що «з внутрішньої життєвої сили розвивається, доповнює внутрішні браки із природи, є здоровим, сильним, свідомим своїх цілей, не тільки матеріальним, але й моральним тілом».

Матеріалістична доктрина робить наголос на авторитеті сили маси і більшості, тоді як у добре організованій державі владу утримує і виконує одна людина — монарх, або її виконують найкращі в народі — провідна верства, аристократія.

Воля всіх одиниць залучатися в одну організацію робить якесь число людей одним народом. Хотіння бути цілим постає під

впливом праці меншості, яка інстинктивно «пхає» народ до хотіння бути одним.

Взагалі у представників націократичного напрямку не викликало сумніву, що «національна воля» є саме тією творчою силою, яка формує націю. О. Бочковський, хоч і не зводив націогенез тільки до духовного й індивідуального чинника, проте називав їх «свого роду активними атомами, навкруги яких швидше й виразніше відбувається кристалізація модерних націй».

У роботі «Вступ до націології» О. Бочковський наводить цитату з книги Куденгове-Калегрі «Паневропа», який стверджує, що нації постають із взаємин між талановитими народами та їх велетнями. «Нарід об'єднують спільні герої, яких він наслідує, їх злучають спільні ідеали та ідеальні постаті; спільні провідники, поети й боги».

В українській політичній думці соціал-демократичні ідеї мали дещо ліберальне забарвлення, тому І. Франко, вважав особу тією сутністю, яка спроможна трансформувати світ силою власних духовних устремлінь. А коли декілька індивідуальностей концентрують свої зусилля, цей процес може приймати форму персоніфікації. Так, еліта персоніфікує своє хотіння в одній особі.

І. Франко, розуміючи, що для національного відродження необхідно розбудження духовних сил народу, вважав завданням української інтелігенції об'єднати народ навколо ідеї націотворення: «Сором українській інтелігенції, сором особливо молодому поколінню, коли воно не відчує тої великої потреби, не віднайде шляху до народу, не покладе основи того, щоб Україну зробити політичною силою». Саме інтелігенція, вважав І. Франко, може зробити з мас політичну силу, українську націю.

Таким чином, за І. Франком, тільки інтелігенція може внести в маси національну ідеологію. «Перед інтелігенцією, — писав він у листі до галицької молоді, — відкривається тепер... величезна дійова задача — витворити з величезної етнічної маси українського народу українську націю, суцільний культурний організм, здібний до самостійного культурного і політичного життя, відпорний на асиміляційну роботу інших націй, відки б вона не йшла, та при тім податний на присвоювання собі в якнайширшій мірі і в якнайшвидшій темпі загальнонародських культурних набутків, без яких сьогодні жодна нація і жодна, хоч і як сильна, держава не може обстоятися».

М. Шаповал вбачав у суспільному житті поневолених націй винищення лідерів, соціальних реформаторів, теоретиків визволення. Пануюча нація дискредитує їх, нищить економічно, ізо-

лює, а більш слабких купує, їхніх послідовників роз'єднує — так виконується функція соціального добору: гірших залишаючи, кращих знищуючи.

Звертаючи увагу на роль вольових імпульсів (правових і моральних переживань) у суспільстві, дослідник наводить приклади, коли спрацьовував «механізм фабрикації рабів». За доби Хмельниччини і Руїни загинув лицарсько-революційний шар, залишилися егоїстичні і полохливі раби — старшина, яка негідно скапітулювала перед Москвою, «дезертирувала з нації». Нація залишилася у формі закріпаченого селянства, вихованого в рабському праві настільки, що забуло навіть ім'я.

Для того щоб людське скупчення стало нацією, тобто набуло іншої форми колективної поведінки, необхідна діяльність багатьох чинників, що впливають на поведінку людей і викликають нову форму взаємодії. Серед цілого ряду впливаючих на цей процес факторів, М. Шаповал називає організованість членів (коли обов'язково існують керуючі шари та розподіл функцій), солідарність (у плані розуміння мети, наскільки вона об'єднує індивідів і наскільки останні складають енергію разом і направляють на одну мету) та вдача керуючого шару чи поодиноких провідників.

На інших засадах щодо творення нації стояв В. Винниченко. Визнаючи, що протягом 250 літ, з моменту злуки з Москвою йшло планомірне, безоглядне, безсоромне, нахабне нищення української нації шляхом частково купівлі, частково фізичного знищення українського панства, соціаліст впевнений, що «народ дасть й утворить усе з нічого». Він вважав, що у героїв немає світогляду, бо він би їм заважав піднятися ще вище, а відтак герої надзвичайно славолюбні й через те, опинившись на гребні, легко вірять у те, що вони вище за всіх, проймаються цією вірою настільки, що нею заражають інших.

За В. Винниченком, сильною може бути тільки соціалістична людина, що глибоко закорінена в класі пролетаріату, ні пан, ні інтелігент створити вільну державу не спроможний. У «Заповіті борцям за визволення» він стверджував, що українську державу створив народ, а не вожді. В. Винниченком робиться висновок про виключно народний стан нації, без верхівки. Загалом ця точка зору була панівною серед вчених радянської доби.

Серед розмаїття ідей щодо місця і ролі еліти в розбудові національної держави виокремимо декілька. С. Вовканич пропонує т. зв. інформаційно-мовну концепцію нації, за якою національна еліта вважається серцевиною (ядром) нації. Вона виконує соціа-

льні функції та ролі (поширення, нагромадження та творення нових знань, досвіду, збереження духовності, мови, звичаїв, історичної пам'яті тощо).

С. Вовканич не ідентифікує національну еліту з інтелігенцією: «Інтелігенція й еліта — не близнюки-браття, але й не Голіаф та Давид на українському помості». Ці поняття з різних систем, бо інтелігенція несе на собі, так би мовити, класове навантаження».

Ю. Римаренко та О. Картунов, розглядаючи типологізацію націй на основі цивілізаційно-гуманістичного підходу, підкреслюють, що *еліта* — це та група людей, яка, вважаючи себе членами тієї чи іншої нації, свідомо і наполегливо беруться до роботи і починають відроджувати націю. Якщо теза про те, що нація створює державу як засіб охорони своєї семіотичної мережі, є гіпотезою, то утворення держави певною елітою задля своїх власних цілей (матеріальний інтерес, політичні амбіції тощо) — закономірне явище. А відтак саме еліта, мобілізуючи народ, творить державу і творить націю.

3. УКРАЇНЬСКА ЕЛІТА У МОДЕРНИЙ ПЕРІОД ІСТОРІЇ

Еліти існували завжди. Але Україна не змогла виробити структуроване суспільство, яке було б підкріплене власною державою, з тим, аби ця еліта могла себе утвердити і продовжувати українську традицію. У нас традиція, як правило, переривалася — і суспільна, і культурна. У нас немає успадкованої елітності. Наша елітність лише досягнена. Видатний український історик і політолог І. Лисяк-Рудницький писав: «Україна — типowo східноєвропейська країна, бо її історія до високого ступеня позначена браком тяглости... Це твердження стосується передусім державної організації та високої культури — тієї, що її носієм є звичайно провідні суспільні верстви. Саме ця «надбудова» в першу чергу падала під ударами ворожих сил та несприятливих обставин; низові суспільні клітини (сім'я, сільська громада) та народна культура виявляли більшу відпорність на воєнні лихоліття».

У XIX—XX ст. у повну силу набуває процес творення модерних європейських націй. Проте, до 1920-х років українське суспільство дуже слабо зачеплене модернізаційними процесами й аж до останньої третини XX ст. значно відставало за показниками модернізації від сусідніх етнічних груп. Прикметно, що не внаслідок модернізації, а всупереч їй, українцям багато в чому вда-

лося зберегти свою ідентичність. Домінування селянства в соціалній структурі українського суспільства сприяло збереженню традиційної культури.

Протягом 1860—1890-х років «зрусифікувалося» майже 1,4 млн українських жителів Російської імперії. Проте високі темпи природного приросту компенсували ті втрати, які український етнос неминуче ніс внаслідок русифікації (якщо число усіх жителів імперії між 1897 і 1917 рр. зросло на 36,9 %, то для українців цей показник становив 38,6 %). *Русифікація тим сильніше зачіпала різні верстви українського населення, чим вище вони були по соціалній ієрархії.* Лише 0,46 % українців у 1897 р. належали до дворянства. Хоча українці становили майже одну шосту населення Російської імперії, їхня частка серед жителів міст дорівнювала одній тридцятій від загальної кількості. Харківська і Полтавська губернії залишалися єдиними, де понад 50 % міського населення належали до українців. Переважна частина українців жили не у великих, а у малих містах, які не були ані адміністративними центрами, ані культурними осередками. Полтава була єдиною губернською столицею, де українці становили більшість. Великі міста підросійської України слугували осередком функціонування культури росіян, поляків, євреїв, німців, греків, вірменів — але не українців!

У результаті українська мова стала мовою або неосвічених селян, або освічених, але дуже нечисленних національних діячів-«дисидентів». Навіть селяни соромилися розмовляти українською, коли мали справу з «вищими класами», вставляючи у свою мову стільки російських слів, скільки знали. Не дивно, коли у 1903 р. справа дійшла до обговорення питання про заведення українських шкіл, деякі селяни опиралися ідеї віддати до них своїх дітей — це прирікало селянських синів на низький соціалний статус, зменшуючи їхні шанси стати вчителями, священиками, лікарями.

Українці на початку ХХ століття являли собою класичний приклад соціално-некомплектного народу, тобто народу, де майже всі визначальні ролі в суспільному розподілі праці, крім найменш престижних, були зайняті представниками інших народів. Після Валуєвського циркуляра 1863 року та Емського указу 1876 року підросійські українці не мали легального доступу до рідної школи та літератури. І навіть у невеликих містах, де у 1870 році міщани розмовляли місцевими українськими говірками, на початку століття переважала мова російська або суміш російської й української. Навіть у 1917 р. українці ще були переважно селянським народом, мало втягненим у індустриалний розвиток

свого краю. Профспілки та робітничий клас були російськомовними. Так само міська торгівля та панський маєток. Безбуржуазність — ось те ключове слово, яке домінувало на той час в українській політичній думці. Практично не існувало буржуазії, яка б розмовляла українською мовою, або хоча б надавала підтримку національній культурі. У 1909 році український активіст Є. Чикаленко говорив, що український рух був слабосилим саме через відсутність української буржуазії. Він гірко іронізував, описуючи ситуацію з україномовною пресою, бо вона опинилася у залятому колі: аби розвиватися, вона потребувала національно свідомого суспільства, яке б могло давати кошти на її розвиток, однак щоб таке суспільство могло існувати, мала виходити українська періодика.

Чисельність інтелігенції, що виконувала роль провідної суспільної верстви в Україні, так само як і в інших країнах Східної Європи, також була невеликою. До 1861 р. Харківський університет закінчили всього 2800 випускників, тоді як більший і новіший університет у Києві випустив близько 1500 випускників. Із цього маленького середовища добре освічених людей лише невелика частина виявляла зацікавленість в українських справах. Відтак ті, що стали причетними до виховання в українців почуття національної самобутності, складали крихітний відсоток населення України.

На початку ХХ ст. у Києві нараховувалося всього вісім інтелігентних сімей, які попри заборони і зневаги розмовляли українською мовою: Луценки, Грінченки, Антоновичі, Лисенки, Старицькі, Косачі, Шульгіни, Чикаленки. Кількість багатих меценатів, котрі, подібно до Є. Чикаленка чи братів Симиренків, фінансували українські видання та надавали матеріальну допомогу українським культурним і науковим інституціям, була дуже незначною. Проте розраховувати на фінансову підтримку чисельного селянства український рух також не міг. Український національний рух у Російській імперії до 1917 р. містив порівняно не чисельну групу міських інтелектуалів, які, за винятком останнього передреволюційного десятиліття, були цілковито відрізані від своєї потенційної соціальної бази — українського селянства.

На початку ХХ ст. скарги на ворожість адміністрації і зверхність російського суспільства, нечисельність і пасивність української інтелігенції, яка присвятила себе покращенню культурного, соціального і політичного становища селян і фактично виконувала функції еліти українського суспільства, а також брак сили і грошей були постійною темою у творчості східноукраїнських па-

тріотів. Вони з захватом дивилися на успіхи західних українців, вважаючи, що ті вже стали державною нацією і почувають себе господарями на власній землі.

Проте, історик Я. Грицак твердить, що вступаючи у модерну добу XIX ст., українці не були зовсім «недержавною» чи «неісторичною нацією». Вони мали певні політичні традиції самоврядування (спадщина Гетьманщини) і власну еліту з колишньої козацької старшини, яка виконувала функції представницького класу всієї староукраїнської козацької нації (тому-то, на думку Я. Грицака, український випадок націотворення займає проміжне місце між «історичними» і «неісторичними» націями, будучи ближчим до чеського, аніж, скажімо до білоруського прикладу). Хоча козацька старшина та її нащадки порівняно швидко і без великих перешкод влилися у російське дворянство, вона змогла постачати кадри і для національного руху та прокласти таким чином місток між «старою» й «новою» Україною, між козацькою старшиною і інтелігенцією, яка стала виразником національних інтересів. Я. Грицак вказує, що ті національності з «неісторичних народів», які втримали певну традицію політичної індивідуальності, що виражається не так в історичній реальності, а радше в історичній пам'яті, успішніше переходять до організаційної стадії національного відродження. Вироблений нащадками козацької старшини міф козацької України зберіг свою притягальну силу і на початку XX ст. Саме у цей період, як показали події 1917 р., український національний рух, який в цілому за рівнем свого розвитку значно поступався рухам тих народів, які зберегли свою національну еліту та мали кількісну перевагу серед міського населення (польському, фінському, естонському і, до певної міри литовському), відіграв роль безумовного лідера.

Проблема кризи української еліти актуальна і для наших днів, адже еліта — це та частина суспільства, яка, говорячи словами Ортеги-і-Гассета, має — «вимірювати себе особливою мірою», яка готова взяти на себе історичну відповідальність за долю суспільства загалом. Коли ж національна еліта відходить від своїх обов'язків перед суспільством, тоді, як пише Д. Донцов «із суспільного життя робиться велика брехня, а з нації — живий труп». Наша сучасна українська еліта не сприймається як носій суспільної самосвідомості або провайдер громадського інтересу та його реалізації. Причинами такого стану речей можна назвати:

по-перше, гіпертрофовану роль політичної еліти на тлі занепаду культурної, наукової та іншої інтелектуальної еліти суспільства.

по-друге, спираючись лише на політичний та економічний раціоналізм, українська еліта неспроможна подолати прірву, що збільшується, між політичною та бізнес-елітою, з одного боку, і інтелектуальною елітою, з іншого.

по-третє, в нас відсутня модель циркуляції еліт. Там, де існує циркуляція еліт, ми спостерігаємо суттєві соціальні зрушення та появу на вершині соціальної ієрархії нових людей з новими базовими цінностями.

Все вищенаведене, а також відсутність об'єднаних цінностей бачення майбутнього, заради якого проводяться реформи, та визнаних більшістю суспільства правил гри робить українську еліту слабкою, залежною та провінційною.

Разом з тим, українська діаспора за кордоном довела, що наші люди в інших спільнотах, дуже добре організуються — серед наших земляків домінують такі професії як юристи, лікарі, інженери. Тому не слід стверджувати, що ми генетично нездатні на витворення власних еліт. Але чому Україна в межах своєї держави, свого етносу не зуміла за всі минулі століття витворити еліту, яка могла би протиставити себе конкурентам з Польщі чи з Росії? Ймовірно вся проблема в особливості історичних процесів, які проходили на цій території. В нашій історії так складалося, що національна еліта або переходила на службу до пануючої державної системи — або до Польщі, або до Росії. А другий варіант — вона просто знищувалася, як це було в тридцяті роки ХХ ст.

Науковці роблять висновок, щоб суспільство функціонувало як цілісна система, необхідний якісний прорив у виробленні стратегії і тактики його саморозвитку, що ґрунтуватиметься на повазі до особи, всебічному розвитку людської індивідуальності, самоорганізації соціуму навколо власної національної еліти. Завдання національного розвитку вимагають від суспільства виховання, плекання майбутньої української еліти, яка орієнтована на владу і готова взяти на себе відповідальність за долю країни.

Література:

1. Ашин Г. К., Охотский Е. В. Курс элитологии. — М., 1999.
2. Белебеха І. О. Українська еліта. — Харків: Видання журналу «Березіль», 1999.
3. Грицак Я. Й. Нарис історії України: формування модерної української нації ХІХ—ХХ ст. — К.: Генеза, 2000.

4. *Донцов Д.* Дух нашої давнини. — Дрогобич: Відродження, 1991.
5. *Лазаренко О.* Модернізаторська еліта і розбудова громадянського суспільства в Україні // Сучасність. — 2004. — № 2. — С. 54—58.
6. *Лисяк-Рудницький І.* Роля України в новітній історії // Лисяк-Рудницький І. Нариси з історії нової України. — Львів: Меморіал, 1991.
7. *Литинський В.* Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму. — К. — Філадельфія, 1995.
8. *Огієнко І.* Українська культура. — К.: Абрис, 1991.
9. Основи етнодержавознавства. Підручник / За ред. Ю. Римаренка. — К.: Либідь, 1996.
10. *Попович М.* Нарис історії культури України. — К.: «АртЕк», 1999.

ТЕМА 9

УКРАЇНЬСЬКА ДЕРЖАВНІСТЬ¹¹

План

1. Класифікація української політичної думки.
2. Народницький напрямок.
3. Особливості українського консерватизму.
4. Націократичний напрямок.
5. Класичний та сучасний лібералізм.
6. Соціал-демократична ідеологія.

1. КЛАСИФІКАЦІЯ УКРАЇНЬСЬКОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ

Україна завжди прагнула волі, писав колись великий французький філософ Вольтер, визначаючи фактично українську національну ідею. До волі, що не завжди асоціювалась з власною державністю. Однак, уроки історії навчили нас, що власна держава хоч і не гарантує кожному вирішення всіх його проблем, але без неї повноцінної свободи бути не може.

Українська державність має тривалу історію. Не меншу має і історія бездержавного, поневоленого існування українського етносу. Спогади про минулу державну велич, прагнення її відродити постійно спонукали до теоретичних пошуків шляхів та форм втілення віковичної мрії. Ці теоретичні побудови часто лягали в основу практичних дій і зумовлювали чи то наближення, чи то віддалення реалізації ідеї самостійного державно-політичного існування.

---

¹¹ У даній лекції використано праці: *Грицак Я. Й.* Нарис історії України: формування модерної української нації XIX-XX ст. — К.: Генеза, 2000; *Донцов Д.* Дух нашої давнини. — Дрогобич: Відродження, 1991; *Коханова О. Л.* Соціал-демократичний рух в Україні: традиції і перспективи розвитку // Наукові записки: Історичні науки / Укл. В. Й. Борисенко, Б. І. Андрусишин, П. В. Дмитренко. — К.: Наук. Світ, 2000; *Кудряченко А. І.* Політична історія України XX століття: підруч. для студ. вищ. навч. закл. / А. І. Кудряченко, Г. І. Калінічева, А. А. Костиля. — К.: МАУП, 2006; *Литинський В.* Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму. — К. — Філадельфія, 1995; *Онищенко І.* Основи етнодержавознавства: Навч. посіб. К.: Вид-во Європ. ун-ту, 2004; *Основи етнодержавознавства. Підручник / За ред. Ю. Римаренка.* — К.: Либідь, 1996; *Салтовський О.* Концепції української державності в історії української політичної думки. — К.: Вид. ПАРАПАН, 2002; *Українська державність у XX столітті (історико-політологічний аналіз).* — К.: Наукова думка, 1996.

Концепції державності в концентрованій, узагальненій формі відображали ідеали політичних еліт, прагнення представників народних мас, давали відповіді на питання чим повинна бути українська держава, для чого вона існуватиме, яким шляхом буде побудована.

Дослідження державницьких ідей в українській політичній думці мають кількасотлітню традицію. Їх початки лежать в «Слові про закон і благодать» Іларіона, «Повісті врем'яних літ», творах українських гуманістів і полемістів, козацьких літописців, працях істориків народницької школи (М. Костомарова, В. Антоновича, М. Грушевського), представників національно-державницького напрямку (В. Липинського, С. Томашівського, Д. Дорошенка), прихильників радикально-націоналістичної ідеології (М. Міхновського, Д. Донцова, Ю. Липи) і знаходять продовження в працях наших сучасників.

Історія державотворчої думки в Україні не є однолінійним процесом накопичення і поглиблення знань. Це скоріше — арена постійного протиборства політичних ідей, що реально відображають стан розвитку суспільства, держави, нації.

Типологізація етнодержавницьких ідей здебільшого збігається з основною типологізацією провідних ідейно-політичних доктрин, проте має, безумовно, і певні відмінності.

В українській політології існує вже досить сталий погляд стосовно існування принаймні двох основних напрямів: народницького на чолі з М. Грушевським та державницького, який репрезентує В. Липинський. Проте, цей поділ є дещо спрощеним.

Зауважимо, що будь-яка класифікація не може бути загнана у якусь сталу схему. Наприклад, європейський консерватизм періоду XVIII ст. багато чим відмінний від українського консерватизму В. Липинського, а ще більшою мірою від модифікованого консерватизму початку XXI ст.

Якщо в основу типологізації української етнополітичної думки ми покладемо, те, як інтерпретуються поняття «етнос» та «нація», то ця класифікація буде такою:

— народницький напрям (М. Максимович, М. Костомаров, В. Антонович, М. Грушевський, С. Шелухін);

— консервативний (В. Липинський, С. Томашівський, В. Кучабський, І. Лисяк-Рудницький);

— націократичний (Д. Донцов, М. Сціборський, М. Міхновський, Ю. Вассиян, О. Бочковський, Я. Оршан, С. Дністрянський, С. Рудницький, В. Старосольський, Ю. Липа);

- ліберальний (М. Драгоманов, С. Подолинський);
- соціал-демократичний (І. Франко, М. Шаповал, Ю. Бачинський, Л. Юркевич, М. Галаган, М. Ганкевич);
- радянський (Д. Багалій, К. Гуслистий, М. Брайчевський, М. Яворський, І. Рибалка, Ф. Шевченко та ін.).

Сучасні підходи до етно- та націогенезу потребують окремого поділу. Це:

- археологічні, які надають перевагу фактологічному, описовому методу без синтетичних узагальнюючих висновків (Л. Залізняк);

- традиційно-історичні, які ґрунтуються на усталеній концепції єдиної давньоруської народності;

- неісторичні, які повністю відійшли від традиційного підходу до вирішення питань етногенезу (Я. Дашкевич, Я. Ісаєвич, Н. Яковенко, Я. Грицак);

- неоромантичні, романтизовані і певним чином заідеологізовані, які висувають концепцію україноцентричності світу (Ю. Канигін, Ю. Шилов, Б. Чепурко);

- етнодержавознавчі, що спираються на політологічний аналіз понять «етнос» та «нація» (Ю. Римаренко, О. Майборода, О. Картунов, В. Ігнатов, Л. Шкляр, М. Вівчарик, І. Оніщенко, І. Кресіна).

2. НАРОДНИЦЬКИЙ НАПРЯМ

Революційні події в Європі у 50-х роках XIX століття надали поштовх появі новітньої інтелектуальної ідеї — концепції окремішності українського народу з його давньою історією. В 1848 р. священник з Галичини В. Подолинський у полеміці з польськими авторами обстоював думку про те, що якщо навіть припустити, що українці ніколи не були народом, тільки завжди «провінціалізмом», це не відбирає у них права бути народом від сьогодні. Вчений вірив у відродження вільної, незалежної держави України.

Ця думка буде покладена в основу концепції нового покоління українських інтелектуалів, які у центр свого учення поставлять народ, під яким будуть розуміти в основному селянські маси. Відродження народу і визволення його з неволі поставлять у пряму

залежність від підпорядкування йому інтересів інших суспільних груп.

Народницькі погляди М. Максимовича, М. Костомарова, В. Антоновича були певною мірою запозиченими від російських слов'янофілів, які в свою чергу перейняли головні ідеї від німецьких романтиків.

М. Грушевський у багатьох своїх роботах визначав, що «початок наукового українознавства, опертий на нових підставах — поглибленої національної свідомості, що їх дано новими ідеями романтичної народності, висунутими великим світовим рухом XVIII в. і на слов'янським ґрунті перетвореними в великі динамічні гасла народного відродження». Від цього часу розпочинається наукове обґрунтування української окремішності. М. Максимович, визначаючи історію основною наукою в цілій філософській системі, вперше висунув ідею, що історія кожного народу повинна бути самобутньою. У його роботах було кілька моментів, де він підійшов до тези, що змінюються політичні, культурні і побутові форми, але народ стоїть во віки. Саме еволюція народу дає тверду провідну лінію в усій змінності зовнішніх форм і мусить служити головним об'єктом і вихідним пунктом будь-якого історичного дослідження — це головна ідея народництва.

М. Максимович фактично визначив головні гасла нового напрямку політичної думки — «народ — як ціль і предмет наукового дослідження і культурної праці» і «неперервність історичної традиції як провідна нитка в усякім науковім орієнтуванні».

Перший історик-професіонал М. Костомаров, учень гегельянця М. Луніна, перейняв свою народницьку концепцію від французького історика-романтика О. Тьєррі, який вважав, що справжня історія — це не історія держави, а історія народу.

На думку деяких дослідників, монографії М. Костомарова принесли певну шкоду, бо «затемнили» традицію державної окремішності, яка була наявною в поглядах представників української історіографії ще на початку XIX ст. Однак таке критичне ставлення до вченого не заперечує визнання того, що твори М. Костомарова мали величезне значення для розвитку національної самосвідомості українців, ціле покоління яких виховувалися на них.

В основу світогляду М. Грушевського покладено первинність інтересу народу, суспільства над інтересами держави, при домінуванні етнічного фактора над політичним. Для розуміння історіософії вченого необхідно розглянути його методологічні прин-

ципи. Історіософічна концепція М. Грушевського включає три чинники: населення, територію і державу, а головним предметом його дослідження є народ.

Дефініція «народ» вживається М. Грушевським досить вільно. Це поняття не є лише соціологічним, скоріше воно має декларативний характер і є метафізичним.

У третьому виданні першого тому «Історії України-Руси» М. Грушевський дає таке визначення терміна «народ»: «Так само відрізняється українська людність від своїх найближчих сусідів прикметами антропологічними — в будові тіла, і психофізичними — в складі індивідуальної вдачі, в відносинах родинних і суспільних, в побуті й культурі матеріальній і духовній. Сі психофізичні і культурні прикмети, що мають за собою більш або менш поважну історичну давність — довгий процес розвитку, зовсім виразно зв'язують в національну спільність поодинокі групи української людності супроти інших таких цілостей і роблять з неї живу національну індивідуальність — нарід, з довгою історією його розвитку».

Очевидно, термін «народ» вжитий тут для означення поняття «етнос», оскільки в дев'ятому томі зустрічаємо вже поняття «нація», яке вжите в такому контексті: «Новий рух, розпочатий відродженням XVI віку, знаходив свій дальший розквіт в сій добі, і в ній виховувалося те, що мало з часом стати українською нацією».

Визначальними чинниками в процесі формування єдиного національного організму народники вважали спільність території, пам'ять кровного споріднення, спільну минувшину, спільні прикмети психофізичного типу та спільні економічні і суспільні відносини. Саме вони об'єднували протягом віків український народ в «національну єдність».

«Форми суспільні і державні, відносини династичні й політичні змінювалися як убрання на народнім організмі, — а він жив поза ними в тяглоті й зв'язкості сього життя», — це є виражене в концентрованому вигляді кредо вченого. Ця концепція знайшла продовження в наукових працях радянського періоду, в яких обстоювалася народницька ідеологія та підкреслювався «народницько-революційний» характер українського історичного процесу. Називаючи український народ окремою етнографічно-культурною одиницею, народники розглядають його як суцільність історико-політичну.

3. ОСОБЛИВОСТІ УКРАЇНСЬКОГО КОНСЕРВАТИЗМУ

Назва «консерватизм» походить від латинського слова *conservare* «зберігати». Загальновідомо, що консерватизм як політична течія постав у Європі на зламі XVIII—XIX ст. і являв собою певну реакцію на французьку революцію. Сам термін уперше був застосований французьким письменником Ф. Р. Шато-бріаном у 1818 р., хоча ідеї консерватизму сягають у середньовіччя. Носіями консерватизму були шляхетські кола та вище духовенство.

Згодом з'являється «ліберальний консерватизм», який, не протиставляючись поступові та стоячи на позиціях конституційної свободи, наголошував на потребу авторитету, ладу й дисципліни в суспільному житті, вірив у творчу місію традиційних установ (монархія, церква, провідна верства), і тому відстоював ідею інтеграції сучасного нового з органічно створеним історією минулим.

Консервативні сили знайшли поле для докладання своїх зусиль в інституті земського самоврядування. У другій половині XIX ст. це були українські землевласники. Але вони не мали чіткої політичної програми, до того ж їх політичне мислення було позбавлене національного стрижня. Консерватизм як ідеологія на Україні протягом XIX ст. простежувався лише як тенденція, виразно виступивши тільки в короткий період Гетьманщини.

Представниками консервативного напрямку в політичній науці України були Д. Дорошенко, В. Липинський, С. Томашівський, В. Кучабський, О. Назарук, І. Лисяк-Рудницький, деякою мірою Б. Крупницький. їх об'єднували однакові критерії історичної оцінки минулого українського етносу, критичне ставлення до ліберально-демократичних засад суспільного ладу, визнання домінуючої ролі держави в суспільно-економічному житті.

Один із провідних ідеологів українського консерватизму В. Липинський так окреслював своє розуміння цього світогляду: «Це утвердження всередині українського громадянства організованих сил авторитету, дисципліни, правопорядку, політичної культури, здатних стати у майбутньому носіями української державної влади, приборкувати і скеровувати в потрібне русло різних бунтарів».

Українські консерватори протистояли російському, а пізніше радянському тоталітаризму. В українській історії консерватизм виявився у намаганні збереження рідної мови, батьківської віри,

звичаїв та обрядів, а головне — традиційних форм родинного й громадського життя. Така настанова допомагала зберегти українську національну ідентичність в умовах бездержавного життя. І. Лисяк-Рудницький знаходить вияви консерватизму в реакції проти наступу поляків у XVI—XVII ст. і в боротьбі проти церковної унії.

Політична думка провідної козацької верстви, поряд з лібералізмом та республіканством, була обтяжена і консервативною ідеологією (наприклад, намагання надати владі гетьмана монархічно-спадкового характеру під час гетьманування Б. Хмельницького, І. Самойловича, І. Мазепи та К. Розумовського).

У другій половині XIX ст. виразниками консервативного мислення стають українські дідичі Г. Галаган, В. Тарновський і Г. Милорадович, до яких на початку XX ст. приєднуються Ф. Уманець, В. Горленко, П. Дорошенко, П. Скоропадський та інші.

Різна доля консервативної ідеології в півдавстрійській Україні і в Російській імперії була зумовлена тим, що під тиском реакційної політики російського уряду, з одного боку, й під натиском українського соціального радикалізму, з другого — українським консервативним діячам не залишалося нічого іншого, крім переходу до російського реакційного консерватизму (правда вони не втрачали почуття свого українського походження та територіального патріотизму).

Галицький же консерватизм тривало стояв у центрі національного життя півдавстрійських українців. Але найбільш національним змістом був наповнений український консерватизм після 1917 р., що виявилось не тільки в ідеологічній, а й у державно-політичній площині.

Заснована у 1917 р. Українська демократична хліборобська партія, програму якої склав В. Липинський, та Український Союз хліборобів-державників (Відень, 1920 р.) — були репрезентантами нового світогляду так званої «дідичної» монархії, ідеологію якої повною мірою представив В. Липинський у своїх «Листах до братів-хліборобів». Історики-політичні праці В. Липинського дали поштовх до постанови цілої школи консервативних дослідників. Учені-консерватори повністю поривають з методологією вчених-народників, перебудовуючи її на основі ідей національного консерватизму, вважаючи, що без держави немає нації, а лише народ у його етнічному розумінні, тобто — розмежують поняття «етнос» та «нація».

Вони репрезентували державно-політичний аспект мислення. Коли йшлося про встановлення етнічної приналежності, ці мислителі віддавали перевагу політичному над етнографічним. В основі історіософії консерваторів лежали ті моменти історичного розвитку української нації, які народницька школа просто заперечувала.

Консервативний світогляд виключав бажання до руйнування надбань минулого, навіть якщо вони односторонні й подекуди незадоволені. Коли О. Назарук закликав В. Липинського до безоглядної боротьби проти корифеїв українського народництва і революційної демократії, яких він вважав предтечами більшовизму, В. Липинський відповів: «Боротьба з деякими їхніми шкідливими думками при допомозі приниження їх революційного авторитету, думаю, безцільна. Завжди будуть українські революціонери, які будуть черпати з них натхнення. І зовсім не біда, що ми маємо революціонерів. Біда, що ми маємо тільки революціонерів. Щоб вилічити оцю смертельну однобокість нації, нам треба консерватистів з програмою позитивною, а не тільки з негациєю революціонерів».

Хоча історіософія консерватизму була запереченням того, що дала українська народницька традиція, вона певним чином формувалася під впливом і М. Костомарова, і В. Антоновича, і М. Грушевського, і М. Драгоманова.

В сучасному політичному спектрі України до консерватизму тяжіють правоцентристські націонал-демократичні партії, серед яких: Народний Рух України, Партія «Реформи і порядок», Українська республіканська партія України, Демократична партія України, Партія зелених України, Українська народна партія «Собор», Всеукраїнське об'єднання «Батьківщина» та ін. Складовими ідеологічної бази цих партій є засади неоконсерватизму та демократичний, або поміркований чи освічений націоналізм. Націонал-демократи вважають демократичний націоналізм певним балансом між інтересами нації та правами людини. За реальних умов більшість правоцентристських партій віддають перевагу суспільним інтересам, а не особистісним, інтересам держави перед правами громадян і завжди схильні до переваги на користь нації.

Ідеологія націонал-демократів спирається на християнську філософію, відродження релігії, об'єднання усіх релігійних конфесій країни та створення єдиної української християнської церкви, відновлення християнської моралі, споконвічних традицій українського народу, поваги до сім'ї. Вони за мінімальне втручання

держави в економіку країни при сильному контролі за політичним життям суспільства..

У зовнішній політиці націонал-демократи підтримують ідею виходу України з СНД, курс на євроінтеграцію, вступ до НАТО. Проміжним варіантом у процесі інтегрування країни у загальноєвропейський дім розглядають Балто-Чорноморський союз.

4. НАЦІОКРАТИЧНИЙ НАПРЯМ

Націократичний напрям в українській політичній думці є найбільш багатим на різні концепції, погляди, ідеї. В основі його лежить багатомірний, виключно складний і суперечливий феномен, а також об'єктивний історичний процес, що розвивається за своїми власними законами. Цей феномен — націоналізм.

В українській політичній термінології в другій половині XIX ст. поняття «націоналізм» пов'язувалося з активною національною свідомістю та патріотизмом, але згодом стало застосовуватися у більш вузькому значенні. Перед Першою світовою війною та під час визвольних змагань під ним розуміли здебільшого самостійництво. А у 20-х роках XX ст. виникла ідеологічна течія, що дістала назву «націоналістичної», та оформилася в організований політичний рух.

Відтоді поняття «націоналізм» набрало партійного забарвлення. Для відмежування політичного руху від ідеології деякі політологи пропонують називати патріотизм і самостійництво добре відомим у світовій політично-соціологічній літературі терміном «інтегральний націоналізм». Сучасні політологи під націоналізмом розуміють не лише національне почуття, а свідому доктрину, що є одночасно результатом, способом вияву і синтезом певних станів свідомості.

Націоналізм як політична ідеологія є менш визначеним, ніж консерватизм або лібералізм. Залежно від того, яке філософське підґрунтя покладено в основу ідеології, дослідники розрізняють демократичний, ліберальний, інтегральний, реформаційний націоналізм та націократизм.

Під націократією розуміємо політичне самовизначення нації в окремій державі. Саме таку мету ставили перед українським народом представники націократичного напрямку від М. Міхновського, Д. Донцова до О. Бочковського та Ю. Липи, які, обґрунтовуючи для України концепцію національної держави і право

національного самовизначення, досліджували історію національно-визвольного руху і давніх демократичних традицій.

У Західній Європі націоналізм як політична ідеологія відіграв провідну роль у період становлення національних держав. Український націоналізм своїм корінням сягає лише кінця ХІХ ст., коли з'являється нова генерація молодих політичних діячів, які називали себе «національно-свідомими українцями» і вимагали національних прав, політичних свобод і соціальної справедливості.

Основоположником українського націоналістичного руху був М. Міхновський.

Засадою українського націоналізму за М. Міхновським була необхідна боротьба за національне визволення, безкомпромісна боротьба, а тому завданням українського націоналізму було організувати народ на цю боротьбу.

Кінцевою метою М. Міхновський проголосив: «Одна єдина, нероздільна, вільна, самостійна Україна від Карпатів аж по Кавказ» і далі «Україна для українців».

Національний принцип вважається націократами єдиним принципом справедливого укладу міжнародних відносин, він заперечує право будь-якої нації поневолювати іншу націю і вимагає політичної незалежності кожної. Ідеологія М. Міхновського є виразно самостійницькою і соборницькою, якщо мова йде про відновлення незалежної і суверенної держави української нації.

Найкращою формою забезпечення інтересів широких народних мас у власній національній державі вчені націократичного напрямку вважали політично-державницьку організацію нації на засадах народоправства, формою держави — «спілку держав», яка фактично є конфедерацією, та «реальну унію держав». Але якщо М. Міхновський був виразником так званого демократичного націоналізму, то Д. Донцов — автор теорії «чинного націоналізму», зразком якого були авторитарно-елітарні та тоталітарні рухи. Націоналізм Д. Донцова ми називаємо найчастіше інтегральним, оскільки він робив акцент на абсолютну підтримку «могутності нації», бо, як доводив учений, остання занепадає, коли втрачає військову силу.

Основні ідеї Д. Донцова зазнали продовження у працях іншого інтегрального націоналіста М. Сціборського, концепцію якого ми розглядали у темі 7 «Українська нація і націоналізм».

В сучасній Україні праві націонал-радикальні партії репрезентовані наступними: Державна самостійність України, Українська

національна Асамблея, Соціал-національна партія України, Конгрес українських націоналістів та ін. Об'єднувальним чинником цих партій постає інтегральний націоналізм з усіма притаманними йому особливостями. Вони обстоюють найвищу цінність — націю, надаючи пріоритет національній державі. Найбільш радикальні представники цього спрямування вбачають головну ідею в побудові національної держави за будь-яку ціну, навіть у разі відмови від демократії та запровадження режиму національного авторитаризму і сильної влади. У їхній діяльності політика нерідко домінує над економікою. У зовнішній політиці вони виступають за дистанціювання України від країн Сходу, особливо від Росії, за вихід з СНД, оскільки членство у цьому об'єднанні, за їх баченням, уповільнює процес державотворення.

5. Класичний та сучасний лібералізм

Історія свідчить, що ліберальні ідеї в Україні здебільшого залишалися приречені на неуспіх. Коли в другій половині XIX та на початку XX століття українські громадсько-політичні діячі лише починали приміряти ліберальні ідеї до українських реалій, ліберальна думка, як така, вже складала низку розвинених теоретичних шкіл та практикуючих ліберальну ідеологію партій.

Ліберальна ідеологія налічує понад 400 років і може бути розмежована на класичну і сучасну. Класичний лібералізм виник у відповідь на західну культурну, соціальну, політичну та економічну модернізацію і тісно переплетений з інтелектуальним та культурним рухом XVIII ст. Основні мислителі класичного лібералізму — Т. Гоббс, Д. Локк, А. Сміт, Ф. Гайек, Р. Нозек, коли мова йшла про народ і націю, застосовували поняття «суспільної угоди» чи «контракту». На їх погляд приналежність до народу чи нації можна добровільно набути чи втратити, так само як приналежність до суспільства чи держави. Єдиний атрибут членів нації — це юридично-правова рівність усіх, звідси твердження про співпадання нації й держави. У класичному лібералізмі громадська й національна приналежність уподібнюється з державним громадянством.

Під ліберальними ідеями маються на увазі прагнення до свободи, демократії, гуманізму. Лібералізм ґрунтується на визнанні пріоритетності прав особи, яка є вищою цінністю порівняно з колективом, нацією, суспільством та державою. Цей світогляд за-

кріплює визнання святості та недоторканості приватної власності, гарантії прав та свобод особи.

Лібералізм як політико-економічна концепція додає до цього необхідність поділу влади, такої організації економічного господарювання, яка ставить на перше місце свободу та природні здібності особи тощо.

Зважаючи на сучасне розуміння ідей лібералізму та демократії, доцільно встановити співвідношення між цими поняттями. Зазвичай терміни *лібералізм* та *демократія* сприймалися як взаємопов'язані. Саме тому з'явилося словосполучення *ліберальна демократія*. Нині, коли відбувся процес оновлення не лише ліберальної, а й консервативної, соціал-демократичної концепцій, проблема їх співвідношення з поняттям демократії знов актуалізується та набуває нових рис.

Класичний лібералізм проголошує всі світові нації однакови ми й рівними, маючими права на самовизначення й незалежність. Правда, це право не містить ніяких етнічних ознак, бо це виключно право на самовизначення політичної нації.

Сучасний лібералізм розглядає націю, як більш складне явище, визнаючи важливу роль культури, в широкому розумінні як суму способів життя, звичаїв тощо, сформовану людьми й передану від одної генерації до наступної. Отже, за цим напрямом політичної думки в нації можуть бути культурні й етнічні відмінності, тобто визнається поліетнічність у кожній нації.

Отже, сучасний лібералізм дотримується постулату юридичної рівності всіх елементів нації, не зважаючи на їхні етнічні атрибути.

Російський та український лібералізм значно відрізняються від західного. Це було пов'язано, перш всього з відсутністю політичних та громадянських свобод. Сформований російський візирець поліцейської держави суперечив ліберальним засадам політичного устрою.

В українській політичній думці ліберальна (демократична) ідея була завжди підпорядкована соціальній та національній ідеям. Зачинателям української ліберальної думки можна вважати помірковану частину Кирило-Мефодіївського товариства, яка виступала за поступовість національних та соціальних перетворень.

Подальший розвиток вона отримала в середовищі «громад», які об'єднували українську інтелігенцію в 60—90-х роках XIX ст.

Фундатором нового напрямку української політичної думки був Михайло Драгоманов. Його ідеї представляли собою суміш

ліберально-демократичних, соціалістичних й українських патріотичних елементів з позитивістським філософським підґрунтям.

Дуже важко зарахувати видатного українського вченого до певного політико-ідеологічного напрямку, настільки протилежні оцінки його політичного світогляду.

Суперечливі інтерпретації М. Драгоманова різними критиками «в різні часи, — за виразом І. Лисяка-Рудницького, — на нього нападали як на соціаліста й буржуазного конституціоналіста, націоналіста й космополіта — викликані тим, що критики задовольнялися сприйняттям якогось одного аспекту політичної філософії Драгоманова».

В історії української політичної думки М. Драгоманова можна поставити посередині між поколінням Кирило-Мефодіївського братства 40-х років XIX ст. — першим виявом модерної української національної свідомості — і поколінням українських демократів 1917 р.

Сам мислитель вважав себе соціалістом. У драгоманівському світогляді найвищий суспільний ідеал — повна ліквідація (або максимальне обмеження) авторитарних, ієрархічних і примусових первнів у суспільному житті, «що їх втілення являє собою державна організація; тому державу має на кінець замінити добровільна асоціація вільних і рівних осіб».

Джерелами формування поглядів ученого були й ідеї кирило-мефодіївців, і поезія Т. Шевченка і, безумовно, соціалістичні погляди російських демократів та західноєвропейських соціалістів. Як мислитель М. Драгоманов йшов у ногу із західноєвропейською наукою, значно випередивши появу в Росії багатьох політичних ідей, зокрема, національної.

Світогляд М. Драгоманова формувався на позитивізмі О. Конта та Г. Спенсера, а у національному питанні він був найближче до поглядів швейцарця Й. К. Блюнчлі, кредо якого було «скільки народів, стільки держав».

В основі політичного мислення М. Драгоманова лежала ліберальна ідея. Індивід з його волею виступає основою всіх можливих соціальних порядків, а нація — як певний вид об'єднання індивідів. Національність для М. Драгоманова — це факт, який неможливо ігнорувати, оскільки це може нашкодити інтересам розвитку, прогресу кожної національності. Нація для вченого — має глибоку соціальну, культурну і політичну цінність як форма духовної солідарності між людьми, форма певної культурної індивідуальності, без якої неможлива і «солідарність загальнолюдська», адже «людство є лише сукупність націй». М. Драгоманов

вважав, що «національність живе в людині» і є лише емпіричною реальністю.

В етнополітичних поглядах М. Драгоманова органічно поєдналися патріотизм і космополізм. Для нього «всесвітня правда» цінність вища, бо «треба любити не тільки свою батьківщину, своє місто, а й увесь світ, усіх людей».

У зв'язку з національними поглядами М. Драгоманова не можна обминути і питання федералізму. Панування федералістичної концепції в українській дореволюційній політичній думці було спробою знайти певний компроміс між національними та інтернаціональними інтересами. Пов'язуючи перспективи національного визволення з надіями на демократизацію Росії, вони вбачали в її прогресивному розвитку можливість для співдружності вільних, рівноправних народів з політичним самоврядуванням.

М. Драгоманов, будучи позитивістом, викликав свою концепцію федералізму поміркованіше, зазначивши, що «незалежність даної країни і нації може бути досягнена або її повним відділенням в окрему державу (сепаратизм), або забезпеченням її самоуправління без такого відділення (федералізм). Для нього федералізм означав не відмову від національної незалежності, а лише найдоцільнішу форму її досягнення. Федералістична концепція М. Драгоманова поряд з позитивними й сильними сторонами мала і вади, які відзначав І. Франко у статті «Суспільно-політичні погляди М. Драгоманова» (1906).

Л. Цегельський назвав М. Драгоманова «розумом України» наголосивши, що той своєю творчістю замінив цілий ряд мислителів різних напрямків, які могли б з'явитися при нормальних умовах державного існування українського народу.

Сучасні дослідники спадщини М. Драгоманова, всупереч усталеному твердженню, доводять, що вчений ніколи не був противником державної самостійності України, бо не протиставляв федералізм незалежності. Більш того, навпаки, він висловлював жаль з приводу того, що українці не мають своєї національної держави.

Коли на початку ХХ ст. політизація національного і соціального руху охоплює українські землі, у підросійській Україні до складу ліберально-демократичних партій входять: Українська демократична партія (УДП, 1904 р.), Українська радикальна партія (УРП, 1905 р.) Українська демократично-радикальна партія (УДРП, 1905 р.).

З кінця 1980-х — початку 1990-х років в Україні після тривалого диктату КПРС формується багатопартійність, у цей час лі-

берально-демократична течія була представлена Партією демократичного відродження України (ПДВУ). Показово, що її історія розпочиналася з утворення партійних клубів комуністів, критично налаштованих до лінії КПРС-КПУ. В січні 1990 р. вони ініціювали створення в межах КПРС демократичної платформи. Наприкінці того самого року установчий з'їзд Демплатформи проголосив створення Партії демократичного відродження України (ПДВУ). Біля її витоків стояли В. Гриньов, В. Філенко, О. Ємець, Т. Стецьків. Саме тоді сформувалася й Ліберально-демократична партія України (ЛДПУ) навколо якої гуртувалися представники гуманітарної та науково-технічної інтелігенції.

У 1991 р. виникла Конституційно-демократична партія (КДП) та Ліберальна партія України, створена промисловцями та підприємцями Донецької області. Остання швидко створила регіональні структури по всій Україні.

6. СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИЧНА ІДЕОЛОГІЯ

У ХХ столітті в Україні найвпливовішою ідеологією був соціалізм. Від перших спроб утворення політичних партій у наддніпрянській Україні на самому початку сторіччя, через визвольні змагання 1917—1922 рр. аж до краху СРСР, всі українські (і псевдоукраїнські) уряди в Наддніпрянщині були соціалістичними. Інтегральний націоналізм Д. Донцова в підрадянській Україні ніколи не мав значного впливу. Консерватор В. Липинський на своїй батьківщині був лише самотнім голосом у пустелі. У часи Центральної Ради проблеми «буржуазних» міністрів, яка так турбувала російський Тимчасовий уряд на початку його існування, просто не було, оскільки практично не було несоціалістичних українських політичних діячів у Києві.

Соціалізм — спроба моделювання не держави, а самого суспільства за допомогою держави. У цьому сенсі державі відводиться роль інструмента для зламу старих структур. Та в самому своєму осерді соціалістична ідеологія не пропонувала нічого конструктивного для моделювання майбутньої держави. Вважалося, що армія, поліція — це інструменти класового поневолення, досить знищити старі структури державності й самі по собі зникнуть усі суспільні напруги. Це — класична ідеологічна система ХІХ ст.

Культ соціалістичного інтернаціоналізму в Україні призвів до того, що чимало українських соціалістів боялися навіть думати про моделювання майбутньої української державності, оскільки

перебували під постійним тиском — як внутрішнім, так і зовнішнім. Українські та російські соціалісти стояли на засадничо різних позиціях. У програмах українських соціалістичних партій важливе місце займали вимоги національно-територіальної автономії. Саме ці вимоги викликали шалений опір російських соціалістів, які традиційно сприймали Україну як невіддільну частину Росії. Тому так легко записували українців до стану контрреволюціонерів, дрібнобуржуазників тощо. І як наслідок — українці почали на всі боки відхрещуватися від звинувачень в сепаратизмі, самостійництві й лякатися навіть тіні незалежної української держави.

Соціал-демократична політична думка — це своєрідна комбінація різних елементів політичної демократії, соціальної справедливості, загальних гуманістичних принципів. Погляд соціал-демократії на проблему нації обумовлювався перш за все тим, що нації вважалися продуктом капіталізму і зникнуть з ним. Крім того, зверталася увага на існування всередині нації різних націй — нації буржуазної чи пролетарської. Правда, до деякої міри, соціал-демократи приєднувалися до деяких ліберальних ідей щодо ототожнення національної приналежності з державним громадянством і юридичною рівністю членів нації.

Для розвитку української політичної думки кінця XIX — початку XX ст. був характерний так званий український дуалізм — поєднання двох тенденцій: національної («служіння інтересам свого народу») і соціалістичної («вірність загальнолюдським, поступовим, гуманістичним ідеям»).

Світогляд соціал-демократів розвивався саме таким чином. Турбота про соціально-економічний інтерес знедолених людей, боротьба за політичні і культурні права поєднувалася з намаганнями вирішити національне питання. Причому національна справа відносно самої основи соціалізму вважалася справою другорядною, бо національна незалежність не може бути надійно забезпечена доти, доки організований робітничий рух, широкі маси селянства не усвідомлять національні інтереси робітників як свої власні.

У 80—90 роках XIX ст. український соціал-демократичний рух став зароджуватись в Галичині. Саме там виникають перші соціал-демократичні організації, сприятливим ґрунтом для формування яких було надзвичайно важке становище молодого галицького пролетаріату.

Слід зазначити, що велике значення для зародження соціал-демократії в Галичині відігравав профспілковий рух. Саме проф-

спілкові організації в 90-х роках XIX ст. стали основою організаційної структури партії, фактично утворюючи з нею єдиний організм. Українські соціал-демократи Галичини діяли також під великим впливом соціал-демократичного руху Австрії, Польщі та ін. *Головними складовими частинами соціал-демократичної ідеї стали: свобода — можливість робити все, що не завдає шкоди іншим людям; справедливість — рівність стартових можливостей для усіх громадян; солідарність — можливість для людини, яку внаслідок життєвих обставин спіткала невдача, розраховувати на допомогу суспільства і держави.*

Першою українською соціал-демократичною організацією в Російській імперії стала Група українських соціал-демократів (1896) під керівництвом студента Київського університету Святого Володимира І. Стешенка і Лесі Українки. В її роботі брали участь М. Коцюбинський, М. Кривинюк, Б. Ратнер. Паралельно виникає група сільських робітників соціал-демократів Київської губернії. *Український соціал-демократичний рух виник у результаті політизації національного руху. Цим він відрізняється від соціал-демократії панівних націй (російської, німецької, австрійської...).*

У середовищі українських революціонерів, що належали до Революційної української партії (РУП), яка була створена у 1900 р., на початку століття точилася досить гостра боротьба щодо політичних та національних програмних засад соціал-демократії. Так, влітку 1904 р. з РУП вийшла група під проводом Мар'яна Меленевського й Олександра Скоропис-Йолтуховського. Вона заснувала Українську соціал-демократичну спілку, яка на правах регіональної організації вступила до Російської соціал-демократичної партії (меншовиків). Члени спілки твердили, що українські робітники і селяни прагнуть соціального визволення, а національні проблеми важливі лише для буржуазії. Аналізуючи створення Спілки, Йосип Гермайзе писав, що вони «ділом підкреслили, що для них міцний зв'язок з пролетарським рухом на Україні значно цінніший і дорожчий, ніж зв'язок з... патріотами українських національних традицій. Цього не могли простити спілчанам свідомі українці всіх видів, і спілчани покинули ряди українського громадянства. Над ними тяжіло справді серйозне звинувачення в тому, що вони, утворивши Спілку при боці Російської Соціал-Демократичної Робітничої Партії, відійшли від української культури, потрібної тим самим масам, що до них вони пішли для агітації і політичної організації». Очистившись від лівих, РУП провела в грудні 1905 р. з'їзд, на якому була перейменована на Українську соціал-демократичну робітничу партію.

З'їзд розробив програмні засади і прийняв Статут УСДРП. В основу своєї ідеології українські соціал-демократи поклали Ерфуртську програму німецької соціал-демократії. Членами партії були відомі громадські і культурні діячі того часу: Микола Порш, Володимир Винниченко, Симон Петлюра, Микола Вороний, Микола Левицький, Володимир Чехівський та ін. Вони ставили за мету досягнення для власного народу суцільної справедливості і національного визволення. Ще вагомішою була роль української соціал-демократії під час Української революції 1917—1930 рр. Саме вони були одними з ініціаторів створення Центральної Ради і проголошення Української Народної Республіки, вони писали Універсали і виборювали незалежність України.

Одним із чільних представників соціал-демократичної течії в Україні був І. Франко, який поступово відійшов від федералістичної концепції свого вчителя М. Драгоманова і став одним з перших ідеологів незалежної української демократичної держави. Він був одним з перших українських публіцистів, які вважали себе поборниками повної політичної самостійності української нації.

Відправною точкою аналізу теоретико-методологічних засад І. Франка у вивченні етнонаціональних відносин є визначення ним місця нації, національної ідеї та національної держави в людському поступі. Для мислителя синтезом усіх «ідеальних змагань, будовою, до якої повинні іти всі цеглини, буде ідеал повного, нічим не зв'язаного і не обмежуваного (крім добровільних концесій, яких вимагає дружнє життя з сусідами) життя і розвою нації. Все що іде поза рами нації, се або фарисейство людей, що інтернаціональними ідеалами раді би прикрити свої змагання до панування одної нації над другою, або хворобливий сентименталізм фантастів, що раді б широкими «вселюдськими» фразами покрити своє духовне відчуження від рідної нації».

За І. Франком, найсильнішим чинником, який може поєднати людей чи у спільноту, чи у державу є нація, національна ідентичність.

Стоячи на світоглядних позиціях позитивізму і немарксистського соціалізму, І. Франко вважав ідеал національної свідомості в усякому погляді, культурному і політичному, неможливим для тогочасної України, але будучи людиною не тільки поступових поглядів, а й великого розуму, він додавав: «Самостійність належить до тих ідеалів, які можуть запалювати серця широких кругів людей, вести тих людей до найбільших зусиль, до найтяжчих жертв, додавати їм сили в найстрашніших муках і терпіннях».

Сучасна соціал-демократична думка вважає, що у своєму культурному і історичному розвитку народ послідовно проходить шлях від племені до нації, яка повинна будуватися не на етнічній, а на громадянській основі. Нація, на їхню думку, тісно пов'язана з історією конкретного народу, але органічно інтегрує й усі інші етнічні і культурні групи, що живуть на її землі.

Відродження соціал-демократичного руху в Україні розпочалось у 1987—1988 рр. створенням соціал-демократичних гуртків у Львові, Києві, Дніпропетровську, Павлограді та інших містах. 27 травня 1990 р. у Києві розпочав роботу Установчий з'їзд Соціал-демократичної партії. В результаті того, що представники різних напрямків соціал-демократичного руху не змогли дійти згоди, відбулося утворення двох соціал-демократичних партій Об'єднаної соціал-демократичної партії (ОСДПУ) і Соціал-демократичної партії України (СДПУ). Обидві мали майже схожі програми щодо економічного розвитку держави, обидві підтримали Декларацію про Державний суверенітет України, а згодом Акт проголошення незалежності України. Проте, ОСДПУ стояла на більш лівих позиціях і в момент створення виступала за федеративний статус УРСР у складі Радянського Союзу. СДПУ виступала за повну незалежність України, стала ініціатором об'єднання демократичних партій у спілку демократичних сил, а згодом у блок «Демократична Україна», вона увійшла асоційованим членом до Народного Руху і брала участь у роботі його III та IV зборів. 27 квітня 1996 р. у Полтаві обидві партії об'єдналися і вже 1 липня 1996 р. новоутворену Соціал-демократичну партію України (об'єднану) було зареєстровано Міністерством юстиції України. Включно до проголошення остаточних результатів президентських виборів 2004 р. ця партія відігравала доволі помітну роль в українській політиці.

Сьогодні соціал-демократичні партії в Україні окрім Соціал-демократичної партії України (об'єднаної) представлені: Слов'янською партією, Партією «Союз», Партією регіонів, «Демократичним Союзом», Соціал-демократичним союзом, «Трудовою Україною».

Головні ідеологічні засади цих партій ґрунтуються на соціал-демократичних цінностях та ідеалах. Соціал-демократи є послідовними прихильниками політичної, економічної та соціальної демократії. Важливим чинником економічної свободи вони вважають наявність різних форм власності, а також високу соціальну захищеність громадян країни.

У зовнішній політиці соціал-демократи підтримують курс на європейську інтеграцію, зміцнення СНД, прихильні до стратегічного партнерства з Росією. Окремі з них наполягають на наданні російській мові статусу другої державної, а мовам інших етнічних груп в місцях їх компактного проживання — статусу офіційної.

До сучасних лівих (соціалістичних та комуністичних) партій належать Комуністична партія України, Соціалістична партія України, Селянська партія України, Прогресивна соціалістична партія України, Всеукраїнське об'єднання лівих «Справедливість» та ін. Ідейно-теоретичною засадою цих партій є модифікований марксизм-ленінізм.

Отже, основні державотворчі ідеї, зароджувались синхронно з формуванням модерної української нації впродовж XIX—XX ст. Базуючись на теоретичному та практичному фундаменті вони мають своє продовження в сучасній незалежній Україні. Це свідчить про тривалу традицію, демонструє спадкоємність та актуальність їх засад у нашому сьогоденні, дає підстави прогнозувати їх розвиток у перспективі.

Література:

1. *Вівчарик М.* Україна: від етносу до нації. — К., 2004.
2. *Грицак Я. Й.* Нарис історії України: формування модерної української нації XIX—XX ст. — К.: Генеза, 2000.
3. *Грушевський М.* Хто такі українці і чого вони хочуть — К., 1991.
4. *Донцов Д.* Дух нашої давнини. — Дрогобич: Відродження, 1991.
5. *Кудряченко А. І.* Політична історія України XX століття: підруч. для студ. вищ. навч. закл. / А. І. Кудряченко, Г. І. Калінічева, А. А. Костиля. — К.: МАУП, 2006.
6. *Липа Ю.* Призначення України. — Л., 1992.
7. *Липинський В.* Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму. — К. — Філадельфія, 1995.
8. *Липинський В.* Україна на переломі: 1657—1659: Замітки до історії українського державного будівництва в XVII ст. — Філадельфія, 1991.
9. *Онищенко І.* Діалектика становлення українського етносу та нації (Етнопологічний аналіз). — К.: Четверта хвиля, 1997.

10. Основи етнодержавознавства. Підручник / За ред. Ю. Римаренка. — К.: Либідь, 1996.
11. *Попович М.* Нарис історії культури України. — К.: «АртЕк», 1999.
12. *Потульницький В.* Теорія української політології. — К., 1992.
13. *Салтовський О.* Концепції української державності в історії української політичної думки. — К.: Вид. ПАРА-ПАН, 2002.
14. Українська державність у ХХ столітті (історико-політологічний аналіз). — К.: Наукова думка, 1996.

Термінологічний СЛОВНИЧОК

Авторитаризм (від лат. *autoritas* — вплив, влада, наказ) — державно-політичний режим, стиль громадського життя, який характеризується значним зосередженням влади в руках однієї особи або окремої групи, обмеження, звуження політичних прав і свобод громадян та суспільно-політичних організацій, строгою регламентацією їхньої активності, різким обмеженням прерогатив і повноважень представницьких установ.

Анархізм (від грец. *anarchia* — безвладдя) — ідейно-політичний рух, центральною тезою якого є заперечення будь-якої влади в суспільстві. Анархізмом часто називають будь-яке свавілля, невизнання авторитетів, порядку, дисципліни.

Архетипи — це структурні елементи людської психіки, що знаходяться у колективному підсвідомому, яке є загальним для усього людства. Вони успадковуються так, як успадковується будова тіла. Архетипи структурують розуміння людиною себе, світу та інших людей. З особливою виразністю вони проявляються у міфах, казках, снах, а також при деяких психічних розладах.

Асиміляція (від лат. *assimilatio* — уподібнення) — злиття одного народу з іншим шляхом засвоєння його мови, культури, національних звичаїв і традицій.

Велике переселення народів — умовна назва сукупності етнічних переміщень у Європі (IV—VII ст.) — германських, слов'янських, сарматських та інших племен на територію Римської імперії (західні історики називають його ще етнічною революцією).

Генеалогія (*henealogia* — родовід) — спеціальна галузь історичної науки і навчальна дисципліна, що вивчає історію походження родів і окремих осіб.

Геноцид (від грец. *genos* — рід і лат. *caedere* — вбивати) — сукупність дій, або політика, спрямовані цілковито або частково на винищення національної, етнічної, расової, релігійної або соціальної спільності людей. Здійснюється через убивства, завдання тяжких тілесних ушкоджень або спричинення розумового розладу, на-

вмисне створення життєвих умов, розрахованих на цілковите або часткове фізичне знищення певної групи населення, запобігання народженню дітей тощо.

Першим сучасним виявом масового геноциду став геноцид вірмен. 27 травня 1915 р. турецький уряд видав указ про насильну депортацію вірменського населення східної Анатолії. Вірмен, оскільки вони християни, запідозрили в симпатіях до ворогів-росіян на Кавказькому фронті і в планах створити об'єднану Вірменію під покровительством Росії. Депортація зачепила десь два-три мільйони чоловік. Приблизно одну третину цих людей вирізали турки, ще одна третина загинула під час депортації і лише одна третина вижила. За Севрським договором (1920 р.) союзники визнали об'єднану Вірменію як суверенну республіку. Натомість, на практиці дозволили поділити країну між Радянською Росією і Туреччиною.

Термін «геноцид» стали вживати тільки 1944 р., його створив польський юрист єврейського походження Рафаїл Лемкін (1901-1959), що працював у США. Він обстоював необхідність зробити практичні висновки з долі Польщі та польського єврейства, і 1948 р. його зусилля увінчалися конвенцією ООН «Про запобігання злочинів геноциду та покарання за нього».

Географічний детермінізм — спроба вивести залежність особливостей певного народу від географічного середовища.

Геополітика (від грец. *ge* — земля і *politica* — мистецтво управління державою) — соціально-політична концепція, що ґрунтується на ідеї визначальної ролі географічного чинника в історії суспільства та вибудовує на її підставі програму внутрішніх і зовнішньополітичних дій.

Гіпотеза історична (від грец. *hypothesis* — основа, припущення) — форма наукового історичного пізнання, спрямована на раціональну організацію історичного дослідження. Є сукупністю висловлювань, що мають характер припущень, сформованих на підставі існуючих фактів щодо істотних відношень і зв'язків, вірогідних для досліджуваного об'єкта.

Делімітація (від лат. *de* — префікс із значенням віддалення, припинення і *limitatio* — обмеження) — один із двох основних етапів встановлення державного кордону з описом його проходження й нанесення на карту відповідно до укладеного договору.

Демаркація (франц. *demarcation* — розмежування) — один із двох основних етапів встановлення державного кордону, проведення його лінії на місцевості та позначення її відповідними прикордонними знаками.

Держава — в широкому значенні — будь-яка існуюча колись або нині стала соціально-політична структура, що відтворює на певній території упродовж тривалого часу власну систему суспільних відносин, норм, цінностей та ідеалів. Історичний спосіб закріплення

соціальної диференціації людства, який став вираженням політично оформлених інтересів і воель, репрезентований у вигляді існуючої влади, здатної до організаційної і консолідувочої діяльності всередині політичної системи свого суспільства і до зовнішньополітичної діяльності, яка відповідає міжнародним нормам.

Дисидент (від лат. *dissidens* — незгодний) — особа, що відступає від учення панівної церкви або не погоджується з офіційною ідеологією та існуючим режимом. Як феномен характерний для тоталітарних режимів у період їх кризи й розкладу.

Діаспора (від грец. *diaspōra* — розсіяння, розпорощення) — представники етнічної спільноти, які перебувають за межами кордонів країни походження внаслідок їх вигнання завойовниками чи загрози геноциду, низки політичних і природно-географічних чинників, природнокліматичних катаклізмів.

Еліта (франц. *élite* — краще, добірне, від лат. *eligo* — вибираю) — вищі соціальні групи в системі соціальної ієрархії.

Етнічні землі — території, де історично сформувалися групи людей, які характеризуються спільністю мови, традицій, культури, побуту, особливостями психічного складу тощо. Етнічні землі часто називають історичними, історико-географічними.

Етнічна культура — культура людей, пов'язаних між собою спільністю походження (кровною спорідненістю) та спільно здійснюваною господарською діяльністю, т. з. єдністю «крові і ґрунту». Тому етнічна культура змінюється від однієї місцевості до іншої.

Етнічна меншина — група людей, яка відрізняється за своєю етнічною належністю від більшості населення даного економічного організму (держави). Поряд з терміном етнічна меншина в тому самому значенні часто застосовується поняття національна меншина.

Етнічна психологія (етнопсихологія) — наукова дисципліна, що розвивається на стику етнографії і психології. Досліджує психічний склад і поведінку людей, зумовлені приналежністю до того чи іншого етносу. Термін вживається головним чином у таких значеннях: для визначення особливостей психології (інколи — й психокультурного та психоетнічного) життя етносів, народів, їхніх угруповань (типологічних сімей, історико-цивілізаційних спільностей, мовно-культурних спорідненостей, геополітичних груп, расово-географічних типів та ін.) та їхніх індивідуальних представників.

Етнічні стереотипи — це відносно стійкі уявлення про моральні, розумові та фізичні якості, що властиві представникам тих чи інших спільнот.

Етнічні стереотипи поділяються на *автостереотипи* та *гетеростереотипи*. *Автостереотипи* — це думки, судження, оцінки, котрі стосуються певної етнічної спільноти представниками цієї ж самої спільноти (наприклад, висловлювання українців про україн-

ську націю). *Гетеростереотипи* — це сукупність оціночних суджень про інші народи.

Етногенез (від «етнос» — народ і «генезис» — походження, розвиток) — сукупність історичних явищ і процесів, пов'язаних із формуванням людських спільнот, етносів, що володіють сталими ознаками, які проявляються в особливостях господарювання, мови, культури та психології.

Етнографія (буквально — *народоопис*) — галузь гуманітарних наук, котра вивчає народи (етноси), їхнє походження, етнічну історію, традиційно-побутову культуру та характер міжетнічних відносин, базуючись переважно на даних польових досліджень.

Етнографічна група — відносно відособлена частина народності або нації, яка тривалий час зберігає помітні культурно-побутові відмінності щодо основного етнічного масиву, невід'ємною складовою частиною якого вона є. Із сформованих на українському етнічному ґрунті етнографічних груп виразну своєрідність на сьогодні зберігають п'ять з них: бойки, гуцули, лемки, поліщуки та литвини, у яких етнічна самосвідомість рівня етнографічної групи органічно поєднується з національною самосвідомістю загальноукраїнського рівня.

Етнологія (від грецьк. *ethnos* — народ та *logos* — слово, наука) — наука про народ. Об'єктивна тенденція поступової трансформації етнографії в етнологію зумовлена поступовим переміщенням народознавчих інтересів із мікрорівня (дослідження громад, племен, окремих меншостей) на макрорівень (етнографія націй), а відтак і на рівень глобальних проблем (вивчення етнічної екології, етнографічної влади та держави, природи міжнаціональних конфліктів тощо).

Етнінім — самоназви племен, народностей, народів.

Етнополітика — сфера суспільного життя в багатонаціональних державах, до якої відносяться політичні взаємовідносини державної нації («нації-держави») з етнічними групами всередині держави, а також етнічних груп між собою. Зіткнення інтересів цих основних суб'єктів етнополітики концентрується навколо питання розподілу влади, соціальних і матеріальних благ, а також збереження етнічної ідентичності груп.

Етнопсихологія (від грец. *ethnos* — плем'я, народ) — це галузь психології, що вивчає етнічні особливості психіки людей, національний характер, закономірності формування та функціонування національної самосвідомості, етнічних стереотипів та установок.

Етнос — сталий колектив, який склався в результаті природного розвитку на основі специфічних стереотипів свідомості й поведінки. Етнос існує як стійка система, що протиставляє себе усім іншим колективам людей за принципом «ми — не ми», «свої — чужі», «ми такі, а решта інші».

Етносоціологія — наукова дисципліна на перетині етнографії та соціології, спрямована на розкриття етнічного багатоманіття соціаль-

них процесів та соціального функціонування етнічної культури й побуту. Формування її припадає на 20—30-і роки ХХ ст.

Етноцентризм (від грецьк. — етнос — група, плем'я, народ і латин — центрум — центр) — це схильність етнічних груп сприймати й оцінювати навколишній світ, природні та соціальні явища і процеси лише крізь призму традицій і норм власної групи, що їх вважають за загальний еталон.

Ідеологія — упорядкована, струнка система поглядів, які виражають ставлення до дійсності, цілі й програми, спрямовані на закріплення, розвиток чи зміну даних суспільних відносин. Ідеологія, як і політика, має універсальний характер, тобто здатна охоплювати найрізноманітніші галузі думки, діяльності, поведінки, визначати їх спрямованість, цілі й засоби. Ідеологія вказує політиці систему ідеалів та цінностей, до якої остання має прагнути. Тому виникає консервативна або ліберальна, прогресивна чи реакційна політика.

Історіософія — наука, яка виникла на межі історії та філософії і розробляє основні засади теорії і практики історичного пізнання. Часто ототожнюється з філософією історії.

Індустріальне суспільство — стадія історичного розвитку людства, якій властиве домінування промислового виробництва над аграрним, кількісне переважання міського населення над сільським; високий рівень промислового виробництва характеризується його механізацією та автоматизацією, використанням досягнень науково-технічного прогресу, що зумовлює великі якісні зміни і в інших сферах суспільного життя — соціально-побутовій, політичній, культурно-духовній.

Інтелігенція (від лат. *intelligentis*) — знавець, фахівець) — соціальна група, до якої належать особи, професійно зайняті розумовою працею, що мають відповідну для такої праці спеціальну освіту. Мисляче творче ядро суспільства, яке характеризується великою розумовою, естетичною та моральною активністю. Передумовою утворення інтелігенції було відокремлення розумової праці від фізичної.

Консерватизм (лат. *conservare* — зберігати, охороняти) — політична ідеологія і практика, яка орієнтується на захист, збереження й підтримку існуючих традиційних засад і форм суспільного життя, морально-правових основ, заперечує революційні зміни, необхідність народних рухів і т. ін.

Конформізм (від лат. *conformis* — подібний, схожий, відповідний) — пристосовництво, пасивне, беззаперечне прийняття існуючих порядків, панівних ідей та вартостей, стандартів поведінки, норм і правил, безумовне поклоніння перед авторитетами.

Концепція історична (від лат. *conceptus* — думка, уявлення) — головний задум, провідна ідея історичного дослідження, за допомогою

якого обґрунтовується вибір об'єкта пізнання, здійснюється первинне формулювання проблеми, аргументація найпринциповіших понять, які в сукупності утворюють чітку пояснювальну схему, своєрідний «каркас» історичної гіпотези або теорії.

Корінні народи — народи в незалежних країнах, які є нащадками тих, хто населяв країну або географічну область, частиною якої є дана країна, в період її завоювання або колонізації, а також під час встановлення існуючих державних кордонів. До корінних народів України належать українці, кримські татари, караїми та кримчаки.

Культура — це історично визначений рівень розвитку суспільства, творчих сил і здібностей людини, виражених в типах і формах організації життя і діяльності людей, а також в створюваних ними матеріальних і духовних цінностях. Слово *культура* латинського походження і означає обробіток землі, її культивування, зміни в природнім об'єкті під впливом людини, на відміну від змін, спричинених природнім шляхом.

Лібералізм — система соціально-економічних і політичних поглядів, яка захищає свободи і права особи, приватну власність, демократію, громадянське суспільство, договірний характер державної влади, конкуренцію тощо. У лібералізмі головною ідеєю виступає така організація суспільного життя, яка визнає політичні й економічні права індивіда у межах чинних законів, що тлумачаться як узагальнення природних потреб нормальних цивілізованих людей. Лібералізм — це насамперед уявлення про самодостатність особи та її прихильність свободі. Але специфіку лібералізму становить не сам по собі «дух свободи», а розробка інституційно-правових умов його забезпечення.

Макіавеллізм — термін, що використовується для характеристики політичної доктрини флорентійського державного діяча, письменника і мислителя Нікколо Макіавеллі (1469—1527 рр.), а також політики, що будується на культурі сили, підступності, зневажанні норм моралі.

Маргінальність — це сукупність специфічних особливостей свідомості і поведінки певних людей, зокрема етнічних індивідуальностей, представників соціальних спільностей, груп, які характеризуються амбівалентністю, психологічною розколотістю, нестійкістю, непослідовністю дій, неспроможністю адаптуватися до певної референтної спільноти чи групи.

Ментальність (від лат. *mens* — розум, мислення, спосіб мислення, душевний склад) — багатозначне поняття для позначення глибинного рівня людського мислення, що не обмежується сферою усвідомленого і сягає в несвідоме. Ментальність — це властивий певній добі (і тільки їй), відповідній культурі, цивілізації, суспільству, спільноті тощо загальний і спільний розумовий інструментарій, яким індивіди цієї доби оволодівають і послуговуються в

неусвідомленій формі, інстинктоподібно, формуючи з неминучими неповторними індивідуальними модифікаціями особливий загальний образ світу, притаманий лише означеному суспільству (спільності, етносу, культурі), конкретніше — саме цій добі.

Метаетнічна спільність — від давньогрецьк. «*мета*», що означає «за», «після». Вживається на означення спільностей, які є не власне етносами, а стоять в етнічній ієрархії після них. Деякі дослідники замість цього терміна вживають термін «*макроетнічна*» чи «*суперетнічна спільність*».

Мігранти (від лат. *migrans, migrantis* — переселенець; той, хто переселяється) — особи, котрі здійснюють міграцію, тобто перетинають державні або адміністративно-територіальні кордони з метою зміни місця проживання назавжди або на певний час.

Модерна нація — наслідок загальнішого процесу — поступового перетворення аграрного, малограмотного і маломобільного суспільства на індустріальне, освічене і мобільне, з широкими політичними правами та економічною свободою для всіх його членів, а не лише для верхівки. Початок цього процесу датують переважно XVI ст. (Західна Європа від XVI ст. стає моделлю економічного, культурного і політичного прогресу). Саме тоді освічені класи починають вживати термін «*модерний вік*» (на противагу понять «*античність*» й «*середньовіччя*»). Модерні процеси стали поштовхом творення новітніх націй, отримує перемогу національний принцип в організації суспільства. У повну силу процес творення модерних європейських націй розгорнувся у XIX—XX ст.

Народ — 1. Усе населення певної країни. 2. Та чи інша етнічна група. 3. Певна соціальна спільність.

Народність — мовна, територіальна, економічна й культурна спільність людей, що історично склалася і передує нації.

Національна ідея — це сенс буття нації, акумулятор прогресивних національних програм, політичних ідей, гасел, цінностей, рушій національного прогресу, основа національно-визвольних рухів, змагань, національного суверенітету. Національна ідея становить платформу національної ідеології, визначає теоретичні засади національної свідомості.

Національна самосвідомість — сукупність поглядів, оцінок, думок і відносин, що відображають рівень усвідомлення нацією в цілому чи окремою людиною своєї національної (поряд з етнічною) належності, спільності історичної долі, своєрідності, неповторності геополітичних, духовних, соціальних, історичних чинників. Національна самосвідомість пов'язана з самоідентифікацією нації — усвідомленням себе як спільноти політичної, поліетнічної, громадянської на основі осягнення національної ідеї та національних інтересів.

Нація (від лат. *natio* — народ, плем'я) — історична спільність людей, що складається в процесі формування певних характерних її

ознак. Існує багато визначень цього поняття, що ґрунтуються на певній більшій чи меншій сукупності цих ознак. Їх можна поділити на культурологічні, психологічні, етнологічні, історико-економічні та політологічні.

Націоналізм (від лат *natio* — народ) — радикальний політичний напрям; ідеологія, психологія, соціальна практика, світогляд, відповідно до яких нація вважається головним і вирішальним чинником історії; її інтересам підпорядковані всі елементи суспільного життя. Не гіпертрофований до патологічних форм націоналізм задовольняє здорову потребу людини й суспільства у національній самосвідомості як важливій складовій самоідентифікації в історії.

Національний характер — це відносно стійкі психічні властивості народу, що залежать від конкретних історичних, соціально-економічних умов існування певної спільноти.

Панславізм — культурна і політична течія слов'янських народів, в основі якої уявлення про етнічну та мовну спорідненість слов'ян, необхідність їх політичного об'єднання.

Плебіцит — форма загального голосування, різновид референдуму.

Плем'я — найвища форма соціальної організації доісторичного, первісного суспільства (також тип етносу). Як правило, плем'я складалося з кількох родів чи общин, або утворювалося в результаті розділу найбільших родів.

Позитивізм (франц. *positivisme*, от лат. *positivus* позитивний) — філософський напрям, що оформився у 30-х роках ХІХ ст. французьким мислителем Контом, заснований на принципі, що все справжнє «позит» (позитивне) знання може бути отримане тільки як результат окремих спеціальних наук і їх синтетичного об'єднання і що філософія як особлива наука, що претендує на самостійне дослідження реальності, не має права на існування.

Постіндустріальне суспільство — поняття, яке виникло внаслідок розвитку теорії стадій економічного зростання т.зв. індустріального суспільства такими відомими американськими соціологами, економістами і політологами, як Д. Белл, З. Бжезинський та ін. Розглядаючи поступальний розвиток суспільства як соціальний прогрес, в основу якого покладено технічний прогрес, вони зауважують, що залежно від рівня техніки в суспільстві послідовно домінують різні сфери економічної діяльності: спочатку аграрна, потім індустріальна, а нині — сфера послуг, де провідну роль відіграють наука і освіта. На кожній із цих стадій панівне становище посідають провідні соціальні верстви: феодали і священники — в аграрному суспільстві, підприємці й бюрократи — в індустріальному, вчені та фахівці (технократи) — на нинішній стадії економічного розвитку. Перехід від однієї стадії до іншої зумовлюють не соціальні революції, а технологічні перевороти. І саме нова хвиля науково-технічної революції, що охопила людство впродовж останніх десятиліть, зумовила перехід від індустріаль-

ного суспільства до більш розвиненого, яке різні автори називають по-різному: постіндустріальне, технотронне, надіндустріальне, технократичне.

Постмодернізація — термін для позначення нової моделі модернізації, де економічний розвиток тісно пов'язаний з роллю культурних чинників. Постмодернізм на відміну від модернізації, дає змогу уникнути особливо болісного моменту в розвитку соціуму — зміни ідентичності. Якщо модернізація нерідко передбачала відхилення від авторитету релігії в бік авторитету держави, від авторитету традицій в бік необмежених новацій, то пост модернізація — це рух від авторитету держави до авторитету традиції, до підтримки традиційних цінностей. У деяких азіатських країнах, напр., Японії, Південній Кореї та ін. спостерігається успішний пошук нових інститутів і структур на основі традиції. Для цих цивілізацій характерна національна солідарність.

Психічний склад — це стійкі риси психіки людей, що склалися на основі тривалої історії розвитку народу, які проявляються у звичках, смаках, звичаях, традиціях, емоційному сприйманні людиною навколишнього середовища та темпераментності. Психічний склад іноді ототожнюють з поняттям характеру народу, але поняття «характер» вужче, ніж психічний склад.

Радикал (англ., франц. radical, від лат. radix — корінь) — прихильник крайніх, рішучих дій, поглядів.

Середні віки — термін, запроваджений у XV—XVI ст. італійськими гуманістами для позначення певної доби в історії людства. Загальноновизнаних хронологічних меж середніх віків не існує. З розвитком історичної науки значення його змінювалося. Так, у XVII—XVIII ст. середніми віками називали тисячолітню «темну добу» в європейській історії — від «загибелі» античності до розквіту європейської культури в нові часи (V—XV ст.). У радянській історіографії такими межами вважали час загибелі Західної Римської імперії (476 р.) та Англійську революцію середини у XVII ст. Пострадянські історики здебільшого вважають, що середньовічна доба тривала до кінця XV ст., а XVI — перша половина XVII ст. є перехідним періодом від середніх віків до нового часу або раннім новим часом. Зарубіжна історіографія відносить кінець середньовіччя на 1453 р. (загибель Візантійської імперії, закінчення Столітньої війни) або на останні роки XV ст. Є також думка, що хронологічна межа між середніми віками та новим часом — Французька революція 1789—1794 рр.

Найчастіше історію середніх віків поділяють на такі три періоди: кінець V—X ст. (раннє середньовіччя), XI—XIII ст. (високе середньовіччя) та XIV—XV ст. (пізнє середньовіччя).

Соборність — об'єднаність, цілісність, неподільність території держави або відповідне прагнення громадян; духовне об'єднання людей на

основі спільної віри, взаємної поваги і любові, шанобливе ставлення до спільних духовних цінностей.

Соціалізація — це процес і результат активного відтворення індивідуального досвіду, що здійснюється у спілкуванні та діяльності. Соціалізація проходить двома шляхами — стихійним, коли на особистість впливають різні обставини життя та середовище, які її оточують, і цілеспрямованим, тобто в процесі виховання згідно з певними традиціями.

Соціалізм — сукупність понять, що охоплюють ідеологічні доктрини і політичні течії, для яких характерний підхід до розв'язання всіх соціальних проблем з точки зору суспільства як єдиного цілого. Основні трактування терміну «соціалізм»: 1) марксистське: перша фаза комуністичної формації; суспільство, засноване на загальній власності на засоби виробництва; 2) соціал-демократичне: процес реалізації ідеалів свободи, справедливості, солідарності та інших цінностей; розуміється як вічно тривале завдання.

Субетнос (етнографічна група) — частина народу (етносу) зі специфічними рисами культури, що виникла внаслідок територіального відособлення (напр., лемки, бойки).

Суб'єктивізм — світоглядна позиція, яка виявляється в теорії у вигляді заперечення об'єктивності істини, в практичній діяльності — заперечення об'єктивних законів природи і суспільства.

Теорія (від грец. *theoria* — спостереження, дослідження) — найвища форма наукового мислення, спрямована на пояснення фактів, їх сутнісних зв'язків. Теорія вибудовується, як доказова система істинного знання, в основу якої покладено певну ідею, що втілюється в сукупності базових категорій і понять, кореляції між якими розкривають закономірний характер виявів досліджуваного об'єкта пізнання.

Тоталітаризм — політичний устрій, за якого державна влада здійснює повний контроль за всіма сферами життя суспільства. Для тоталітаризму характерні відсутність демократичних свобод, насильство, терор влади проти народу, наявність єдиної державної ідеології, обов'язкової для всіх громадян, відсутність громадянського суспільства.

Формація суспільно-економічна (від лат. *formatio* — утворення, формування) — одна з наріжних категорій марксистської соціальної філософії (уперше вжита К. Марксом у праці «Вісімнадцяте брюмера Луї Бонапарта» (1851 р.), за одним із значень якої людська історія ділилась на три великі стадії: первинна суспільно-економічна формація (докласове суспільство), вторинна суспільно-економічна формація (класове суспільство), третинна суспільно-економічна формація (безкласове суспільство). У радянському варіанті марксизму поступово виробилося тлумачення суспільно-економічної формації, як історичного ступеня (типу) суспільства.

Формаційний підхід до вивчення історичного процесу — напрямок пізнання історії за суспільно-економічними формаціями: первісний лад, рабовласницький, феодальний, капіталістичний, соціалістичний.

Фундаменталізм — радикальне й войовниче неприйняття принципів, форм і цілей будь-якої модернізації, обстоювання традицій, старих життєвих і світоглядних форм.

Харизма (грец. charisma — милість, благодать, божий дар) — особливий тип легітимності, організації влади і лідерства, заснований на виняткових якостях тієї чи іншої особистості, головним чином релігійного або політичного діяча, що дозволяють йому здійснювати в суспільстві функції пророка, вождя чи реформатора.

Шовінізм (франц. chauvinisme — від прізвища капрала наполеонівської армії Н. Шовена) — роздутий до ідеологічних крайнощів націоналізм, що виявляється у надмірному звеличенні своєї нації, наданні їй винятковості; робить ставку на гноблення «малих» народів, поневолення їх, таврування за їх прихильність до своєї культури.

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

Любов Орестівна КРУПНИК

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ: ФОРМУВАННЯ ЕТНОСІВ, НАЦІЇ, ДЕРЖАВНОСТІ

Навчальний посібник

Керівник видавничих проєктів – *Б. А. Сладкевич*
Друкується в авторській редакції
Дизайн обкладинки – *Б. В. Борисов*

Підписано до друку 24.09.2008. Формат 60x84 1/16.
Друк офсетний. Гарнітура PetersburgC.
Умовн. друк. арк. 12,15.
Наклад 1000 прим.

Видавництво «Центр учбової літератури»
вул. Електриків, 23
м. Київ, 04176
тел./факс 425-01-34, тел. 451-65-95, 425-04-47, 425-20-63
8-800-501-68-00 (безкоштовно в межах України)
e-mail: office@uabook.com
сайт: WWW.CUL.COM.UA

Свідоцтво ДК № 2458 від 30.03.2006